

ELS VALENCIANS DE LA RESTAURACIÓ

Estudi sobre la composició de la societat valenciana
del 1874 al 1902

IV

LA SOCIETAT RURAL I LITORAL

Quan, prosseguint la nostra indagatòria, sortim del reducte ciutadà i ens proposem aplicar el mateix mètode a l'àrea rural o litoral, notem immediatament que els texts de què disposem per a menar la investigació són prou menys nombrosos que els que fins ací havíem tingut a l'abast. El cabal és, ara, sensiblement menor.

No podia deixar d'ésser així. La literatura de la Restauració i de la Regència és un producte, abans que tot, de la ciutat de València i, més esporàdicament, d'alguns nuclis urbans amb bastant densitat humana per a covar inquietuds literàries; és una literatura que té, principalment, destinataris urbans i que és creada per lletraferits de ciutat. És clar que la interdependència de les urbs amb llurs rodalies hortolanes o marineres ha permès als autors de copsar, de tant en tant, la presència en el trellat ciutadà de tipus provinents d'aquelles rodalies; són comptats i es tracta d'individus inserits gairebé casualment en un context que no és el llur. Així i tot, com que la frontera entre la ciutat i l'horta —sobretot, en el cas de València— és una ratlla feble i no massa precisa, hem trobat personatges de clara definició camperola que residien a ciutat: Prudenci, que vèiem suara sortint de la quarantena aprensiu dels microbis, és un clar representant d'un sector social no del tot integrat a l'urbs, però que ja comença a assimilar-s'hi; a l'endemà de l'espasada de Morvedre, ja hi devia haver alguns llauradors més o menys acomodats que havien deixat el poble per la capital.

Tanmateix, resulta excepcional que els problemes que preocupen l'home del camp o de la marina siguin reflectits en una tan abundant producció

literària com és la del període 1874-1902. O els autors els coneixien menys, o els espectadors no els sentien com a llurs. Perquè no hi ha cap dubte que hi havia problemes. No obstant això, vanament cercaríem, en el teatre de l'època, l'equivalent d'aquelles novel·les que bastiren la fama de Blasco Ibáñez, *Flor de mayo* (1896), *La barraca* (1898) i *Cañas y barro* (1902). Açò fa més comprensible que quan Blasco transposà en termes literaris el món del llaurador o del mariner valencià assolís un èxit: la novetat era total. Remarquem que aquestes novel·les apareixen a la darrereria del període que estudiem. ¿És que, a la fi de la Restauració i de la Regència, hi hagué un viratge de la societat urbana, prenent consciència de problemes que tenia ben pròxims, però oblidats? L'adopció de la nova temàtica, ¿corresponia a la irrupció de grups socials fins aleshores menystinguts pels sectors ciutadans? És simptomàtic que en la cruïlla dels dos segles els llauradors de l'Horta de València facin una vaga de fondes repercussions... Una altra remarca: l'actitud de Blasco Ibáñez, com a escriptor, era absolutament contestatària, ja des de la publicació d'*Arroz y tartana* (1894). Als temes nous, corresponia una nova estilística. Blasco se sortia dels solcs trepitjats per la literatura valenciana, no pas tan solament per la tria d'ambients o personatges, ni pel seu estil i mètode narratiu, sinó també per la temàtica, escollida amb voluntat de denúncia. Actitud ben allunyada de la contemporització practicada per un Escalante o un Palanca i Roca.

D'analitzar el testimoniatge blasquista dels seus contemporanis s'ha encarregat Enric Sebastià, i ja des de les primeres pàgines d'aquest llibre he previngut el lector que no era la meua intenció d'insistir a contemplar els texts de Blasco Ibáñez. Jo he limitat la meua indagació als autors anteriors a ell. I ara els escorcollaré de nou, per extreure llurs testimoniatges de la societat rural i litoral valenciana del temps de la Restauració i de la Regència.

1. EL LLAURADOR, EN LA LITERATURA

a) *Llorente: mite contra caricatura*

La tardor de 1883, estant al camp d'Albaida, Teodor Llorente escriu una poesia que aviat li donarà fama, i que des d'aleshores és obligada en les antologies del poeta: *La barraca*.¹ Aquesta composició, que segons Menéndez Pelayo «señala el punto culminante y supremo de su arte lírico»,² opinió que difícilment podríem rebatre, suposa també la culminació d'un procés idealit-

1. JOSEP CALVERAS, S. J., *De l'epistolari Llorente. Com escriví Llorente «La barraca»*, «Cultura Valenciana», any III, quad. IV, 1928, pàgs. 154-156.

2. TEODOR LLORENTE, *Poesies valencianes escrites per...*; pròleg de M. Menéndez Pelayo. Quinta edició, augmentada ab una nova part de poesies no compregudes en anteriors edicions (València, Domènech, 1936). El *preàmbulo* de Menéndez Pelayo ocupa les pàgs. 7-17; la poesia *La barraca* les pàgs. 117-120.

zador de l'Horta, sentit així mateix per no pocs contemporanis del poeta. És l'intent més aconseguit de la literatura culta per a redimir de la vulgaritat el paisatge —i, per què no?, també els homes— que volten l'urbs:

«blanca, polida, somrisent, bledana,
casal d'humils virtuts i honrats amors,
l'alegre barraqueta valenciana
s'amaga entre les flors».

Un any abans, Josep Bodria cantava l'alqueria en termes molt semblants:

«blanca bolva de cotó,
posada entre llors y paumes
pera niu de bells coloms»,³

mentre el prevere Josep Arroyo Almela sublimitzava els llauradors amb accents que volien ésser clàssics, tot recordant llur nissaga àrab:

«Semblant lo Jeque'l llaurador
ab camalets y mocahor...
. . . . .
y en los carros, ab roselles
en les trenes, fent guirnalda
a'ls feixos, fadrins, doncelles:
Ceres, ab raims en la falda;
Priaps, en les mans les corbelles».⁴

L'enaltiment de l'Horta i dels seus homes es posà de moda. Ja Llorente ho presentia: «en ese género hay una mina para la poesía valenciana».⁵ Fou una tendència idealitzadora, que anava a l'encontre d'una altra, molt arrelada a la capital, de menyspreu i ridiculització dels llauradors. És clar que tots dos extrems, la poetització o l'insult, estaven girats d'esquena a la realitat objectiva. Però havien proliferat tant les caricatures que una aura de lirisme començava a restituir les coses a llur punt, amb el prestigi que la literatura culta té damunt el poble.

Per molt de temps, els ciutadans aplicaven als llauradors tota mena de malnoms: *ruc*, *esclafaterrossos*, *ruquerol*, *terrós*, i, el més infamant de tots,

3. JOSEP BODRIA, *Flors de l'horta*, «Lo Rat Penat, calendari llemosí per a l'any 1884» (València, Imp. Blesa, 1883), pàgs. 70-81. La composició és datada a diversos mesos de 1882; obtingué el segon accésit a la Flor Natural dels Jocs Florals de 1883. És, doncs, indubtablement anterior a la poesia de Llorente.

4. JOSEP ARROYO ALMELA, *Posta de sol. Esqueix del poema «La vida de'l camp»*, «Lo Rat Penat, calendari llemosí corresponent al present any 1883» (València. Imp. Pascual, 1882), pàgs. 133-135.

5. Lletra de Llorente a Vicent W. Querol, del 24-XII-1883, reportada pel P. Calveras.

femater. La caricatura havia començat a tenir entitat literària, si més no, cap al mig de la centúria, de la mà lliure i desvergonyida de Josep Bernat i Baldoví. Uns decennis després, ja en la Restauració, un dels autors dels *Tipos d'auca*, gens sospitós d'animositat, com tot seguit veurem, començava així la seva pintura:

«Tots sabem qu'els llauradors
es la chent mes ignorant,
perque tampòc té motiu
pera estar ben educá.
De chiquets, en llòc de llibres,
el pare els compra un cabás
y els envia á plegar fem
hasta els dotse ó catorse añs,
en que sòleⁿ dedicarlos
a les faenes del camp,
y el que vá entre rucs, per fòrsa
ruc y mig pel temps será».⁶

La fidelitat del retrat, ens estalvia comentaris. Del paper que hi juguen el *femateret* i els seus homònims més desenvolupats (*femater* amb carro i animal, *femater* només amb haca) dintre el dinàmic i complex quadre de l'existència urbana, ja ha parlat Enric Sebastià comentant les narracions de Blasco; també, de com l'Horta vessava un excedent humà damunt la capital, que s'ocupava en el servei domèstic de les classes benestants; a part la missió *natural* dels hortolans de proveir de queviures els mercats de la ciutat.⁷ El trafegament constant d'individus que pertanyien a la capa social més pobra i menys educada, que la continuïtat del tràfec no millorava de condició econòmica ni cultural, tenia com a conseqüència el desdeny del ciutadà, àdhuc d'aquell que tampoc no gaudia de massa privilegis culturals ni econòmics. El llaurador era un personatge permanentment menystingut, fins i tot en poblacions com Castelló, on l'empremta camperola era més fonda que a la capital del País:

«Un llaurador, ¡quin salero!
un ruc de calsa en traveta,
y de rosí y granereta...
es el dir, un fematero...
en espardeñòts d'espart».⁸

6. J. B. BURGNET, *El llaurador docte*, en *Tipos d'auca*, pàgs. 140-142. Com féu Ricard Cester amb els velluters, Burgnet satiritza aquells llauradors que volien passar per il·lustrats.

7. SEBASTIÀ, *loc. cit.*, pàgs. 62-66. El *femateret* també fou idealitzat per Llorente; vid. l'apartat *b*) d'aquest mateix capítol, on reportem alguns exemples de la tendència. Convé recordar que Blasco Ibáñez escriví un conte, *El femater*, on la història sentimental ens descobreix el classisme radical que era practicat a la València del 1896 i la desconsideració en què hom tenia el llaurador (es troba al volum de *Cuentos valencianos*).

8. JOSEP MERELO I CASADUMUNT, *¡Tres carabasses en un pomell!* (Castelló, Imp. V. Perales, 1878), esc. XII, pàg. 29.

Així s'expressa, en un *joguet bilingüe* de Josep Merele, el sabater Eduard quan s'assabenta de qui és el seu rival en l'amor de Quiqueta. Rebufades semblants trobarem repetides tot al llarg de la literatura de l'època. Quan Sanmartín i Aguirre descriu l'ambient de Carnestoltes situa, badant en la contemplació de les comparses:

«ab la boca uberta els ruchs fematers»,⁹

i Ramon Lladró i Malli anota l'opinió que tenen les protagonistes d'*A deshora de la nit* d'un hoste que ha vingut de Monòver: «este no es mes que un tarrós».¹⁰ També pensava així Tona, la teixidora d'Alcoi, del músic que venia de Gorga: «¡El tio asclafaterròsos!», vestit, segons l'autor, amb saragüells blancs de llaurador i casaca antiga de músic o soldat.¹¹

El paper que jugava el llaurador, o simplement el pobletà, dins el teatre de la Restauració i de la Regència, era, generalment, el del rústic que provocava la rialla; i no solament, com acabem de veure, quan l'acció s'esdevenia a València: també en centres urbans de menor densitat. Una singularitat és el músic de Gorga, que a més de fer riure criticava les disbauxes dels teixidors i la desmesurada afecció dels alcoians a la festa. Del llaurador se servien els autors com a contrapunt per a valorar les virtuts dels pretendents amorosos d'exacció ciutadana o com a element de contrast per retreure mancances d'urbanitat. En aquestes circumstàncies, es comprèn que Joan Baptista Burguet cregués necessari de justificar-se, l'endemà del cop d'Estat, quan abordà un tema del tot insòlit en l'escena contemporània:

«¿Qué asunte haguera pogut emplear millor al escriurela, que posar de manifest les calamitats y plagues que affichen als póbres llauradors, y defendre en sért modo els interesos de esta olvidá clase de la sosietat, á la que me glorie de pertenéixer?»¹²

No és del cas, ara, examinar el punt de vista de Burguet en les relacions entre *propietaris* i *colons*. Basta que assenyalem que és la primera vegada que el teatre valencià es planteja un problema de llauradors, un problema *autèntic*. Res no hi fa que sigui oferint solucions conformistes. Allò que importa és que el camperol ni és blasmat ni és un ninot risible. I bé, l'exemple de Bur-

9. JOSEP F. SANMARTÍN I AGUIRRE, *Cuentos vells y baralles noves, recullits d'asi y d'allá* (València, Imp. Verdejo, 1876), pàgs. 17-21; Llombart recollí la composició en *Tabal y Donsayna*, pàgs. 50-53.

10. Esc. VI, pàg. 16.

11. LLORENS, *Tona y Toni...*, esc. VII.

12. J. B. BURGNET, *Propietaris y colonos* (València, Mariana, 1876), pàg. 5.

guet no tingué imitadors, i els llauradors continuaren pujant al cadafal per a fer riure el públic amb llurs bajanades.

La tendència idealitzadora iniciada per Llorente a *La barraca* venia, doncs, a destruir una imatge grollera. Era injust que la ciutat menyspreés els homes que més directament la feien viure. Llorente sabé cantar les seves virtuts amb eloqüència, començant per enaltir el modest habitatge rural:

«Barraca valenciana! Santa i noble
escola del treball! Modest bressol
del que nos dóna el pa, laboriós poble
curtit pel vent i bronzejat pel sol!»,

i arribant a preferir el «pobre niu perdut enmig dels arbres» a palaus, arcs triomfals i coliseus. Elegant manera de retrucar el menyspreu de l'urbs per l'horta. Per a Llorente, a més, «l'home, que la rella / enfonsa ab valent puny» no és una recreació literària, com ho era per al prevere Arroyo, que imaginava el llaurador a la manera de Priap, sinó un ésser real, copsat directament de la realitat; és un home

«sobri, sofrit, lleuger, fort i lleal,
el que en l'aspre guaret clava la rella
i obri a l'aigua corrent fonda canal;
el que sembla el bon gra i els arbres talla
i en l'almàssera extrau l'oli més fi
i ab incansable peu follejant, balla
en lo trull ple de vi».

La novetat ja va acusar-la Menéndez Pelayo:

«los labradores de la huerta no son para el poeta figuras
decorativas sino hermanos suyos en Cristo y en la patria,
que trabajan, padecen, aman y lloran con él»;

paraules que poden semblar-nos un xic hiperbòliques (i quin prologuista no ho és?) però que corresponen a l'esperit de la composició, on, certament, «hay algo más que bellezas descriptivas».¹³ Hi ha, sí, una contemplació directa del subjecte líric, al qual es despulla de qualsevol atribut irreal. Llorente no ignorava que comparar el llaurador amb un xec àrab o amb el fill d'Àfrodita i Hermes equivalia a traçar la mateixa caricatura grollera que tant abundava a l'escena valenciana.

13. Menéndez y Pelayo escriví el seu *preámbulo* per a la segona edició del *Nou llibret de versos* (1909), quan ja s'havien escolat vint-i-cinc anys de la creació de *La barraca*. Seria possible que degués aquest concepte a alguna crítica d'altri? Vid.: ENRIC SOLER GODES, *Història d'un pròleg. De l'epistolari Llorente-Menéndez Pelayo*, «Almanaque de Las Provincias para 1945», pàgs. 193-201.

Amb *La barraca*, Llorente ret justícia als llauradors valencians, afalagant-los amb ritmes amables i lleument declamatoris, d'una innegable elegància lírica. Nogensmenys, l'entusiasme amb què canta l'immobilisme secular de l'univers rural traeix la satisfacció íntima del bon burgès per al qual tot va bé mentre res no canviï:

«En tu naixqueren i ditxosos viuen;
per a ells lo món que veuen no és més gran;
com los aucells que moren on aniuen,
en tu bressol i tomba trobaran;
ton lluminós fogar és sa alegria;
a sa dolça calor són forts i rics».

S'exalta l'estretor de l'horitzó com un bé, la riquesa espiritual com superior a la material. El sentiment sembla ésser d'allò més pur i líric. No hi ha, però un punt de contenció d'altres aspiracions, en aqueix sentiment? No aixeca el poeta a rang de virtut el conformisme? No invita a perpetuar la immobilitat? En una altra estrofa, Llorente enumera les possibles calamitats que menacen el llaurador (pluja, tempesta, foc, fam, llamp i pesta), invocant la protecció de la barraca contra l'adversitat. El sentiment adopta un caire ancestral: el cosmos de l'horta no és gaire diferent al de l'home primitiu, que sentia la manca de sostre on arrecerar-se com la pitjor desgràcia. El primitivisme que rau en totes les societats agràries ha trobat el seu cantor. Que voldria que la barraca protegís també d'altres calamitats més subtils, aquelles que poden venir de la pensa:

«guarda-los bé de temptacions indignes,
de pensaments roïns!».

A l'estrofa que remata el poema, una sèrie d'antítesis (goig breu - treballar constant; camp pedregat - o ple d'espigues; taula buida - o abundant; ball de boda - llit fúnebre) permet a Llorente d'escampar, en una sàvia gradació, les llums i les ombres que acabaran per donar a la composició el verisme líric que la farà viure en l'ànima del lector, amb aquells dos versos culminants:

«estenga eternament ta creu sagrada
los braços protectors!».

És clar que, amb *La barraca*, Llorente no es proposava de fer una poesia política, sinó sublimar el món rural immediat. Sense voler, però, la féu. El primer que ho remarcà fou, probablement, Menéndez y Pelayo quan deia que era «cristiana a un tiempo, y social, o, como dicen los italianos, civil». El caràcter cívic i social del poema s'aparella amb l'exaltació moral, i del conjunt emana un ideari ètic, un pairalisme plàcid, que convida a l'estrati-

ficació de les estructures. Res no havia d'avenir-se millor amb les idees de les classes benestants, de les quals participava l'home Llorente, benestant ell també. El poeta Llorente, potser sense adonar-se'n, sucava la ploma al mateix tinter que el periodista.

Amb *La barraca* llorentina s'iniciava el mite del llaurador alegre i fatalista, esclau del treball, content de viure enmig d'una terra paradisiàca, sense ambicionar més horitzó que el que podia albirar, satisfet amb les alegries domèstiques i confiant que el «pobre trespol de palla ben lligada» el guardaria «d'un mal vent» si es desfermaven els flagells tellúrics; lliure, així mateix, de temptacions i pensaments, àdhuc d'aquells que podrien empènyer-lo a la revolta, car aquesta només podia tenir una motivació:

«... per a defensa de la terra,
lo vell trabuc despenja del trespol,
quan per l'horta, donant lo crit de guerra,
retrona el caragol».

Relegant el llaurador a una funció útil sublimada líricament dins un orbe immutable i sotmès a forces humanes i divines superiors, Llorente aconseguia allò mateix que els autors teatrals havien aconseguit amb llurs facècies. Perquè les ironies —unes, afectuoses; d'altres, no gaire— que repetien els creadors dels sainets també s'avenien amb el concepte que la petita burgesia ciutadana tenia del lloc que corresponia al llaurador en el concert de la societat. El bròfec que es presentava a escena vestit pobrament, mancant a les bones formes, parlant malament, descobrint la seva ignorància, de vegades prudent, d'altres referint-se a mesters baixos, bruts i vulgars, era objecte d'irrisió, de refús, de repte, se sentia marginat, i, de fet, ho estava. Doncs, per dos camins ben dissemblants, la idealització i la caricatura acabaven deixant-lo on justament volien les classes dominants. En el punt més avall de l'escala social i sense possibilitat de pujar-hi. La sàtira li feia veure que la porta era tancada. La mitificació, l'ajudava a suportar l'apartament.

A desgrat de l'èxit que tingué el poema de Llorente, que promogué una pila d'imitacions, la sublimació del llaurador a penes influí en els escriptors de teatre, la majoria dels quals no modificaren llur postura i, si algú la canvià, no per això quedaren desterrats d'escena els *ruquerols*: la paròdia còmica, d'un efecte segur i llargament comprovat, trigà a ésser substituïda per la paròdia lírica.

b) *Escalante: un medi que no és el seu*

Quan Llorente escrivia *La barraca*, el més caracteritzat dels autors teatrals de l'època, Eduard Escalante, ja havia lliurat a l'escena la major part de la seva obra, uns quaranta títols entre el 1855 i el 1880, la meitat d'ells durant

la Restauració: pocs més n'estrenaria en els deu anys que li quedaven de vida: cinc sainets, del 1884 al 1895, tot deixant inèdits tres títols. La influència del teatre escalantí era, pels volts del 1883, absoluta i encara ho seria més en el següent quart de segle. Val a dir, doncs, que els esquemes dramàtics d'aquell que «altre Plaute arribà a ser» en opinió de Llorente¹⁴ continuaren tenint vigència per molt de temps.

De les quaranta-nou obres escrites per Escalante, només set s'esdevenen en escenaris rurals. *El Bou y la Mula y el Anchel bobo* (1868), *A la vóra d'un sequiól* (1870), *Barraca en lo Cabañal* (1872), *El Tio Cavila ó á divertirse a un poblet* (1873), *¡Fuchint de les bombes!* (1873), *L'agüelo Cuc* (1877) i *Lepe y Talala* (1886). L'emplaçament de l'acció en un ambient no urbà, poques vegades és determinat per una necessitat del tema, perquè, si bé ho mirem, aquest s'hauria pogut desenvolupar a l'interior d'una casa de la capital sense patir-ne gaire. És el cas del primer dels títols apuntats: la intriga és la coneguda de les contrarietats amoroses i allò que dificulta l'aparellament de Filomena i Marianet no té res a veure ni amb els llauradors ni amb els pobletans, tan minsament alludits que les referències ens fan l'efecte d'un tribut pagat a corre-cuita per l'autor com si volgués justificar la decoració; la qual, d'altra banda, sembla haver-la cercat Escalante per a poder disposar d'una planta baix amb porta al carrer que li faciliti la ràpida entrada i sortida dels personatges.¹⁵ Pel que fa a *L'agüelo Cuc*, que és una paròdia de l'òpera *Faust*, iniciar-la en una de les coves de Burjassot no té més sentit que crear una atmosfera adient per a l'aparició mefistofèlica.

A la vóra d'un sequiól i *Barraca en lo Cabañal* presenten dues situacions típiques en la relació del ciutadà amb el camp. En la primera, que té per escenari l'horta de Mont Olivet, una família valenciana va a passar el dia a

14. T. LLORENTE, *A Escalante. Versos llegits en una funció que's dedicà a sa memòria en lo teatro Espanyol de Madrid*, en *Poesies valencianes*, pàgs. 159-160. D'altres contemporanis havien comparat Escalante amb Ramón de la Cruz; al peu d'una caricatura apareguda al núm. 39 de «La Moma», del 28-XII-1885, hom pot llegir aquests versos:

«Pa fer peses valensianes
es gran notabilitat,
i tots dihuen en chustisia
que s'el deu considerar
com el Ramón de la Crus
del teatro valensia».

Ignorem l'autor, que bé podria ésser Ramir Ripollés, aleshores director del periòdic, o Manuel Torres i Orive, que n'era el propietari. També Llombart (*Los Fills de la Morta Viva*, pàg. 476) parlava de «l'extraordinari éxit ab que la societat valenciana corona les festives produccions de l'En Ramon de la Cruz valencià...».

15. En una versió diferent de la comèdia que titulada *Chagues l'olier* hi ha, anònima, entre els manuscrits de la Biblioteca Nacional de Madrid, l'escenari és diferent: una «casa de comidas» del poble.

la barraca del *tio* Pep, amb intenció de menjar-se una paella; el marit aprofitarà la jornada per a pescar als marges del Túria (pescar és la seva dèria). En la segona, un botiguer valencià ha llogat barraca en el Cabanyal per a passar-hi l'estiu amb la família. De les dues, solament aquella conté observacions de la realitat hortolana, i no massa. Tant en l'una com en l'altra, l'autor es limita a testimoniar com el ciutadà es trasllada a l'àmbit rural entenent que aquest és una prolongació natural de l'àmbit urbà —en part, per la proximitat a la capital dels indrets triats per a l'escena; en part, també, com a efecte d'una actitud general—; la seva acció és una prolongació d'altres accions quotidianes. I el ciutadà s'hi transfereix amb els seus problemes, sense interessar-se gens ni mica pels que pugui tenir el llaurador (el qual, altrament, és totalment absent a la segona d'aquestes obretes).

En *¡Fuchint de les bombes!* la raó de la presència de les famílies de Celdoni i Martínez a les barraques és força més greu. L'alçament cantonal del juliol de 1873 determinà a molts menestrals i botiguers apolítics d'escapar cap a l'Horta. La gravetat de l'avinentesa, però, a penes matisarà l'escena. L'antiga rivalitat de les dues famílies continua essent l'eix de llur comportament, entrebancant els amors de Ramonico i Genoveva. Que, al final, puguin unir-se feliçment, afavorits per les circumstàncies, no fa res per a la qüestió bàsica: el comerciant i el torner s'han transferit de la ciutat al camp amb llurs inquietuds. L'únic llaurador que trepitja el cadafal, el *tio* Súria, ni ens assabenta de com s'ho prenen el Cantó, els seus companys de classe, ni tampoc no revela preocupacions particulars. És concebut per a servir d'informador als ciutadans: tot el que aquests no poden conèixer *de visu*, ho sabran per ell; i per cert, desgavelladament, a posta perquè hom tingui motiu per a riure.

Encara és menys present que en les obres susdites el poblet on va a divertir-se el *tio* Cavila, tot i que Escalante l'anomena amb tota precisió: Millares. La intenció de l'autor en aquesta *comedia bilingüe*, una de les poques que té més d'un acte, és blasmar les cavilacions del protagonista, a més d'insistir en aquella mena de contradiccions que més tard inspirarien altres de les seves obres: les que es deriven de la pruuja d'ascensió social. Escalante tria un poble de la zona castellana de la *província* tot cercant el contrast de parles que en *Tres forasters de Madrid* manejà amb tant d'encert i hi mena una intriga on la família local i la forastera rivalitzen a *bufar*. Llevat d'algunes risibles indicacions dels avatars del *tio* Cavila en les seves excursions pels afores del poblet i les també risibles intervencions de José i del *tio* Juan, que podríem equiparar a les que en altres sainets escalantins corren a càrrec de llauradors o factorets de botiga, la intriga d'*El Tio Cavila ó á divertirse a un poblet* hauria pogut igualment descabdellar-se dins una sala *decentment moblada* de la capital, com n'hi ha tantes en la producció del saineter del Cabanyal.

L'única vegada que Escalante afronta l'ambient rural amb totes les seves conseqüències és en *Lepe y Talala*, sense excedir-se massa, però, en la caracterització dels personatges ni dissimular tampoc la transposició a termes pobletans d'un esquema conflictiu que reiteradament utilitza en els sainets d'ambient urbà, esquema que, aleshores, ja havia comprovat com d'èxit segur. Tot i que introdueix elements típics, com la *ronda* o la *tia* Coquera, per donar color a l'escena, i encara que recorre a situacions particulars, com el sorteig de *quintes* i les disputes entre pobles veïns, que ja havien estat aprofitades abans per altres autors, Escalante fa l'efecte d'ésser una mica maldestre en el desenvolupament de la comèdia. És l'escriptor de la capital que malda per abastar un medi que no és el seu, o al qual no ha residit prou per a copsar-ho. Com que domina la tècnica del seu ofici, reïx amb desembaràs, però amb una deixa d'inseguretat. La comèdia és «escrita sobre el pensamiento de un cuento popular», i és probablement aquest rastre literari allò que li dóna la seva artificiositat. Un exemple el tenim quan *Lepe*, que se li dóna de sabut, conta com a succèit el que no és sinó un acudit ben popular a les terres valencianes, ací traslladat en primera persona.¹⁶ Un recurs massa evident del saineter per a dibuixar la psicologia del personatge.

Amb tot i per tot, *Lepe y Talala*, obra declinant d'Escalante, basada en l'oposició del llaurador ruc i del llaurador llest, i que acaba amb el triomf

16. ESCALANTE, *Lepe y Talala*, OC, III, esc. III, pàg. 237:

«LEPE: Mire lo que ha sosoit
 encontrantme en la Vallesa.
 Ya fa temps, en eixe poble
 naixqué prop de la veleta
 del campanar, per les chuntes
 de les pedres, molta herba.
 Ahir, reparant l'Alcalde
 la mala vista que fea,
 me diu: Lepe, tú que saps
 tant, tindries una idea
 pera netecharo alló sinse
 muntar? Yo dic, ¡oy! atenga.
 Nugue de una corda á un burro
 pasantla per la veleta
 y púelo, que quant ell
 al morro tinga la herba,
 en manco de tres menuts
 ni dos brosetes ne deixa.

COQUERA: ¿Y es la menchá?

LEPE: Fent carases
 se quedá mostrant la llengua
 al puarlo. Una desgrasia».

És una rondalla popular ben coneguda i els folkloristes valencians l'han trobada en punts ben diferents (vid. SANCHIS GUARNER, *Els pobles valencians...*, I, 108; II, 49; III, 108 i 159). Remarquem que Escalante, recorrent a artifici tan vulgar per produir un efecte còmic no palesa sinó la declinació de les seves facultats d'invenció.

d'aquell, demostra una inesperada simpatia de l'autor vers el més feble. Les bajanades de *Talala* resulten ésser, si bé no massa, astúcies de beneit. *Lepe* i l'Alcalde, el sabut i l'autoritat, són ara els més badocs. Els més forts, han estat burlats. L'afecte d'Escalante pel més ximple, que era qui rebia altres vegades la punxada de la seva sàtira, em sembla digne d'ésser remarcat. La comèdia data de 1886, l'any següent de l'aparició del *Llibret de versos* de Llorente, on *La barraca* resplendia amb forta llum. ¿Podríem especular si algun raig del poema s'allargava al teatre d'Escalante, transfonent-li quelcom de la seva idealització del llaurador? Entre el poeta i el saineter hi havia una forta amistat i aquell devia influir prou en el seu amic. Com que el supòsit, però, no té més fonament, ho deixarem córrer... Els darrers anys d'Escalante no són els més prolífics i, a més, ell estava convençut de la decadència del teatre valencià.¹⁷ Les dues obres que encara estrenà abans de morir, no eclipsen els seus títols de més fama.

c) *Diversitat d'influències*

Alguns contemporanis d'Escalante prenen una distància semblant per a mirar les coses i els homes del camp, probablement perquè, com a lletraferits de ciutat, no podien fer altrament; i, així mateix, perquè l'influx del saineter del Cabanyal els donava la pauta. El crèdit d'Escalante, exalçat ditiràmbicament per la colla llorentina, arribà a ésser tan ferm que per força hagué de semblar a molts dels seus col·legues que el teatre valencià no podia funcionar amb fórmules distintes. De tots ells, Escalante fou el més aplaudit pel públic i el més lloiat pels doctes, i l'únic a ésser homenatjat —pòstumament— a Madrid en presència de la reina Cristina.¹⁸ Voleu més prestigi? No ja des de la seva mort, sinó prou abans, l'escena valenciana s'anquilosà en conflictes d'enamorats, baralles de veïnat, pintures de costums, amables moralitats, «sermons sense Ave Maria / i sàtires sense fel»,¹⁹ com resumien els versos de Llorente; uns patrons que Escalante no havia inventat, però als quals donà

17. Vid. la lletra amb la qual encapçala l'edició d'obres completes, datada el 1894. Escalante atribuïa la decadència, més que res, a la desaparició dels grans actors, com Mora, Torromé, Carsí, Llorens, la Mondéjar i la Bru.

18. El 12 de desembre de 1895, al teatre Espanyol de Madrid, se celebrà una funció extraordinària, amb la intenció d'honorar el saineter tot just mort i promoure l'erecció d'un monument. Es representà *Buñar en caldo chelat* i un *apropòsit* de Liern, que sembla haver tingut la iniciativa de l'acte, al qual assistiren la reina regent i la infanta Isabel. Hom hi llegí la poesia de Llorente esmentada en la nota 14 d'aquest capítol.

19. Poesia citada. Mereix comparar-se la confessió que hi fa Llorente:

«Tot lo poble valencià,
llauger, alegre, bromista,
sentencios, a nostra vista
complaguda presentá»,

categoria. Doncs, no pot estranyar que, seguint el seu exemple, la resta dels autors traguessin els llauradors i l'horta al cadafal només ocasionalment.

El panorama de la literatura escènica del període que estudiem no era tan exclusiu, però. Hi havia autors que es movien en ambients camperols amb més naturalitat que Escalante, bé que sense desprendre's del tot de la tendència caricatural, i ben sovint mantenint-se en un cert apartament. Com més reculem cap a la data del pronunciament de Martínez Campos, més en trobem, i si la traspassem podrem llegir obres de Rafael Maria Liern i Ramon Lladró, que foren dels primers a cultivar regularment el teatre durant la centúria, situades al camp. No oblidem que la població camperola conservava la llengua amb més fidelitat que els habitants de la capital i constituïa igualment un públic potencial. Hauria estat un contrasentit de girar-li el tos completament. Una llarga tradició de *colloquis* que provenia de la centúria anterior, empenyia bastants escriptors a beneficiar-se de temes i personatges que, més o menys, havien estat moneda corrent de la literatura de canya i cordill. No altra cosa havien fet, abans que ells, un Vicent Branchat o un Bernat i Baldoví.²⁰

Això no obstant, l'afeció al camp fou sempre menor que el gust per la ciutat. I és que, d'ençà de la Renaixença, *colloquiers* i *colloquis* eren poc estimats. Llorente els tractava amb desdeny i, no sense alguna raó, els feia responsables de la corrupció del llenguatge i de l'endarreriment de la literatura. El poeta transportava l'anatema fins als autors dramàtics contemporanis: «els que escriuen en valencià vulgar per al teatre...».²¹ Son refús aristocràtic per força havia d'incloure un sistemàtic rebuig dels tipus i de les situacions grats als antics *colloquiers*, que es repetien en les abundants caricatures de l'escena del seu temps. Llombart subscribia l'opinió i, l'endemà del cop

---

amb el desdeny que sentia pel teatre que es representava contemporàniament (vid. nota 21), resta clar que salvava Escalante del seu menyspreu.

20. VICENT BRANCHAT I ALFONSO és l'autor, ultra d'un feix de colloquis, d'una peça en un acte: *Pesa Chiqueta Nova. Mes saprecien els Dinés que la Sanch i el Parentesc*, que es troba manuscrita a la Bibl. de la Universitat de València, datada el 1817. Per tant com sabem ara, és la més antiga producció teatral de la centúria i s'esdevé dintre d'una «cuina a la llauradora del millor modo composta»; testimonieja que, en moments que generalment han estat considerats com de paràlisi de les activitats literàries del País, o, si més no, de parèsia, hi havia brots, per més que fossin esporàdics, de creació dramàtica. Dotze personatges ja no són un col·loqui. Cf. JOAN FUSTER, *Plantejaments històrics del teatre valencià*, dins el volum *La Decadència al País Valencià* (Barcelona, Curial, 1976), especialment les pàgs. 97, 99-101.

21. Lletre de Llorente a Rubió i Ors del 1877, reproduïda per JORDI DE FENOLLAR (= T. LLORENTE FALCÓ), *Cómo se inició el movimiento renacentista literario en Valencia*, dins l'«Almanaque de Las Provincias para 1935», pàgs. 301-304. A l'endreuça del *Llibret de versos* (1.ª ed., 1885) Llorente repetia els mateixos conceptes. Que no fou gaire benèvol amb els autors teatrals valencians ho sabem per Llombart (vid. nota següent), que reporta que alguns d'ells es presentaren el 1874 a la redacció de «Las Provincias» a queixar-se de la seva severitat.

d'Estat, aconsellava els autors que intentessin el drama històric, com a remei per a superar la llangor que patia el teatre, tot i reconeixent que un Balader havia procurat dignificar la comèdia de costums.²²

Si les crítiques i els consells dels dos capdavanters renaixentistes no aconseguiren de variar sensiblement el panorama teatral, almenys podem inferir alguns efectes. Aquells que, com és el cas d'Escalante, giraven en l'òrbita de Llorente, preferiren d'inspirar-se en la gent de ciutat —una mica més polida que la llauradora—, per causes òbvies. Mirant d'allunyar-se de l'estil dels *colloquiers*, amb els quals no volien ésser confosos, s'exposaven menys al retret dels doctes, i tampoc no perdien espectadors, car els ciutadans formaven el nucli més nombrós del públic. D'altra banda, els qui escrivien al marge dels cenacles literaris —o d'allò que, llavors, podia assemblar-se'ls— no sentien cap pruija de depuració, és cert, però seguiren la moda. I, a més, toparen amb un conjunt de factors que feren perdre intensitat al subgènere teatral camperol. El menyspreu dels saberuts, l'èxit dels sainets escalantins, la proximitat dels models ciutadans, la major abundància de públic menestral i l'origen urbà dels autors, no afavorien la insistència en temes rurals.

Els quals, tanmateix, mai no foren bandejats del tot. Si els anys anteriors a la Restauració hi hagué autors com Francesc Arnal i Brusola, Joaquim Badia i Adell o Vicent Zapater, clarament ruralistes, encara que barroers i maldestres, després del jurament en Corts del fill de Maria Cristina comptem amb produccions escèniques de Joan B. Pont o de Morales Sanmartín, molt influïdes ja pel naturalisme de Blasco Ibáñez o la sublimació de Llorente, amb voluntat de perfecció i afany d'assumir-hi el camp valencià, tot i que no siguin tampoc massa reeixides. Doncs, si volem menar la nostra indagatòria amb una quantitat suficient de documentació, haurem de recórrer tant als uns com als altres autors. Caldrà allargar les fronteres temporals del nostre estudi un poc més enllà i una mica més ençà del que ens hem permès quan estudiàvem la comunitat urbana. Llicència que creiem lícita. A bon compte, la immobilitat de les societats agràries, retardant llur evolució, manté la vigència dels usos i costums més temps que no ocorre en les collectivitats ciutadanes.

2. LA SOCIETAT RURAL

Si, llegint els nostres autors, trobem que, l'any de l'espasada de Morvedre, Manuel Millàs trasllada en una conversa de barberia aquest diàleg entre el figaro i un llaurador:

22. C. LLOMBART, *Tot vol escomensar*, «Lo Rat Penat. Calendari llemosí, corresponent a l'any 1875», pàgs. 14-15. L'obra que lloa de Balader és *Al sa y al pla*, del 1862. A Escalante l'anomena «el don Ramon de la Crus valencià» i li demana d'escriure amb més ambicions. Recordem que Llombart sí que va escriure un drama històric: *Lo darrer agermanat* (1882).

«VICENT: Que hiá per Turís de bò?
 MATAGOSSOS: De bò no res, tot es mal.
 VICENT: Pues y aixó?
 MATAGOSSOS: Que vòl que yacha [=hi haja]
 en els tems qu'han alcanstat?
 VICENT: Mals son.
 MATAGOSSOS: Pera els llauraors
 no poden ser ya mes mals;
 tot sen va en contribusions
 y emprestits, en un instant»,¹

pensarem, de seguida, que el malcontentament era general, entre la classe camperola. No faltará qui ens digui que cal rebaixar una bona part del plany, perquè tothom sap que la pagesia mai no està contenta i és proverbial la seva desconfiança davant la gent de ciutat.

L'eventual objector tindria raó, si d'altres testimonis concurrents no ens feren pensar que Millàs no errava del tot. Quan estrenà *Al sant per la peña* al teatre de la Princesa, feia una vintena de dies que Joan Baptista Burguet havia presentat allí mateix *Propietaris y colonos*. L'obreta de Millàs fregava circumstancialment el tema del descontentament rural, però Burguet, en la seva, hi entrava de ple. Com ja sabem, Burguet es vantava de pertànyer a la «oblidada classe» dels llauradors i deia que per defensar-la «en cert modo» havia escrit la peça. *Propietaris y colonos* es desenvolupa en dos plans. Un, el tradicional d'intriga amorosa; a penes està esbossat, i es resol gairebé des de l'inici. El conflicte de classes ocupa el pla més rellevant de l'acció. No és un conflicte que degeneri en contesa, sinó una divergència que acaba en treva. Volent adoctrinar terratinents i llogaters alhora —i alhora defensar els interessos de tots dos—, Burguet presenta en escena un propietari paternalista, un arrendatari neguitejat pels deutes i les malaventures, un administrador entestat, egoista i cobdiciós, i un jornaler arrauxat. La tesi final convida els llauradors a la submissió, bé que fa veure als propietaris que, si volen continuar sotmetent llurs llogaters, hauran d'afluixar exigències.

Jo em demano si la remarca de Millàs, encara que incidental, no traduïa un ambient general. «De bo, no res; tot és mal», deia *Matagossos*. I Burguet posava en boca de Marià una rèplica ben significativa:

«¿qué se lí'n dona al señor
 que no menche y que no regue?»²

1. *Al sant per la peña* (València, 1876), esc. VII, pàg. 14.

2. *Propietaris y colonos*, esc. IX, pàg. 21. ALFONS CUCÓ ha al·ludit a aquesta obra, en relació amb les agitacions camperoles a l'Horta de València durant el bienni 1878-1879, en el seu llibre *Republicans i camperols revoltats* (València, Tres i Quatre, 1975).

Un cop d'ull a la taula cronològica que tanca aquest volum ens recorda alguns esdeveniments d'aquells mesos: epidèmia de *pebrina*, contraban d'arròs estranger, penúria de cavalls, nafra de llagosta, manca de queviures, baixa de la taronja, crisi de l'oli i del cànem. Un context que no podia deixar de pertorbar les relacions entre l'amo de la terra i l'home que la treballava.

a) *Llauradors rics i llauradors pobres*

La paraula *llaurador* té, en la literatura d'aquesta època, un valor amfibològic, no sempre ben copsat en lectures precipitades. Per un costat, significa l'home que llaura la terra, però també per altra banda vol dir l'home que posseeix la terra. Molts dels posseïdors són ensems treballadors i d'aquells que només són llauradors, n'hi ha que tenen en arrendament la terra i n'hi ha que són jornalers. Com que la propietat és molt repartida a l'Horta de València, res no té d'estrany que apareguin al teatre llauradors d'una o d'altra mena, i, com que els arrendaments molt sovint són concedits des de temps immemorial a la mateixa família, és freqüent que l'arrendatari consideri la terra com a pròpia. Ara mateix, en *Propietaris y colonos*, en podem trobar un exemple. Quan Calixt, el nebot que administra la propietat de don Pasqual, menaça Marià de forallançar-lo, donant a treballar el camp a un altre llogater, el seu fill *Quico* exclama irat:

«El qu'agóse en un camp meu
á pegar una patá,
li plante una trabucá
que li fas sémola el lleu».³

«En un camp meu», diu; i bé sabem que l'amo no és ell, ni tampoc el seu pare.

De propietaris com don Pasqual, que resideix a València vivint de les seves rendes i que podem presumiblement considerar un terratinent, no en surten molts a escena; crec, si no m'enganyo, que és un cas únic. Un que podria acostar-se-li una mica és aquell Prudenci d'*Els microbis*, però havent-lo vist anar a Torrent per comprar una haca pensem que no estaria tan absent del camp com podia estar-ho don Pasqual. El client de la barberia, *Matagossos*, es queixa de les contribucions i dels emprèstits, ço que, evidentment, ja denota que és un hisendat.

La galeria de tipus extrets de la ruralia, presents o alludits en els texts literaris que tenim davant, amb tot i no ésser escassa, tampoc no és gaire concreta. De vegades, l'autor qualifica de *rica* o *pobra* l'habitació que emmarca

3. *Ibid.*, esc. x, pàg. 22.

l'acció, i és tot l'índici que tenim per a jutjar la posició econòmica dels personatges. Burguet diu que el Silvestre de *La carrera de la dona* és un *llaurador ric* i com a tal ens el presenta en companyia del seu criat Calo, que, respectuosament, el tracta de «nostramo». Tanmateix, amb prou feines descobrirem la base del seu benésser per un parlament de sa filla:

«ELENA: Totes les mehues amigues
s'han casát fentme vergoña,
per que vosté es un carroña!
SILVESTRE: Elena, aixó no m'ho digues.
ELENA: Sí; que sòls per la ganansia
de l'hòrt y el establiment
may doná el consentiment
procurant quem fera ránsia».⁴

Un hort i un establiment, no semblen gran cosa. I encara, hauríem de saber si hi havia de debò un *establiment*, car mai més no tornen a parlar d'ell. Potser Burguet es veié forçat per la rima.

Quan es tracta d'arrendataris clarament definits, no hi ha dubte. És el cas del *Garrofi* de Liern:

«Tota l'asendència mehua
ha segut arrendaora
de la casa»,⁵

del Jaume de *Carmelo el tonto*:

«L'amo de totes les terres
que porte»,⁶

o del *Palillos* de Palanca:

«ama es de tota la terra
que yo treballe en arriendo,
té molins, té cases pròpies...»,⁷

4. J. B. BURGNET, *La carrera de la dona* (València, Llib. Mariana i Sanz, 1881), esc. IX, pàg. 21.

5. RAFAEL M. LIERN, *Una paella* (València, Imp. La Opinión, 1862), esc. II, pàg. 10.

6. RICARD CIVERA, *Carmelo el tonto o tots d'un ventre*, estr. al Teatre Circ d'Alacant l'agost de 1888; l'edició que tinc a la vista és la d'«El Cuento del Dumenche», núm. 279. El parlament, a l'esc. I.

7. FRANCESC PALANCA I ROCA, *El secret de l'agüelo*, peça estrenada el 1870; no n'he trobat exemplar imprès; segueixo el manuscrit del fons de Censura de la Bib. Nacional de Madrid; esc. 6.

(ço que, indirectament, mostra una categoria de propietaris). Nogensmenys, són més freqüents els casos ambigus, sigui per voluntària indefinició dels autors, sigui perquè no els semblava necessari de puntualitzar l'estat del personatge.

El descabdellament de les intrigues amoroses que tant abunden en el teatre de l'època obliga sovint a referir-se als recursos econòmics dels enamorats, dels pretendents o de llurs famílies:

«Perque yo, gracias á Deu,
ha dotat molt be á ma filla
y el que se l'anduga, pilla
com es molt chust, tot lo seu»,⁸

diu, prou satisfet, el *tio* Miquel, llaurador «d'un poblet de l'horta de València», com vagament indica Manuel Millàs; resideix en una barraca i res més no sabem d'ell sinó que és el jutge de pau, jerarquia que suposa una certa benança.

Amb parell orgull pondera *Buñavols* el dot del seu fill en la sarsuela de Joaquim Badia *La matinà de sen Roch*, que té per marc escènic la plaça de l'església de Burjassot:

«El meu chic, segons mon conte
te... y teu done per avís,
despues de... tot lo presís,
deu mil lliures, per lo pronte.
. . . . .
De terra vint cafisaes.
Criats, tots els que ella bullga»,

la qual cosa provoca una rèplica no menys orgullosa de *Camàndules* respecte del dot de sa filla:

«te diré que també tinc
pera la meua Teresa
àtre tant com ell li porta,
tinc terra de secà y d'horta».⁹

Aprovant un possible matrimoni, en un altre *joguet* es diu:

8. MANUEL MILLÀS, *Anar per llana*, en el vol. «Biblioteca de la Moma», tom I (València, Imp. Ramon Ortega, 1885), esc. VII, pàg. 324 (estr. 15-V-1871).

9. JOAQUIM BADIA I ADELL, *La matinà de Sen Roch*, «sarsuela en dialecte valencià en un acte y vers», datable vers el 1868. No sé que hagi estat impresa. Segueixo l'exemplar manuscrit de la Bibl. Nacional de Madrid; esc. IX.

«en lo que ell te y en lo d'ella
un mal añ no els farà mella
perque tindrán bon rincó».¹⁰

Si alguna vegada els detalls no són gaire concrets, no per això deixaven d'impressionar. En un ambient curt de recursos com és el rural, i en una tessitura social on es mesurava la qualitat de l'individu per la tinença econòmica, pocs mots calien per a posar-la en valor. Pocs, també, si hom volia subratllar la modèstia del pretendent. És allò que féu Palanca i Roca en *El secret de l'agüelo*, quan Nela, que vol treure del cap a la filla la idea d'posar un home, l'insulta:

«Un pobrús, llech, un borrego!...
Vamos, no sé com el vols,
cuant no te un diner tan sols
ni p'a fer cantar á un sego».¹¹

És clar que, si calia, hom podia ésser ben precís. Heus ací com un pare presenta els avantatges del seu candidat:

«ALCALDE: Que no t'agrada? y per qué?
QUICA: Hoy, calle! si té una cara
que pareix... En fi no'l vullc.
ALCALDE: Pos vine así, mala cabra:
¿no es chove?
QUICA: Oh, si señor.
ALCALDE: No té un tròs... de terra campa?
QUICA: Si señor.
ALCALDE: Y de son pare
te... lo manco... no abaixa
de tres mil lliures».¹²

O com enraona Ramona amb la consogra a propòsit del dot del seu fill:

«Yo li done al meu Llorens
un trós de set fanecaes
en la font de les cañaes;
dosentes lliures en cuens».¹³

10. *El pare Alcalde*. És un joguet en un acte, que he llegit manuscrit a la Bibl. Nacional de Madrid; esc. 12. No porta cap indicació d'autor. Hom pot datar-la pels volts de 1870.

11. PALANCA, *El secret de l'agüelo*, esc. I.

12. J. GARCÍA CAPILLA, *El alcalde de Meliana* (València, Imp. Canales, 1891; és segona edició), esc. II, pàgs. 8-9. La «terra campa» és la destinada a la sembra de cereals (Fabra).

13. ANTONI ROIG I CIVERA, *Un chuche municipal* (València, Mariana i Sanz, 1874), estr. 30-XI-1873; esc. 3.

(i bastants coses més, com més avall veurem, quan parlem de l'habitatge, les eines i l'aixovar).

Si un sogre és advers a l'aspirant, heus ací com es defensa aquest:

«NASARI: ¿Cóm? ¡donarte yo á ma filla!
talala... bestia... inosent.
¿ahon tens tú lo sufisient?
TONI: ¿Yo? molt mes que mantequilla.
Vosté sap que tinc un tros,
qu'es bonico y val dinés;
plantat de cols, y además
algunes terres d'arros».

A desgrat d'això, l'exigent Nasari torna a increpar al pretendent, uns parlaments més avant:

«¿Y en qué contes tú, en les mans?»¹⁴

i no és, pel seu costat, massa explícit quan refereix el dot de la seva filla:

«Ma filla te un tros... de pa,
y algo mes, que val la pena».¹⁵

Finalment, mirem com s'oposa un altre pare a la boda de la filla amb un jornalier:

«¿Casarse en Nelo? Bon pas?
pa sufrir fam y desdicha
y tindre sempre la sicha [= sitja]
sense un gra?»¹⁶

i com, a les terres del sud del País, hom cura la paritat econòmica:

«Tu ya saps qu'estas promesa
á Salvador, bon chicot,
y que te iguala en hacienda»¹⁷

14. CÀNDID MERY, *Les sensures de Cascall* (València, Imp. Canales, 1897), esc. ix, pàg. 14. *Cascall*, segons Martí Gadea, és el «papaver somniferum»; com a malnom, és un d'aquells populars a la València del Vuit-cents; es comprèn el seu significat. Fixem-nos que al primer vers Nasari insulta Toni dient-li *talala*; és el malnom utilitzat per Escalante; equival a «estòlid, beneit».

15. *Ibid.*, esc. xv, pàg. 20.

16. JOSEP MERELO I CASADEMUNT, *¡Tot ho apañen els dinés!*, manuscrit datat el 1864, que es troba al fons de Censura de la Bibl. Nacional de Madrid. És dedicat a Liern i Merelo indica: «mi primera producció dramàtica». Hi ha una versió posterior, titulada *Els sufriments de Toneta*, al mateix fons de manuscrits.

17. LLUÍS G. LLORENTE, *Ramona, o una perla en el campo* (Elx, Imp. Marià Rizo, 1887), esc. iv, pàg. 12.

recorda, en la comèdia bilingüe de Lluís G. Llorente *Ramona, o una perla en el campo*, el pare que vol prevenir la filla contra les intencions del senyoret. Ponderació semblant a la que trobem en una de les peces escalantines, bé que ara es tracta, inversament, del matrimoni de l'home de poble amb la dona de ciutat:

«Sa casa es la primer casa
de Pego; además, tu saps
molt bé, qu'ell está seguint
la carrera d'abogat».¹⁸

Ens caldrà recordar l'indici. Ja en els primers anys de la monarquia restaurada hi havia benestants de poble que s'esforçaven a empènyer els fills als estadis socials superiors, fent-los seguir una carrera.

Escalante, sempre donant voltes al tema dels amors contrariats, i molt sensible al prestigi que la posició econòmica tenia per a la societat del seu temps, reflectí en *Cheroni y Riteta*¹⁹ l'antagonisme de la ciutat i el camp, amb un argument tan innocent com la resta dels seus. Riteta perdé la mare, de molt petita; fou criada per una dida d'Albuixec i allí ha passat setze anys, car el seu pare tornà a casar-se. El *tio* Pep, en enviduar de nou, ha fet venir la filla a València; aspira a fer de Riteta una senyoreta. Ella enyora el poble, enyora la barraca i enyora Jeroni, fill de la dida, del qual està enamorada. El *tio* Pep vol toldre-li tots tres enyors, com sabem de seguida que s'alça el teló:

«RITETA: Vosté els feu
la promesa de que pronte
tornaria.
PEP: Bon paper
faries tota la vida
entre aquells rucs; y además
chent pobla».

L'oposició paternal té un doble motiu: són *rucs*, o sigui ignorants, no gens polits; són, per tant, indignes per a una ciutadana. I són, també, pobres. És açò últim el que contradiu Riteta, amb detalls que ens serviran, units a d'altres que més avant veurem, per comprendre quina classe de llaurador és i serà Jeroni:

«RITETA: El tio del ama
dú un pleit; y si guaña el pleit
li hu deixa tot á Cheróni.

18. ESCALANTE, *Mentirola y el tio Lepa*, OC, II, 1875; esc. 1, pàgs. 283.

19. OC, I, 605-638; estr. 22-X-1872.

PEP: Sempre será algun paller
pea que s'el menche en dos dies.
RITETA: ¿Qu'es algún burro?
PEP: Póc meñs.
RITETA: ¿Paller? ;no sé yo si el hórt
y el molí valen dinés!
Pos les térres...».²⁰

Ignorem —no ho diu l'obra— quins són els mitjans de vida de Pep; presumim que és un modest terratinent, que es pensa que pel fet de residir a València és més ric que no pas aquells que continuen a Albuixec, i per ço menysprea la possible herència: un *paller*, és a dir, no res. Té en cor de casar Riteta amb el fill d'un pastisser i no perdona cap moment per a recordar-ho a la filla:

«PEP: ¿Saps á tú lo que te falta?
Festechar en eixe chic
pea que olvides la barraca».²¹

Oblit indispensable per a fruitir una «proporsió magnífica», com pensa Pep que tindrà Riteta si esposa Serapi. Una vegada més, l'embolic matrimonial mostra l'afany d'ascensió social del poble menut. El pare creu, sincerament, que és millor posició per a la filla tenir un marit botiguer que no pas un llaurador. En la vespra de la proclamació d'Alfons XII, els botiguers comencen a pujar l'escala de l'estima social perquè han fet diners, bé que encara no han passat dels primers graons. Causa per la qual el pastisser Miquel no pot cercar muller al fill en cercles més alts i s'adreça a Pep, versemblantment home de la terra però ja integrat en la capital. Que un botiguer és preferible a un llaurador com Jeroni, és clar per a Pep. Els llauradors, gent d'espardenya i rústega, mai no arribaran a trepitjar la rampa que mena a les altures socials. I bé, som en un moment on encara poden competir amb els botiguers perquè no hi ha tanta diferència econòmica entre les dues classes. Ben mirades, no són tan antípodes. Els llauradors, comprovant que els botiguers sols són estimats pel seu peculí, fan valer la pròpia pecúnia i per res hi compta la possible ignorància, com justament enraona la dida, advocant pel fill:

«TONA: Ell, podrá ser tot lo burro
que vullguen...
JERONI: Aixó es envecha.
TONA: Pero en los cuéns y les térres
qu'el tio Nasio li deixa,
les fadrines més polides
del hórta á sarpa la greña
anirán per ell»,

20. Esc. I, 612-613.

21. Esc. v, 622.

i insisteix que Jeroni tindrà

«Chornalers que á son manar
estarán sempre»,

i, en conseqüència, Riteta no ha de vacillar en l'elecció:

«y tú mientras,
lechoguina del trompón,
siñora d'un casaqueta,
mucha gamba, pocas chullas
y la bolchaca en tinieblas!».²²

A més de posar en relleu que la «proporció magnífica» només és un miratge, Tona expressa burlescament el menyspreu de la gent de l'horta, planera i natural en les seves maneres, per aquella gent de la capital, artificiosa i pedant, que, pertanyent a una classe nova, volia imitar una classe superior sense tenir ni la bona criança ni els diners dels burgesos que havien pres per model. Sempre el llaurador ha blasmat el pixaví i ara vindrà bé d'obrir un parentesi i esmentar una rèplica d'una *sarsueleta còmica* de Llombart i Cester:

«Yo soc llauro y no m'agrà
la chent del morro pelut».²³

Contraposant les dues classes socials, Escalante exemplifica llur rivalitat i ho fa satiritzant tots dos contrincants. Jeroni és tractat de *femater* i *animal de séquia* i Serapi com sucatinters aspirant a poeta que, per a més inri, parla un castellà abonyegat (un tret inequívoc, com ja sabem, de la pruija d'ascensió). Amb això, el saineter vol ésser equànim en el judici que li mereixen els dos estaments i reflecteix, indirectament, com són d'equivalents. Al final, serà Jeroni qui es casarà amb Riteta, solució que estava ja en el plantejament de la comèdia. Amb la particularitat que el *tio* Pep se n'anirà al poble. És la victòria del camp sobre la ciutat. És la victòria del natural sobre l'artifici, de la veritat sobre la mentida. Però, molt probablement, no expressa la realitat sinó l'afecte escalantí per l'humil i la tendència del saineter a burlar-se dels que tenen pressa per pujar.

Dins la constant conflictiva amorosa d'aquesta literatura, *Tres roses en un pomell*, comèdia en tres actes de Palanca i Roca, aporta matisos d'interès a la nostra contemplació de la societat rural. Hi trobem un passatge on Ramon

22. Esc. x, 632.

23. CONSTANTÍ LLOMBART I RICARD CESTER, *L'agüela Paula*; publicada en la «Biblioteca de La Moma», tom I (València, R. Ortega, 1885), esc. III, pàg. 195; probablement estrenada el decenni anterior.

vol persuadir la seva neboda perquè esposi un Marquès, del qual ell és munyidor electoral, i argumenta rebaixant el patrimoni de Batiste, l'home que ella estima:

«RAMON: ¿Quin porvenir als teus ulls
casante en ell se presenta?
PEPETA: Sert es.
RAMON: Té quatre tarrosos
y un rinconet de caseta,
qu'el dia que ploga molt
s'aploma y en res se queda».

No sabem si exagera i com que Pepeta no li rectifica, sinó que accepta el corollari:

«tindrás qu'anar per los camps
buscant un all y una seba»,

podem pensar que no va descaminat. Majorment, quan el context mostra que Batiste no té, com el Jeroni d'Escalante, un peculi a oferir; és un llaurador pobre, que si, a la fi, es casa amb Pepeta, és gràcies a un seguit de circumstàncies i a la sorpresa d'una herència inesperada. Hi ha un altre matís interessant, en la mateixa escena, quan l'oncle exposa a la neboda com viurà si segueix el seu consell:

«serás marquesa
y muller d'un diputat,
que si no té gran riqueza,
tinc yo millons y son teus
si m'obedixes contenta».²⁴

Que no ens meravellin els *millons* de Ramon, propietari d'una alqueria als afores d'una població gran, que bé podria ésser València. No sabem si són de pessetes o de quinzets, i Palanca no ens assabenta de com els ha fets el personatge. Però es tracta d'un cacic, ço que dóna peu a moltes suposicions. No és precisament un cacic del sistema canoví, perquè *Tres roses en un pomell* s'estrenà el 1870, però la casta és la mateixa.

Amb aquesta obra Palanca es proposà d'escriure una *moralitat* on la virtut fos premiada i la maldat rebés son càstig. Reeixí, i l'obra és una de les millors seves. Azorín ho recordava, setanta anys després.²⁵ Segons pot deduir-se del context, Ramon pertany a un sector que voldríem definir com el de la *semi-burgèsia pagesa*: benestants de l'Horta, forçosament terratinents, probablement usurers, més a gust a l'alqueria que a ciutat, per ésser allí on

24. FRANCESC PALANCA I ROCA, *Tres roses en un pomell* (València, Imp. V. León, s. a.), acte II, esc. I, pàgs. 29-30.

25. AZORÍN, *Valencia* (Madrid, Bibl. Nueva, 1941), pàg. 28.

poden més manar, bé que desitjant traslladar-se a l'urbs i mudar d'aparença, seguint el corrent d'ascensió comú a d'altres classes socials. Una casta disposada a servir, el 1870, Amadeu, i quatre anys després Alfons XII i Cànovas. Palanca copsà el seu prototipus a punt de pujar i res no permet de creure que el pronunciament de Morvedre paralizés l'ascens; els serveis d'aquests cacics, àvids dels diners bruts de l'època i hàbils munyidors electorals, no podien refusar-los els polítics de la Restauració.

No he sabut trobar al·lusions als usurers, i, si no m'erro, entre els arguments de les produccions teatrals cap no gira entorn de préstecs i manlleus; és estrany, perquè els *millons* de Ramon fan pensar-hi. En una altra obra, el mateix Palanca presenta, de passada, una prestadora que viu en un poble:

«Yo deixe secretament
sobre alhajes alguns duros,
y trac als pobres d'apuros
en un setanta per cent».²⁶

Elevats interessos, que produïen ganàncies fàcils. Un altre sistema d'enriquir-se ràpidament i deixar d'ésser llaurador, és el detectat per Josep Merelo en *Els sufriments de Toneta*. Escrita deu anys abans del cop d'Estat, l'obra mostra un altre caire de les vies d'ascensió de la *semi-burguesia pagesa*. Rosa parla del seu cunyat, que resideix a Madrid:

«GORI: ¿Y com se feu ric Ramon?
ROSA: Treballant á lo rabiós
en el comèrs més honrós
que se coneix en el mon.
Be compraba cacahuets,
chufes, bellòtes, castaños,
ñesples, chinchols, avellanes,
y hasta fesòls del pinet.
Cánem, tarònches y blat,
peres, albercòcs, sorolles,
bresquilles, raím, panolles,
cuernos y rabos de gat.
No paraba ni dormía,
sòls s'ocupaba en comprar
pera revendre mes car
qu'era la seua manía.
Aixina s'aspavilá,
pasá al comèrs del arròs
pero fense ric atròs.
de la nit á la vesprá».²⁷

26. F. PALANCA I ROCA, *La gata moixa* (València, Imp. J. Guix, 1874), esc. iv, pàg. 13.

27. J. MERELO I CASADEMUNT, *Els sufriments de Toneta*, ex. manuscrit Bibl. Nac. Madrid; esc. II. L'acció, a Alboraià.

Cal relacionar aquest comerciant amb els corredors del mercat de València, enriquits amb els productes refinats que la nova burgesia ciutadana i el patriciat adquirien com a ostentació de benésser i regal del gust. També, naturalment, cal relacionar-lo amb la fam endèmica de les classes treballadores, perquè l'allusió a l'arròs obliga a recordar guerres i pestes d'aquelles dècades, moments crítics on la gramínia fou objecte d'especulació.

Per contrast amb les situacions privilegiades o simplement *normals* dels llauradors, cal comparar la benança del comerciant Ramon o del seu germà Miquel, que resideix a Alboraià, amb un altre llaurador del mateix poble, escollit per Palanca per a protagonitzar *Flors de l'horta*:

«Ya saps lo molt atrasats
que s'entrem, per mil dañs,
pues tenim ya fá tres años
tots els camps apedregats»,

refereix Joan a la seva filla. No són les úniques malaventures. Dos mesos fa que morí la seva muller. Joan és arrendatari i ha marxat a València a veure l'amo i demanar-li un nou ajornament. La gestió no ha tingut èxit: seran forallançats

«si els atrasos no paguem,
dels dos años, dins de uít dies».

El termini pot semblar-nos exageradament curt, però és que ja hi entén la justícia:

«al tribunal
si no pague aniré yo!».²⁸

Hi ha una certa semblança entre aquest Joan i el Marià de *Propietaris y colonos*, també menaçat d'expulsió. Potser perquè abundaven els amos expeditius, Burguet escriví la seva obra. En un moment d'agreujament del malestar crònic de l'Horta —alludit dessús— no era recomanable la intransigència dels propietaris. Les malaventures de Joan són gairebé les mateixes que reportava Marià: pedregades, secada, riuada, pèrdua del blat i del cànem. Estralls de la natura, perpètua amenaça del llaurador. Burguet resolia el problema de Marià per la benevolència de l'amo, que ajornava els pagaments. Palanca, que

28. F. PALANCA I ROCA, *Flors de l'horta*. Es tracta d'un «drama de costums valencianes, en dos actes i en vers», també situat a Alboraià, que, segons sembla, no fou imprès; he llegit el manuscrit al fons de la Biblioteca Nacional de Madrid. Ignoro la data d'estrena. ALMELA I VIVES (*El autor teatral Francisco Palanca y Roca*, València, Suc. de Vives Mora, 1961, pàg. 63) no aconseguí de llegir-lo, per més que va cercar-lo, car apareix en les relacions d'obres de l'autor que figuren en edicions posteriors a 1877. El parlament esmentat, a l'acte I, esc. I.

té molta més afecció a les situacions dramàtiques que no pas Escalante o la resta dels seus col·legues, n'introdueix en *Flors de l'horta* una que per força havia de commoure els espectadors. Amb Joan i Dolors, la seva filla, viu Salvador, fill adoptiu. El seu sacrifici alliberarà de penes Joan:

«DOLORS: Deu saber tot lo que pasa.
 ROSA: Sí!
 DOLORS: Per salvar esta casa!...
 JOAN: Pronte!...
 DOLORS: S'ha benut soldat!».²⁹

S'ha venut soldat... Una de les més greus malaventures que podien arribar a una família treballadora era que el fill fós reclamat per al servei militar. A banda les condicions humiliants en què aleshores s'acomplia el servei i l'alt percentatge de mortalitat en campanya, el fet immediat i greu era que la mobilització privava la família dels braços del fadrí, tan necessaris per a l'economia familiar. Hom temia les quintes i, per evitar-les, es recorria a la redempció en metàl·lic o a la substitució de l'individu quintat per un voluntari que cobrava per subrogar-s'hi.³⁰ És justament allò que ha fet Salvador, que donarà els diners al pare adoptiu perquè aquest pugui pagar a l'amo. Sacrifici que Joan no vol admetre:

«SALVADOR: Siñor pare...
 JOAN: Tot ú sé,
                   tot, pero no lograrás
                   que yo admitixca un favor
                   comprat en la tehua sanc!
                   Tal sacrificsi, en la vida
                   dec consentir.
 SALVADOR: (Tot ú sap!)
 JOAN: Mosatros treballarem
                   Salvaor tot cuant pugam
                   y pagarem lo qu'es deu,
                   siga pronte, siga tart!
                   pero andutels, no volem
                   dinés que costen tan cars!»³¹

29. *Ibid.*, acte II, esc. 5.

30. NÚRIA SALES, *Servei militar i societat a l'Espanya del segle XIX*, «Recerques», I (Barcelona, Ed. Ariel, 1970), pàgs. 145-181, analitza exhaustivament el tema, que del 1837 al 1912 no presenta variants apreciables. A més dels esments que faig al text, cal recordar que Eduard Escalante va escriure *¡Tónico!* per a poder, amb el producte de l'estrena, feta a benefici de l'autor, alliberar de quintes el seu fill Eduard; hom la representà al Principal la nit del 12-IV-1877.

31. PALANCA I ROCA, *Flors de l'horta*, acte II, esc. 6.

Flors de l'horta pot datar-se cap al 1862.³² Encara que escrita un decenni abans de la Restauració, l'escena ilustra una preocupació constant a l'època. Algunes produccions teatrals del període estricte contenen al·lusions a les quintes i si hem triat l'exemple d'aquesta peça de Palanca és pel fet d'ésser referida a l'àmbit rural. No molt després, el mateix ens feia veure com l'ama d'una barraca pensava alliberar de quintes el seu criat, i ens proporcionava una dada ben concreta:

«TOMASA: Yo pense depositarli
sent vint duros, que la empresa
demana de tot fadrí
ans de que la sort se vecha».

En aquest cas, la redempció és en metàl·lic, i per una xifra que haurem de posar al costat de les que ja hem anat esmentant, o de les que més avall reportarem, per tant com indica un cert grau de benestança llauradora, gens desdenyable, perquè Tomasa

«en or y plata
té tots els diners».³³

Encara Palanca, una vintena d'anys després d'haver escrit *Flors de l'horta*, tornava a insistir en el tema, ara situant-lo en un ambient urbà:

«MATIES: ¿Y les quintes?
VICENT: Ya'l tinc lliure
per mil sincsentes pesetes».³⁴

Xifres evidentment altes i que suposaven o els estalvis de tota una vida de treball, o l'alienament de l'individu, perquè no podien ésser a l'abast de les modestes economies camperoles. (I torno a estranyar-me de no trobar —en la literatura que examino —la figura del prestador; fóra rar que no aprofitessin aquestes circumstàncies.)

32. Dedueixo la data perquè a l'obra *Dolors* diu haver tingut el seu fill vint-i-dos anys enrrera; és l'edat de Salvador, l'edat d'entrar en quintes, i resulta que Joan manifesta haver-lo trobat dintre d'un tabac a la porta de casa seva l'any 1840; l'acció, doncs, s'esdevindria l'any 1862. La major part dels manuscrits de la Bibl. Nac. de Madrid són sense data, i en els que en porten aquesta és compresa entre el 1855 i el 1869. Potser Palanca no l'estrenà fins molt més tard, i probablement esmenada, car ja hem dit que no apareix en les relacions d'obres de l'autor d'abans del 1877.

33. F. PALANCA I ROCA, *Un casament en Picaña*. Impresa el 1859, no n'he trobat sinó el manuscrit a la Biblioteca Nacional de Madrid, i precisament datat el 26-X-1859. L'esment correspon a l'esc. 3.

34. F. PALANCA I ROCA, *El capital i el treball*, estr. 16-III-1885. En «Biblioteca de La Moma», I (València, Imp. R. Ortega, 1855), pàg. 33.

Que el camperol no pot comptar més que amb ell mateix, és obvi, i per ço sovintegen exaltacions de tota mena:

«salut que tingam
y brasos pa fer faena,
qu'aixina, no pases pena,
mol(t) pòcs sen mòren de fam»,³⁵

diu un personatge de Balader que, a més de llaurador, és manescal; altres vegades, les lloances encobreixen una filosofia resignada i fatalista:

«no es llauraor
y fort y treballaor?
¿Pos que més pot desichar?».³⁶

Resignació i fatalisme informaven la tendència sublimadora de l'horta i del llaurador, tot i que no podien impedir que surés la realitat més punyent. Teodor Llorente versificà un diàleg entre l'amo i l'arrendatari, en l'avinentesa d'acudir aquest a pagar la renda. És un tema que el poeta coneixia de molt prop, i la pintura abunda en detalls. Llorente dictà la composició quan ja estava malalt, poc abans de morir. Com d'altres versos seus de la darrera etapa, aquests estan transits de melangia. Batiste, el llaurador, enyora el temps passat i els costums perduts. La *Conversa de Nadal* entre ell i l'amo és més aviat un monòleg del camperol, que alça acta de les transformacions de l'horta. Per la poesia ressona un eco de *La barraca*; hi ha un semblant bucolisme.

Encara que entre *Propietaris y colonos* i el testimoniatge llorentí s'havien escolat uns tres decennis, l'actitud paternalista del propietari i la submissió de l'arrendat són idèntiques. Marià acudia davant don Pascual demanant un ajornament, fonamentat en les malaventures sofertes. Batiste ve a complir el seu compromís, malgrat les dificultats hagudes:

«Senyor, ací li porte les dotze coques fines;
també com és la regla, li duc les dos gallines,
i com he fet jo sempre, passant treballs i apuros,
la paga ben completa; ahi té vint-i-dos duros».

Com que no sabem l'extensió de terra arrendada, la xifra no ens diu res, però comparada amb la quantitat necessària per a la redempció d'un soldat, és prou eloqüent.

35. JOAQUIM BALADER, *Al sà i al plà* (València, Imp. La Opinión, 1862), acte I, esc. 3.

36. J. MERELO I CASADEMUNT, *¡Tot ho apañen els dinés!*, ms. Bibl. Nac. de Madrid, esc. 1.

Llorente no exposa el cas d'un llaurador ric, i amb això s'aparta del corrent mitificador de la riquesa de l'horta que ell mateix contribuï a formar. Retrata el treballador pacient, sofert, un xic fatalista; el personatge correspon a l'arquetip de *La barraca*. La parella de gallines que aporta com a rendal, ja ens diuen prou la modèstia de la partida que treballa. I que ja treballava el seu pare i, molt probablement, el seu avi:

«Fa seixanta anys, ¡seixanta!, que a esta casa vinguí;
mos pares me portaren; era jo un garroffí,
ningun any he fet falta».

Tan estreta vinculació a la terra, llaurada per successives generacions d'una mateixa família, acaba produint un sentiment de possessió. El que tenia *Quico*, el fill de Marià. Ensem, genera una sensació de superioritat. Batiste no conrearà moltes fanecades, però sent la diferència que hi ha entre ell i altres que en conreen menys: el qui

«dú en arriendo quatre jornals de terra»,

o aquell que resideix

«ben proper de ma casa, y en lo mateix carrer,
un esclafaterrossos, un pobre femater».

La tesi sustentada per Llorente és la que mantenia Burguet, ben abans que ell, i no ens n'hem de sorprendre. El terratinent poeta coincideix amb el llaurador lletrat a concebre el món rural sotmès a un ordre immutable. Els costums de l'horta hauran canviat molt, en els seixanta anys que recorda Batiste; són coses accesoris. Una cosa no ha canviat: la seva fidelitat a l'amo, nascuda de la vinculació de la família treballadora a la família posseïdora, i així mateix de la subordinació del llaurador al propietari. Potser encara hauran de canviar altres costums; doncs bé, per més que el món canviï, hi ha quelcom que mai no ha de canviar:

«El llaurador, ¡quant erra
si el pensament aparta dels amos de la terra!»,³⁷

sentència el mateix Batiste. Més ben dit: és Llorente el qui sentència, descaradament. Quan dictà la *Conversa de Nadal*, el poeta devia tenir encara fresca la impressió de la vaga de llauradors del 1901, repetició —en menor escala i amb altres condicionaments— de la de l'hivern de 1878, quan els arrendataris es negaren a pagar les rendes. No tinc cap dubte que els dos esdeve-

37. T. LLORENTE, *Poesies valencianes...*, pàgs. 329-332.

niments foren llargament recordats pels terratinents valencians. El 1918, encara es representava *Propietaris y colonos*,³⁸ prova que no havia perdut vigència; és francament probable —no puc certificar-ho, car no en tinc dades exactes— que també s'hagués representat pels volts del 1878. En tot cas, la supervivència de l'obra de Burguet palesa com la inquietud dels propietaris perdurarà després dels avalots del 1901. I ressonava en els versos de Llorente, on també trobem un testimoniatge dels moviments polítics que contemporàniament agitaven l'Horta.

De motius per al malcontentament, no en mancaven, al camp. Ara és avinent de copiar allò que escrivia Martí Gadea gairebé els mateixos dies que Llorente dictava la *Conversa*:

«En esta Vall...

els cristians may alçar vèla
han pogut ni podrán, no,
per mes qu'es cullga bon vi,
blat y oli del millor,
perqu'el terreno es molt curt
y no abastix pera tots.
sobre tindrelo olvidat
el govèrn de la nació,
que sòls sen recòrda d'ell
pera les contribucions,
sent pijor que la llagosta
quan cau sobre esta regió».³⁹

Martí Gadea escrivia aquests versos cap al 1904, tot referint-se a la Vall de Seta, comarca que coneixia força bé: hi havia nascut.

Si a l'Alcoià les terres eren de rendiment *curt*, tampoc les de la Safor no produïen massa, si ens val la lamentació de Blai, un personatge de Salelles, proferida quaranta anys enrera:

«A causa qu'en estos aña
les terres deixen pocs guaña,
yo m'encontrava patint.
Pera acarrear mes mals,
est'home molt m'apretaba
perque yo no li pagaba
l'arrendament dels bancals».⁴⁰

38. Com atesta l'edició de la Impremta Valencianista, del carrer de Minyana 7 i 9 de València, 1918; la representació és del 8 de desembre.

39. [JOAQUIM MARTÍ GADEA], *Burrimaquia Alicantina* (València, Imp. A. López i C., 1904), pàg. 7.

40. GAIETÀ SALELLES CARDONA, *Un casament en Potries ó ¡Casarse per interés!*, peça en un acte i en vers, datada el 1864. Segueixo el ms. de la Bibl. Nac. de Madrid, esc. 9. Segons les meves notícies, no fou impresa.

retreu Blai —protagonista d'una altra comèdia de Salelles—, al seu gendre, llaurador pobre que havia aparentat riquesa per tal de poder-se casar amb Rosa Maria, creient-la rica (i no ho és).

No manquen allusions a la presència dels animals en les festes populars, el Corpus o les *corregudes de joies*; aquestes són descrites per Merelo vivament i amb minúcia.⁴⁸ Són aspectes folklòrics en els quals no hem de parar l'atenció. Més ens interessa posar de manifest com, inclús en sainets urbans, apareixen metàfores equines:

«(Eres un rosí frisó,
pero yo te domaré)»,

diu, en un apart, Concepció, protagonista d'un *joguet* pòstum d'Escalante, referint-se al pretendent tímid que afecta no voler casar-se.⁴⁹ Com que Balader ja havia posat una expressió semblant en un fuster de València⁵⁰ i com que sabem la data que ho escrivia (1885), podem inferir en quin moment l'abundància de rossins de Frísia a l'Horta feia accessible al públic la metàfora.

És molt més freqüent, tanmateix, que les referències als animals siguin introduïdes d'una manera més natural i directa. Vicent Zapater ho fa dues vegades quan vol transcriure l'existència dels llauradors de Carpesa; una, quan l'enamorat Joanet es plany pensant-se que Marieta n'estima un altre:

«Yo que al treball acudint
la tenia en la memòria,
ya posant l'aca en la nòria,
ya semblant, o ya cullint»;⁵¹

i una altra, quan l'amo mana al criat:

«Arregla pronte les garbes
dona'ls pienso als animals
y prepara pronte el carro
á la porta del corral».⁵²

48. En les dues versions del mateix tema, titulades *¡Tot ho apaïnen els dinés!* i *Els sufriments de Toneta*.

49. ESCALANTE, *Bolòt de oros y má*, OC, III, esc. I, pàg. 367. Manca de data.

50. BALADER, *Hóstes vindrán*, acte I, esc. 3, pàg. 106:

«LLÀCER: ¿Pos aniria yo al sel
de no tindre eixe costat?
No més en botes i espueles.
LUSBEL: Com Sen Martí. ¿Y el caball?
LLÀCER: Frisó el tinc en ella, pero
no em pense qu'em mi vindrá.

51. ZAPATER, *Marianeta de Carpesa*, esc. 5, acte I.

52. *Ibid.*, esc. 1, acte II.

Un autor anònim (probablement més pròxim al període estricte objecte del nostre estudi), ens assabenta de la cotització dels ases:

«¿saps que li ha comprát el ruc
á la viuda del Pintat
per vintisinc duros curts?»⁵³

i, com sempre que surten xifres, cal arreglerar-les amb tantes d'altres que hem anat apuntant.

L'animal és tan inseparable de la vida camperola, que els autors se serveixen d'ell àdhuc per al joc escènic. Heus ací com justifica Merelo la sortida d'escena d'un personatge:

«Vaig a donarli al meu burro
d'herba una bona pallá».⁵⁴

Artifici semblant a l'utilitzat per Roig i Civera en un mutis d'*En la nit de Sen Chuan*:

«Ara en quant toquen les dotse...
li pose el pienso al bedell;
si quant entre estéu encara
es que vos tire al carrer».⁵⁵

L'animal forma part del patrimoni llaurador, i en els repertoris dotals, que ens aporten un magnífic testimoniatge de les eines i els estris més corrents, no pot deixar de figurar-hi:

«una burra, dos corbelles,
descucaora, falsó,
aixá, lligona y lligó;
forcat complet en dos relles»;⁵⁶

és allò que hi afegia Ramona a les «dues centes lliures en qüèns» i les set fanecades amb què dotava el fill.

A propòsit de l'einam, caldrà esmentar ara la relació que fa *Quico*, personatge de *Propietaris y colonos*. Havent-li proposat don Pasqual que entri al seu servei com a tartaner, explica que «el dia que barate els saragüells per uns pantalons de llana», o sigui quan mudi el vestit d'acord amb la nova ocupació, farà més:

53. *El pare Alcalde*, esc. 8.

54. MERELO, *Els sufriments de Toneta*, esc. 1.

55. ANTONI ROIG I CIVERA, *En la nit de Sen Chuan* (València, Imp. R. Ortega, 1884), esc. 10, pàg. 21.

56. ROIG I CIVERA, *Un chuche municipal*, esc. 3.

«li pegue foc a l'agrama,
al lligonet, a l'aixá,
ganchos, corvella, chouet,
forca, granera, cabás,
masa, lligona, sarió,
antauladora y forcat».⁵⁷

El recurs tòpic als animals (al marge dels insults) o a les metonímies camperoles, tan usuals en els sainets urbans com en els rurals, evidencia que els autors i els espectadors ciutadans, per raons de veïnatge i de dependència de la ciutat i el camp, s'hi sentien indirectament i subconscientment integrats amb el *binterland* agrari. Això explica també que les produccions emmarcades en un ambient rural i amb personatges rurals poguessin ésser representades a ciutat davant un auditori urbà (en el qual, naturalment, s'encabirien llauradors).

És del tot natural, doncs, que els autors no es restrenyin d'esplaiar-se en situacions típiques, la qual cosa ens permet de conèixer alguns dels problemes més corrents. Com quan, en *El pare Alcalde*, Colau ve a queixar-se a l'autoritat:

«Es el cas que comprí un camp
huit dies farà el dilluns,
qu'era de Sento Corfull
y está apegát al del Rull,
que tindrà tres fanecaes
y micha, tocant per curt.
Huí l'ha embiat á llaurar
y á poc rato m'ha vengut
el meu Chimo en la notisia
que no pót entrar ningú
perque está nadant en aigüa.
Deseguida yo en un punt
agarre el sombrero y vach...
Chec, está en un pam de suc!...
Y es que'm el han sorregat
per la sequiola del mur,
qu'han fet masa alt el regolf
y l'aigüa el marche ha romput».⁵⁸

¿Quants dels espectadors de brusa i espardenyia que sentien aquest parlament al teatre no haurien patit uns accidents semblants? ¿Quants no s'identificaven amb Colau? Fent que els seus personatges enraonessin d'aquesta manera, l'autor del sainet cercava d'acréixer llur versemblança. Per fer més versemblant l'acció d'*El pare Alcalde*, que s'esdevé en «un carrer de barraques i alqueries», ja en la primera escena l'Alcalde manava al seu secretari:

57. BURGUET, *Propietats y colonos*, esc. última, pàg. 27.

58. *El pare Alcalde*, esc. 8.

«Esplicali al pregoner
lo que té que publicar,
y que tinga molt cuidao
de no equivocarse may:
perqu'en tocant á les aigües
es deu anar molt al cás
y encara aixina á vegaes
mos dona que fer de llarg».⁵⁹

Quartetes que vénen a subratllar com el reg és la primera preocupació dels llauradors, causa d'inquietuds i de conflictes.

En *Propietaris y colonos*, Burguet destacava com la principal preocupació de Marià, el llogater que no podia pagar la renda, era el reg. Dependent dels capricis d'una meteorologia voluble, que tantost li havia fet perdre les collites per la secada com per la inundació, Marià volia alliberar-se d'aquesta dependència construint una sènia i maldava perquè el propietari li donés els mitjans de fer-la. En això centrava la seva ambició:

«D. PASQUAL: y tú,
Mariano, qué vols?
MARIÀN: Regar.
La terra d'horta sens aigua
es mes roin qu'el secá»,

i reblava la demanda argumentant:

«Els que ténen sènia,
crien a pur de treball
alguna cosa; nosatros
no tenim res que menchar».⁶⁰

Dramàtica conclusió. La realitat d'una terra assedegada venia a l'encontre del mite de l'Horta rica, no ho oblidem, justament a l'hora de la Restauració. És clar que qui no sentia la mancança d'aigua estava lliure d'angúnies i podia mirar-se la feina menys apressadament que aquell que la tenia comptada. En una de les obretes de Merelo, un criat tracta d'eludir una comesa per aqueixa raó:

«ROSA: Mira, podies
regar ya les cherevies...
GORI: ¿Huí encara?
ROSA: ¿Pos qu'es pecat?
GORI: Aigua no tenim de sóbra,
y demá...».⁶¹

59. *Ibid.*, esc. 1.

60. BURGNET, *Propietaris y colonos*, esc. última, pàg. 28.

61. MERELO, *¡To ho apañen els dinés!*, esc. 1.

(«demà podem fer-ho», vol dir). Però quan l'aigua era una obsessió, si mancava podia empènyer a determinacions com la de l'alludit Marià, que rematava son parlament dient:

«MARIAN: y en cá que tinc pòca terra,
he pensat ferme animal
y tirar el chic al fem.
Que's llástima! deprén tant!»

El propietari, convençut, accedia:

«D. PASQUAL: No tragues d'escola al chic;
pasa com pugues enguañ,
que pera l'estiu que ve,
feta la sènia tindrás». ⁶²

Corollari paternalista.

Tirar el xiquet al fem volia dir posar-lo de femater. L'ofici, potser el més baix dels que podia acomplir un llaurador, encara que eren molts els qui l'acomplien, era sinònim d'indignitat i pobresa, i ja hem dit que és un dels pitjors insults utilitzat pels lletraferits de l'època. Un personatge de Joaquim Badia quan era rebutjat per la sogra, s'autoinsultava:

«Culpa es teua femater!...
que no fas un espolsó». ⁶³

I hom veu, de la mà de Merelo, com a la casa d'un llaurador ric la tasca de femar s'encomanava a un xiquet:

«VICENTETA: Ahí fòra está Quiquet.
MIQUEL: ¿Què demana?
VICENTETA: Traure el fem». ⁶⁴

I sabem, per Francesc Arnal Brusola, algunes particularitats de l'ofici de femater a la ciutat de València en el decenni anterior al cop d'Estat. *Quico* parla amb un pixaví que ha vingut al poble:

«QUICO: Pos yo soc el femater...
JACINTO: (Me ha conocido)
QUICO: Que un dia
allá a la Correcheria
plegaba el fém del carrér,
cuant vosté vingué, ¡qué feta!,

62. BURGNET, *Propietaris y colonos*, esc. última, pàg. 28.

63. J. BADIA I ADELL, *La matiná de Sen Roch*, esc. 4.

64. MERELO, *Els sufriments de Toneta*, esc. 7.

molt més unflat que un titot,
 dienme que fea un clòt,
 á traurem una peseta.
 JACINTO: Yo cumplí con mi deber
 haciéndole a V. pagar
 esa multa...
 QUICO: ¿Vol callar,
 cara de mico estrancher?
 . . . . .
 Lo mateix qu'en lo mercát!
 Conque estant adoquinat
 podía agranant fer clòts».⁶⁵

El pixaví, òbviamment, devia ésser un immigrant funcionari municipal, àvid de guanyar la comissió de la multa —sembla que alta: una pesseta no era un què—, per més que fos aplicant-la injustament. El femater era una víctima propiciatòria. Probablement per això Teodor Llorente l'idealitzà, en *Arròs en fesols i naps*:

«Per l'horta, tocant mig-dia,
 plens d'infantil alegria,
 dijosos i satisfets,
 tornaven a l'alqueria
 dos pobres fematerets».⁶⁶

El retrat és afectuós. La composició llorentina —espècie d'acudit versificat— assolí considerable èxit, potser perquè remogué la consciència dels benestants i desvetllà un corrent de contricció i simpatia, fent-los mirar els fematerets des d'un altre caire. Amb tot, comparada per exemple amb el retrat que havia escrit Burguet en *Tipos d'auca*, afectuós també, però no idealitzat, o posada al costat d'altres documents sobre el gremi, la poesia ens fa l'efecte d'un retrat al pastell. Diu prou a favor del poeta, tot i que no exonera la xicalla llauradora de la seva trista condició. Contemporània dels versos de Llorente és la descripció que ara llegirem i que podem qualificar d'aiguafort, perquè ens sembla més ajustada a la realitat:

65. FRANCESC DE P. ARNAL BRUSSOLA, *¡No entrará en lista!*, esc. 23. Segueixo l'exemplar manuscrit de la Biblioteca Nacional de Madrid.

66. LLORENTE, *Poesies valencianes...*, pàg. 151. Encara més sobre els *fematers*: AZORÍN (*loc. cit.*, 191-193) divaga sobre el tipus i recorda que Asenjo Barbieri anomenava festivament Llorente «el femater»; alludeix també a un llibre del marquès de la Torre de Carrús, del qual no dóna el títol, però nosaltres podem indicar la fitxa completa: *Discurso sobre lo útil y aún necesario que se cree ser a los campos de la huerta de esta ciudad el estiércol y polvo que se saca de sus calles, y perjudicial a la salud pública que permanezcan en ellas. Lo publica la Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia* (València, B. Monfort, 1788). O sigui: cent anys abans ja hi havia qui reconeixia públicament la funció *útil* dels fematers; és clar que de res no servia, perquè la imatge que hom tenia del llaurador era una altra. A la divagació d'AZORÍN hi ha alguns records de l'aspecte dels fematers que conegué en la seva primera estada a València, força suggestius.

«Així com en el Cabanyal, en quant els chics poden tindre's drets i nugar-se'ls camals, «els tiren a la mar», en l'orta «els tiren al fem».

Ni més ni manco que açò últim, es dir, posar-los a femerjar, feren sos pares en Llucianet i en Viçantet, dos píllets que, cabaç al coll, la baralla en el si i la fona baix la faixa, corrien per camins i sendes replegant fem, juant al cané, i a les chapes, i al canonet, a l'ombra d'un paller o d'un olm, deixant passar les ores sinse sentir-les, fins que, per «si tu m'has fet una trampa» o «jo jue més lleal», deixaven els cabaços i s'agarraven a renyir com dos llops, unflant-se a punyaes, omplint-se d'arraps i deixant-se l'ú a l'atre convertit en un Sent Llacer»,⁶⁷

escriu Bernat Morales San Martín en una novel·leta publicada l'any següent d'aparèixer la segona edició del *Nou llibret de versos*. Morales, apotecari en el Poble Nou de la Mar, es proposà d'introduir el naturalisme realista en la prosa valenciana i continuà escrivint —també en castellà— narracions i teatre inspirats en la vida popular, sense aconseguir espolsar-se la influència d'un Blasco.⁶⁸

No sempre les descripcions que podem espigolar en els texts que examinem són tan punyents. Tampoc no sempre discorrien amb sentit poètic o figuratiu. El més freqüent és que siguin purament directes, com aquest diàleg que escriví Merele:

«MIQUEL: A vore si así sabem
lo qu'en el horta s'ha fet.
ROSA: Entrecavaren el blat;
les fabes estan regaes,
sebes y còls tresplantaes...

67. BERNAT MORALES SAN MARTÍN, *Cadireta d'or*, al volum *Idilis levantins. Noveletes de l'orta valenciana* (Barcelona, Bibl. Popular de l'Avenç, 1910), pàg. 11. Aquesta novel·leta fou de les de més èxit de l'autor; hi ha una reedició al núm. 1 de la col·lecció «Lletres valencianes» (València, Imp. Rumbau, 1933).

68. En castellà l'obra de més empena de Morales San Martín és la novel·la *La Rulla*, (València, Llib. A. Aguilar, Imp. Domènech i Taronger, 1905). Influïda per Blasco Ibáñez té, tanmateix, moltes observacions directes. Conté un post-scriptum justificant el canvi de llengua: «Aquellos que balucearon sus primeras palabras en un dialecto; que oyeron mecer su cuna al ritmo de canciones cantadas en lengua regional; que en sus juegos de niño, en sus amores de adolescente y en el trato diario con las gentes, en la edad madura, hablaron y dijeron lo que sintieron, en habla distinta a la castellana... no pueden nunca hablar y escribir con perfección, ni tal vez medianamente, en esta lengua. Sus obras, pensadas en el dialecto nativo son fatal y necesariamente... «traducciones» hechas mentalmente por el propio autor, conforme va escribiéndolas o «intentando» escribir, en castellano». I, més avant: «No escribí esta narración en la dulce lengua valenciana, por el temor de que no la lea nadie de fuera de la *terreta* [...] para que, sea como fuere, sepan, los que no la conocen, cómo piensan, aman y obran en la tierra levantina».

MIQUEL: ¿Y els cardets?
 GORI: No s'han regat
 perqu'estaven en sahó».⁶⁹

És la informació que rep l'amo d'allò que s'ha treballat durant la seva absència.

Una altra remarca a fer és com, per a indicar on va néixer l'amor entre els dos protagonistes, l'autor —encara Merele— cerca un marc immediat i quotidià i els situa acomplint una qualsevol tasca llauradora:

«Tú collíes prop d'un blat
 si mal no recorde, bledes»,⁷⁰

en un intent d'idealitzar un paisatge utilitari i sublimar una situació vulgar, si bé força repetida, car és molt corrent que els dos sexes acompleixin feines semblants i treballin units:

«Tomaseta anave darrere del forcat de Sentet, que llaurave
 «com l'estudiant que buscave les brosses», segons li digué,
 molt enujat, son pare. I com havie de llaurar, si no sabie
 lo que fee, pensant en declarar-li l seu voler a Tomaseta i
 suant la gota perquè no trobave, per més que barruntave,
 paraules que l manifestaren!»⁷¹

escriu el castellanenc Salvador Guinot, un dels pocs narradors d'aquest període, i al qual tornarem a referir-nos més avall. D'altra banda, si l'amor naixia emmarcat per l'activitat camperola, aquesta esdevenia sovint una prolongació de la vida domèstica. Un altre narrador, l'alacantí Rafael Altamira, ens farà veure de seguida tots dos aspectes. Abans, però, caldrà esmentar un passatge de *Marianeta de Carpesa*, perquè ens fixem com, en data tan primerenca com 1855 ja Vicent Zapater escrivia, en boca de la protagonista i referint allò que projecta per a quan sigui esposada:

«Si tu tembas paca lorta
 yo me posaré a la porta
 hasta quiet perda de vista
 y si et porte larmorsar
 a la faena algun dia
 quina sera la alegria
 cuant me veches arribar.

69. MERELO, *Els sufriments de Toneta*, esc. 7.

70. *Ibid.*, esc. 2.

71. SALVADOR GUINOT, *Escenes castelloneses. Contarelles de Castelló de la Plana* (Barcelona, Bibl. Popular de L'Avenç, 1905), pàg. 15. Aquest llibre és una reedició de *Capolls mustigats*, perquè l'autor només n'havia fet 25 exemplars en l'edició de 1900.

Alli com ofan alguns
sobre una garba de palla
estendré yo la tcballa
y almorsaré los dos chuns».72

El culte de les virtuts familiars, la idealització de la labor llauradora i, per conseqüència, el panegíric del bon poble, no són caràcters exclusius de la literatura de la Restauració i de la Regència, bé que sigui en aquest període quan s'exalten al punt més culminant.

El catedràtic d'història del Dret i crític literari Rafael Altamira, entusiasta de la seva terra nadiua («per a que les paraules diguen algo al nostre sentiment», «hi ha que dir-li a la pàtria, *terreta...* i a Vilafranesca, *El Palamó*»), és autor d'algunes narracions localitzades en les comarques alacantines, que veieren la llum el 1895.⁷³ Altamira, en el pròleg que hi posà, afirmava: «la rasant civilisadora i uniformista de la civilització actual, dirigida torpement, és el major enemic dels caràcters locals». Volent salvar «els sagrats records de l'ahir», però «sense pendre la vida pel cantó *pintoresc*», car no es proposava de practicar un passatisme platònic, evocà en el seu llibre, amorosament, figures i paisatges, costums i formes de vida de les nostres contrades meridionals. Coneixedor de les escoles literàries llavors en voga aplicà els principis més incontestables del naturalisme realista a les seves descripcions, molt reeixides, no sense un repunt científic.

«Bé podem sentir», deia, «que vagen caiguent cada dia els costums, les festes, els cants i fins les faules que imprimien caràcter a un poble (perque en elles posen les colectivitats tota la seua ànima, donant-los així una representació psicològica que és el llas més segur de patriotisme) i de la mateixa manera que s'obliden o es desconeixen els aspectes plàstics de la naturalesa i de les costums, tan rics de caràcter local».⁷⁴

72. ZAPATER, *Marianeta de Carpesa*, acte II, esc. 9.

73. La producció literària de RAFAEL ALTAMIRA, relacionada amb la seva terra, comprèn: *Cuentos de Levante* (Madrid, 1895), *Cuadros levantinos* (València, 1900), *Novelitas y cuentos* (Barcelona, s.a.), una reunió de les narracions anteriors amb el títol *Cuentos de mi tierra* (Madrid, 1925), i la novel·la *Reposo* (Barcelona, 1903). Haig de confessar que, malgrat els meus esforços, no m'ha estat possible de trobar cap d'aquests llibres i haig de limitar-me a seguir la traducció que de dues narracions i el pròleg del primer d'ells aparegué al núm. 2 de «Nostra Novel·la» (València, 24-V-1930). Hi ha una traducció, potser d'Almela i Vives, que ve a ésser com una restitució a la llengua original. En Altamira, com en Morales San Martín, es dona el conegut fenomen de l'involuntari calc idiomàtic. Respecte de l'orientació literària d'Altamira i el seu gust pel naturalisme, ultra l'evidència que correspon al gust de la seva època, no serà inútil de recordar que Altamira i Blasco Ibáñez foren condeixebles a la Facultat de Dret de València, com el darrer evocava davant ENRIQUE GONZÁLEZ FILLÓL (*Domadores del Éxito*, Madrid, Soc. Editorial de España, s.a., pàg. 130; és la tercera edició d'un llibre d'entrevistes escrit el 1915). Vid. per a Altamira, el treball de FRANCESC ALMELA I VIVES, *Don Rafael Altamira, escritor valenciano* (València, Semana Gráfica, 1967).

74. RAFAEL ALTAMIRA, *La terreta*, «Nostra Novel·la», V (1930), pàg. 7.

Llegint ara les seves planes, trobem una literatura ben distinta a la produïda pels nostres autors teatrals d'aquell moment, encara que hi sentim un cert desig d'enaltir la vida camperola, deler nascut, probablement, del seu entusiasme. Ben interessants són, en els seus relats, algunes puntuals observacions, com la de la jornada del treballador:

«els fadrins es passaven de sol a sol en el camp, i solament a poqueta nit, quan tornaven...»,⁷⁵

i les contingudes en la minuciosa descripció del dia de batre, que copiem extensament:

«Cuan arribaren a la era, que estava llunt, el sol lluia ya en les crestes de la serra veïna, donant-los un to dèbilment morat. Cadascú, sense perdre temps es dedicà a la seua faena. Es reunia allí tota la família, des de Pere Joan i la seua dona als més chicotets. El dia de batre és extraordinari per als llauradors: esmorsen i dinen en la era, trasladant la seua casa baix d'una garrofera o d'una olivera; i mentres els homens treballen, les dones arreglen la cuina, parlen o cusen, cuan no achuden també a la faena.

...Pere Joan i els seus germans comensaven a estendre les garbes en terra.

Poc a poc, el círcul de la era es cubria amb les garbes dorades, en alfombra espessa i cruixent, ben agranades i apretades les vores, i una volta agotada la càrrega, es desdijunaren els germans amb una copa d'aiguardent.

Aparellaren després la mula, tapant-li els ulls amb les ulleres d'espart i un mocador per damunt, i li lligaren la post de fusta rodejada de brillants làmines d'acer. Pere Joan va empunyar els ramals i l'asot, es va situar en el centre de la circumferència i arreà. L'animal, pereós en el primer moment, avivà enseguida el pas i rodà al trot llarg, arrastrant la post, que saltava i colpejava fortament les garbes. Mentrestant, Pere Joan, ben estacat el sombrero de palma i restallant l'asot, entonava una d'eixes cançons característiques dels llauradors, en que les notes finals, llargament sostingudes, produïxen un sopor dol, ple d'inexplicable delícia. Per de pronte, Francisco i els seus germans menors no tenien res que fer.

Sobre la era, els quatre germans, posats en fila un darre-re l'atre, acabaven de tombar les garbes amb grans tridents de fusta, per a que la post alcansara a totes i separara bé el gra de la palla; les dones esteníen una manta baix la garrofera en lloc del mantel i cridaven desgargamellant-se mentres els chiquets, botant damunt les garbes, pretenien imitar la tasca dels seus tios.

75. *Ibid.*, pàg. 17.

A micha vesprada va bufar el vent de llevant i ajudà molt a la faena, emportant-se fàcilment la palla i la pols, mentres el gra, grassonet i foscament dorat, permaneixia en terra i cruixia baix els peus. Per acabar, es va cernir, es va medir i s'ompliren els sacs. Al carregar l'últim es ponia el sol...

Ple el carro dels sacs en que anava el blat, no deixava lloc més que per al conductor. Els altres empengueren a peu la tornada...».⁷⁶

Altamira, reproduint fidelment el quadre d'una jornada camperola, plena de vivacitat i dinamisme, aspira a crear en el lector una sensació paral·lela a la que sent la seva protagonista, Maria Pepa. És aquesta una filla del poble que, després d'haver viscut molts anys a Madrid ocupada en el servei domèstic, hi torna per passar les festes i a poc a poc retroba sensacions oblidades, reviu records i es reintegra a tot allò que fou abans la seva vida i que ja tenia oblidat. Altamira traça el contrapunt entre el refinament urbà al qual està avesada Maria Pepa i els costums rústics, mostrant com es desvetllen en la noia, subconscientment, les arrels del seu origen, que al capdavall tiraran d'ella amb més força que no pas els lligams superficials que la uneixen a la gran capital. El dia de batre és el *climax* d'aquest procés. La frase definitiva que remata el capítol («la terreta havia vensut a la ciutat») delata quina *moralitat* es proposava l'escriptor. Cantar les virtuts del camp i de la vida tradicional com font espiritual inesgotable. Altamira ho havia confessat, ja al pròleg: «lo més important per a cadascú és amar a la seua terra, perque de l'amor vivament sentit naixen les energies poderoses del treball que dú la regeneració».

Al costat de la detallada relació que acabem de llegir, un apunt com el que ara transcrivim:

«...l'últim dia de la batuda, quan el sol s'amagave fent carassotes darrera de les crestes de les montanyes veïnes, i uns agraven l'era i omplien els darrers sacs de blat, i altres ajudaven a Sentet a carregar l'empall pera dur-lo a la pallera que, al carasal de l'alqueria, estave fent son pare...».⁷⁷

resulta empallidit; i aquest altre:

«Aquell any no feren era en l'alqueria del sinyô Joan de Cecilia, i el blat que sembrá en els alters de Fadrell el bateren en l'era que en el troç de dalt tenie l seu amic i veí Vicent el Guimerano».⁷⁸

76. *Ibid.*, pàgs. 27-34.

77. GUINOT, *loc. cit.*, pàg. 11.

78. *Ibid.*, pàg. 9.

no hi afegeix al quadre que havíem contemplat més que algun matís no gens rellevant. No hauria valgut la pena d'aportar aquestes citacions per la sola raó d'ésser escrites gairebé els mateixos dies que el llarg fragment d'Altamira. La causa d'aportar-les és —ja ho haurà comprès l'atent lector en vista de certes particularitats fonètiques: *amagave* per *amagava*, etc.— que ací l'acció s'esdevé en una contrada castellonenca. Comparant els dos exemples no sols confirmem que la semblança dels treballs camperols en les terres del nord i del sud del País Valencià era absoluta. També podem veure com dos escriptors, encara que territorialment ben distants, s'aparellen en un anàleg sentiment de la naturalesa i concepte dels homes.

L'autor dels darrers passatges, Salvador Guinot, escriví *Capolls mustigats* el 1899. Periodista, polític, i més que res home de lletres de rara autoritat, freqüentador dels nostres clàssics i un dels fundadors de la Societat Castellonenca de Cultura, Guinot, semblantment a Altamira, amava pregonament la seva terra i volgué deixar constància del seu amor. *Capolls mustigats* és un recull de narracions o *contarelles* escrites en una prosa planera, fresca, sucosa i espontània. La vida de la Plana és descrita amb coneixença íntima i directa i posant un cert lirisme als punts de la ploma. No es pot dir que Guinot es complagui en l'evocació passatista. En tot cas, no remarca les tintes del pintoresquisme. El seu mòbil és intentar de penetrar la realitat física d'aquells paratges i l'autenticitat psicològica de la gent que hi viu i hi treballa. I, com a document, ofereix la particularitat d'haver copsat la comunitat castellonenca en un moment de canvi.

Guinot era conscient que l'existència tradicional es desballestava, no tant per la influència de maneres de vida forasteres com per fenòmens estrictament lligats a una evolució econòmica. El canvi estava en la substitució de cultius i el deler d'acumular riqueses. En totes les seves narracions, hi fa al·lusió. Sempre, tanmateix, adoptant una postura retirada i deixant parlar els seus personatges. Heus ací el diàleg entre Pere Vitoca i Tòfol d'Arrufat, llauradors de l'horta de Castelló:

- «— Has vist coses com estes, Tòfol? Els fills del Galano, en un terme de fanecaes ahí baix, tindre que comprar melons...
 — Tindran el melonar atraçat.
 — Cah, home! Si no tenen una melonera! Terongers, terongers i tot terongers.
 — Per això tenen tantes pelucones.
 — Men fum en elles. (...) Si l'agüelo Galano vixquere, no hagueren plantat terongers.
 — Tampoc tindrien tantes fanecaes i tants diners com tenen.
 — Sunyeta en els diners, que ni els goços els volen! Tamé

tindrien menys vicis i més salut, i viurien millor. Si tots pensàrem com ells i com tu, en quatre anys s'acabe la llaurança de Castelló»,⁷⁹

i el monòleg del «sinyó Nasio de Pagés», el qual, segons l'autor, havia complert setanta-quatre anys el dia de la Magdalena de 1879, any que, pel que hom veu, podem prendre com a fita d'aquestes narracions:

«...Hala ahí, vinguen terongers! Consevol dia haurem d'anar per blat fòra vila. I en una terra tant agraida i de bon rec, patxol, que s poden sembrar i arreplegar collites per omplir la casa gran. Bé menjarà la gent jornalera... Com no menge teronges i bollo... Bollo? Si anem aixina, ni paniç collirem. Tot terongers, patxol!, i la pobra que rebente de flato!...».⁸⁰

En els retrets de Nasio de Pagès o de Pere Vitoca —amo, per cert, d'un melonar no transformat en tarongerar— traspua la incomprensió de l'individu apegat a formes de vida tradicionals davant una evolució massa ràpida i que manca de sentit per a ell. I no sols perquè manté punts de vista diferents. Pere és també ancià, potser tan ancià com el «sinyó Nasio». L'autor no ho diu, però els fills del Galano li diuen *agüelo*, i entre ells i Pere hi ha una conversa que marca la diferència de generacions:

«—Anem! En quant mos daria eixos melons de tot l'any?
— Quins? Estos?... En dos sous i mig.
— Pos este home es poc vell! Aont ix ara en sous?
— Bueno, anem: els dóna per quatre perretes?
— Això arriba a un quinset?
— Ché! Dixa eixos melons, que estan com a cogombres.
— Quins? Pos si són més dolços que la mèl!
— Home, molt! Si ls dixes marcar li donaré un quinset.
— Ni tampoc per un diuité!
— Vol un quinset?
— Vinga. Per ser vatros els colliré»,⁸¹

diàleg que ens informa, així mateix, del poc guany que reportaven els melons a Pere. És clar que ell, que enraonava amb Tòfol recordant el passat, sembla ésser un tranquil conformista, per al qual la immobilitat és un ideal. Abans que arribessin els fills del Galano havia dit, parlant de la seva joventut: «ací, en esta barraca, s'acabava l món», remarca que devem relacionar amb el vers de Llorente que indicava una semblant estretor d'horitzons.

79. *Ibid.*, pàgs. 60-61.

80. *Ibid.*, pàgs. 34-35.

81. *Ibid.*, pàgs. 58-59.

De tota manera, quan Pere detecta l'afany d'una minoria emprenedora per a enriquir-se de pressa a favor de l'auge de la taronja en els mercats internacionals, posa en relleu la contrapartida: comencen a escassejar les terres dedicades a d'altres cultius. «En quatre anys s'acaba la llaurança a Castelló», sentència. I és que, com ell mateix ha testimoniats en un altre moment, els pares del Galano

«no tenien ni una fanecaa d'hort, tot terra campa».⁸²

La terra campa, és a dir, aquella utilitzada només per als cereals, necessita més jornalers que no pas un tarongerar. Pere acusa els qui transformen els cultius de sumir en el desquefer els treballadors.

Les transformacions del camp de la Plana no eren solament les relacionades amb l'obsessió dels cítrics, que el 1880 feia arrencar pereres per plantar tarongers.⁸³ D'altres substitucions es produïen, que provocaven la queixa de Nasio de Pagès:

«Si l seu pare obrire ls ulls i vere que aquelles garroferes que plantà Quico Tirado, i ell crià a força de treball, les arrencaria l fill, quan més donaven, pa plantar vinya...».⁸⁴

El retret no és solament per haver fet la substitució, sinó per fer-la «quan més donaven» els garroferars. L'ancià no comprèn que hom pugui destruir una riquesa certa per implantar-ne una altra d'hipotètica. «Bé menjarà la gent jornalera!», havia dit veient com prosperava el conreu de taronges i minvava el de blat; no podia entendre que s'abandonés la sembra d'un ndriment bàsic, car per a ell la taronja era un regal superflu. Encara menys entenia les despeses que hom feia a Castelló per a embellir la ciutat:

«Eixos pixavins de cà la vila no més pensen en el *Passeo* de Ribalta, i els camins del terme que s perguen. Allí, vinga

82. *Ibid.*, pàg. 60.

83. LLUÍS FONT DE MORA, *Taronja i caos econòmic* (València, Tres i Quatre, Imp. Ortizà, 1971), pàgs. 64-65, exposa alguns casos concrets, trets de Maylin. No fa referència, però, al fenomen invers, alludit per SALVADOR GUINOT (*Rondalla de Rondalles*, «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», XXI, quad. II, març-abril 1945), que imaginà un nou monòleg del *sinjó Nasio de Pagés* en forma de «radiograma de l'altre món» datat el 5-III-1918: «¿No vos rieu de mi quan vos die que "tot taronjars, tot taronjars i els pobres que reventen de flato"? ¿Eh? Pos ja ho teniu, macos. I ara vinga a arrancar terongers... ¡Xe, quina destroça veig des d'ací dalt en tota la Plana! I lo que s'unflaran eixos dels *xulits* o *schelins*, o com se diga, si no'ls trenquen los morros a temps los de l'altra banda...». La destrossa sembla una arrencada conjuntural motivada per la Guerra Europea. Sobre Guinot vid. ÀNGEL SÁNCHEZ GOZALBO, *El primer prosista* («Boletín de la Soc. Caste. de Cultura», XXI, quad. v, set.-oct. 1945).

84. GUINOT, *loc. cit.*, 37-38.

de gastar-se cents i mils de lliures en abrets i floreres que no valen un sou, i pa matros [= nosatros: nosaltres] un peó ls dol...».⁸⁵

Els qui s'enriquien amb la taronja volien canviar l'aspecte urbà ensems que canviaven de classe i procuraven aburgesar-se. I com que s'oblidaven de reparar els camins de Lledó —posar-hi a treballar un simple peó els dolia—, el «sinyô Nasio» renegava, amb un renec, conscient que la classe treballadora anava pagant l'ascensió dels de «jaca»:

«Com si la llaurança, patxol! no pagare la contribució i els arbitres, i no fore la riquesa del pobre i el sosteniment dels de brusa i dels de chaca...».⁸⁶

La incomprensió entre les generacions, recollida per Guinot, era reflex d'una incomprensió, també, entre els diversos estaments socials, que aviat s'enfrontarien. Com, de fet, ja s'havien enfrontat, el 1876, quan la vaga del port de Benicarló o la brutal reducció de jornals a Vinaròs, durant la collita de la garrofa.⁸⁷ I els canvis d'estructura que ell testificava mitjançant la tensió generacional o la mutació de classes o la substitució de conreus, si encara eren poc visibles no trigarien gaire a fer-se presents. En el moment que ell escrivia, i sobretot en la data que concreta les seves evocacions, l'aparença de la realitat era tal com ell la copsava. Existia una solidaritat i altruisme entre la gent llauradora:

«...un dia que sembraven fesols els Cecilies i els ajudaven els Guimeranos».⁸⁸

i la inserció de l'adolescent en la «escola de la vida» que és el treball es feia amb bondat:

«Jove encara Sentet, mes crescut i robust per naturalea, començà a dependre les faenes de la llaurança i les picardies que l tracte de la gent jornalera ensenya».⁸⁹

explicació que encaixa amb una frase d'Altamira, que hem pogut llegir en el llarg fragment transcrit («els chiquets, botant damunt les garbes, prete-

85. *Ibid.*, pàg. 34.

86. *Ibid.*, pàg. 34.

87. Vid. el meu treball *Uns anys de fam i de revolta al País Valencià*, a «Serra d'Or», n.º 135 (desembre 1970), reproduït dins RICARD BLASCO, *Revolts i famolencs* (València, Almadín, 1980).

88. GUINOT, *loc. cit.*, pàg. 14.

89. *Ibid.*, pàg. 10.

nien imitar la tasca dels seus tios»), i que contrasta amb l'aiguafort de Morales San Martín. Existien, i amb rang de protagonistes, els vells, simbolitzant la col·lisió de les generacions. Com Mustieles, de qui Roseta, la seva filla, conta a l'ermitana de Lledó totes les dèries:

«¡Li s'ha fet un geniò! ¡Ai filla, hi ha dies que no hi ha qui l'aguante! (...) ...i sempre marmolant, marmolant, i sempre en lo gaiato en alt, per si Nelet ha carregat massa la burra, per si Quiquet no tape bé el portell, per si les tomates s'enrogen, per si collim les carabaces massa tendres...».⁹⁰

És una llàstima de no disposar de testimoniatges semblants als de Guinot o Altamira per a altres comarques valencianes. D'açò resulta que hi ha activitats agràries que no són alludides ni en les escasses proses ni en els abundants sainets. L'arròs, per exemple, solament és esmentat com a nodriment i no com a cultiu. Silenci poc explicable i que accentua la parcialitat amb què contemplaren el nostre camp els lletraferits de la Restauració i de la Regència. Llevat d'algunes comptades excepcions, gairebé tots s'inspiraren en l'Horta de València.

L'arròs, tanmateix, tingué els seus cantors entre els poetes floralescs, i no cal dir que per a mitificar-lo. Rafael Ferrer i Bigné és l'autor d'una *Cansó del arrosser* (1878) i Víctor Iranzo d'una trilogia: *Arròs, taronja, vi* (1885). Com que entre l'un i l'altre hi ha un gran tros pel que fa a la qualitat literària, l'analogia entre les dues composicions és solament de tema. Iranzo, més ensopit i mediocre, àdhuc ens resulta còmic quan fa parlar les espigues:

«Ja voréu qué rialleres
quan estém en amplex eres
fetes garbes com un or;
¡qué alegría, companyeres,
que tindrà lo llaurador!
¡Qué alegría la fadrina
que ja el temps se li avehina
de casarse ab son promés;
y té arròs per la cuina,
y té palla pera el brés!».⁹¹

i no recull cap faceta de l'activitat de l'arrosser. Més destre que ell, Rafael Ferrer i Bigné versificà sense incórrer en vulgaritats risibles, atestant la uniformitat del paisatge:

90. GUINOT, *Anyor*, «Nostra Novella», V (1930), pàg. 18.

91. VÍCTOR IRANZO, *Arros, taronja, vi*, poesia premiada per la Societat Valenciana d'Agricultura als Jocs Florals de 1885 y publicada al recull *Brots de lloer* (València, Imp. Domènech, 1896), pàgs. 102-110; inclosa també a les pàgs. 268-274 de les *Poesies*, d'IRANZO, ed. pòstuma (València, Imp. Alufre, s.a.).

«Mira de vert
 lo pla cubert;
 ¡tants camps sols ya'n—pareixen u...!
 . . . . .
 De vista's pert
 l'aigua entre'l vert
 de tants de camps—que'n formen u...!»,

i repetint tòpics que haurien pogut valer per a qualsevol altre conreu:

«¡Guárdemos Deu — de mal ponent,
 de forta pluja — y de troná,
 y de granís,—y apedregá»,

però mirant d'inserir la imatge de l'home:

«Bona cuadrilla — de jornalers,
 en punt de sega — sigam primers,
 per si l'oratge — mudansa fa
 tallaes les garbes — encontre ya».

Són versos esquitxats de prosaïsmes, com molts dels contemporanis. Així i tot, dibuixen una estampa admissible del treball de l'arrosar, amb la reserva que potser exalten una mica més que no cal el lucre de la collita:

«Com franja d'or
 conté un tesor
 cada garbera — que'l barquet dú...»,

contribuint a recolzar el mite d'una agricultura pròspera:

La cambra, á poch,
 no té prou lloch
 per á los sachs — qu'el carro dú...».⁹²

Uns pocs sainerets i poetes floralescs es fixaren en el cultiu de la seda, tan escampat aleshores. Poques pàgines enrera, hi addufem una citació amb sentit translàtic. Heus-ne ací una altra:

«Abant seguixca la bulla
 per ara no em fique en bucs
 no siga que perda els cucs
 y (h)acha de pagar la fulla».⁹³

92. RAFAEL FERRER I BIGNÉ, *Cansó del arrosar*, en el volum *Llibre d'Or de la moderna poesia catalana* (Barcelona, La Renaixensa, 1878), pàgs. 106-108.

93. ZAPATER, *Marianeta de Carpesa*, esc. 3.

diu un personatge de Vicent Zapater, que no vol ficar-se en problemes.

No hi manquen accepcions directes. Una mare neguitejada per l'avenir de la filla, respon d'aquesta manera, segons Merelo, a la reflexió del seu criat:

«GORI: Llástima no tinga en dòt
un caudal considerable.
ROSA: Yo tinc cuites les entrañes,
c'atre gallo li cantara
si son pare mes cuidara
dels cucs que té en les andanes,
dels camps y tot lo demés».⁹⁴

El conreu del cuc de filar era, com ja sabem, l'activitat econòmica complementària de bon nombre de llauradors del País, i encara més a l'Horta de València, on gairebé no hi havia barraca que no tingués els canyissos a l'andana. És comprensible que qualsevol al·lusió, figurada o no, en un text literari, fos interpretada d'immediat correctament pels espectadors o lectors. El públic ciutadà, com ja hem apreciat en parlar dels velluters, coneixia íntimament tot allò relacionat amb la cria del cuc o la indústria sedera. Això permeté als poetes floralescs d'emparar-se del tema —no gaire aprofitat, per altra banda, pels autors de sainets— i gràcies a ells disposem avui de documents literaris que ens testimonien costums tan oblidats.

Vicent Zapater i Josep Merelo havien esmentat de passada els cucs filansers en moments de màxima producció, sense fer-se eco dels estralls que començava a produir la *negreta* o *pebrina*. En canvi, Constantí Llombart escriví *La cullita de la seda*⁹⁵ uns trenta anys després, quan ja la malaltia dels cucs era endèmica. Es tracta d'una narració versificada, si fa no fa didàctica, amb argument dramàtic: una família llauradora posa moltes esperances en la collita i quan perden els cucs per la *negreta* cauen per terra somnis i il·lusions. Una situació que, aleshores, devia sovintejar prou, i de la qual Llombart intentà de treure un sentiment líric. No descobrirem res si afirmem que, com a poeta, el fundador de *Lo Rat-Penat* no passa d'ésser una discreta mitjanía. *La cullita de la seda* —judicada des de la perspectiva actual— no assoleix aquell punt inefable que ara tenim per essència de la poesia. No obstant això, no podem negar que si Llombart no arribà a posseir la capacitat de síntesi poètica que tingué un Llorente, superà tanmateix molts dels seus contemporanis. I bé: no són les valoracions estètiques allò que més ens interessa, sinó la possibilitat de destriar en la literatura d'una època el caràcter de l'existència dels

94. MERELO, *Els sufriments de Toneta*, esc. 2.

95. CONSTANTÍ LLOMBART, *La cullita de la seda*, poesia premiada per l'Ateneu Mercantil als Jocs Florals de 1891 i publicada al recull *Brots de llorer*, pàgs. 73-79, i també a l'«Almanaque de Las Provincias para 1892», pàgs. 102-104.

nostres avantpassats. El text de Llombart ens atreu per la seva condició documental. Haurem de concedir-li, doncs, l'atenció que es mereix.

Les primeres estrofes de la composició són destinades a exposar les il·lusions del vell llaurador que, en arribar la primavera, espera de poder recuperar-se de les pèrdues de l'hivern. «Pluges y calabruixos y gelades / quant tenia en lo camp se li han endut», però abril fa «brotar á dolls la verda fulla» de la morera, signe de benaurança, i l'ancià «ja los contes se fa, punt per agulla / de lo que té de traure del capoll». Vol que li compren en València «una rella y una manta»; vol casar la filla, fer-li, per a la boda, «vestit y agulla y arracades d'or». Per a satisfer aquestes ambicions compta amb la collita, i heus ací com l'avalua:

«Mitja lliura de seda de la bona,
si eixim en be, pot fernos cent quartons,
que, venuts en Valencia per la dona,
nos ha de valdre al Corpus molts doblons».

Els seus càlculs són il·lusoris, per poc que li fem el compte. Els dos primers versos indiquen que pensa transformar mitja lliura de llavor de cucs en cent quartons de capoll. La lliura, com sabem, són uns 460 grams. El *quartó* o *quarteró*, és la quarta part d'una rova. Aquesta, són 25 lliures (uns 11,500 quilos). Si hem de creure un especialista, com Dupuy, el màxim benefici que hom podia treure per lliura de llavor eren unes 100 lliures de capoll. Unes sis vegades menys de la quantitat calculada pel protagonista del poema. És clar que ja es comprèn que es deixa portar per la seva fallera. No concreta el guany: «molts doblons», diu. Anacronisme, perquè el dobló era una moneda ja en desús quan escrivia Llombart, bé que encara es cotitzava en unes 20 pessetes.⁹⁶

Per a fer reeixir la collita, hom havia pres cura d'acomplir amb un ritu religiós, segons les tradicions de les comunitats camperoles. Abans de posar la llavor —de la millor seda, de la *melada*— en l'andana

«La nora á la parroquia l'ha portada,
y benehida está per lo rector».

Una vegada assolida l'anyada, caldria acomplir la segona part del ritual:

«La boja més polida, la més plena,
la primera que's veja blanquejar,
á la Mare de Deu, com santa ofrena,
li portaré content á son altar».

96. Segons informa Martí Gadea en el seu Diccionari.

Mentrestant, calia vigilar les consecutives etapes del conreu. El poema, didàcticament, va informant-nos. Quan «s'aviva la llavor», és a dir, quan les larves comencen a transformar-se en cucs, cal nodrir-los.

«y á pelar fulla
Visanteta y son nuvi á l'horta van;
ell puja á la morera y ab gran bulla
omplin y porten la panera gran».

La voracitat dels cucs obligava a una contínua recollida de fulla, en la qual participava tota la família:

«Y els gichs cullen més fulla y la desbroten,
sense parar de día ni de nit;
de les moreres la verdor agoten
y l'acaben els cuchs en un bufit»,

i àdhuc el veïnatge, amb la solidaritat llauradora que ja havíem alludit adés:

«Y per fulla s'en van en les paneres,
internantse per l'horta, camps á dins;
no ne queda ni un brot en les moreres,
y á demanarla van als bons vehins»,

remarcant el poeta com tots «treballen sense tasa / més á nengú li dol tant de quefer» i descrivint les diferents «dormides» dels cucs, fins a quatre, amb minuciositat una mica monòtona, car sempre es tracta de mostrar-los voraços, «passejant la fulla», «rossegant-la», etc. Una vegada compara la menjada dels cucs a «l'anyell que en lo prat va pasturant». Una altra, cerca una imatge més avinent, que no sabríem dir si és del tot original perquè de semblants n'hem trobades en altres autors, ignorem si copiant-lo:

«¿No sentiu un remor dalt de l'andana
com cuant está mitj l'horta plovisnant?
La menjada es dels cuchs: de bona gana
seguixen tendra fulla rosegant».

A cada una de les *dormides*, la família observa la creixença dels cucs «lluïts i hermosos». Paral·lelament, acaricien il·lusions i quimeres. Llombart anota puntualment els darrers preparatius:

«Y de romer ja á punt les boges tenen
pera qu'els cuchs s'empugen á filar»,

i fins i tot anticipa activitats posteriors, com quan Vicenteta imagina:

«Quant l'hora aplegue,
mes amigues vindran á treballar;
no n'hi haurá ninguna que se negue,
y la escuma traurem y l'alducar».

Sobtadament, es produeix la desgràcia:

«Tot va en be, tot va en be... Mes ¡ay! un día
al anar á donarlos de menjar,
veren tots que l'anyada se perdía
sens que nengú ho poguera remediari.
Y plora la familia desolada,
veguent les pobres son caudal perdut;
la cullita de seda tan preada,
la traydora negreta se la ha endut»,

i Llombart encara té unes estrofes per exposar com van desfent-se il·lusions i esperances, fins que fineix el poema amb versos que vol patètics:

«¡Senyor! la mala sort, quán infelisos
feu als fills del treball en un bufit.
¡Sols un montó de fem hiá en los canyisos!
¡En fum de boges tot s'ha convertit!».

¿Caldrà, ara, subratllar al lector com la visió de Llombart contradiu el mite de l'Horta rica? ¿Cal insistir en la simpatia que sent pels «fills del treball», mai caricaturitzats ni menyspreats en la narració poemàtica? D'ambdues coses hem parlat pàgines enrera, a propòsit d'altres autors. Si hom pot pensar que hi ha en els versos de Llombart una sublimació del llaurador, és evident que es produeix pel cantó contrari a la mitificació de Llorente, tot i que coincideix amb ell —i amb Burguet— a treure una conseqüència del mateix tipus. En una de les penúltimes estrofes, llegim:

«¡Pobre familia! Haurá de vendre l'aca
pera poder, llevantseu del sustent,
al amo de la terra y la barraca
pagarli, com es just, l'arrendament».

«Com és just». Llombart no solament és fatalista. Creu de justícia que, malgrat les malventures, el llaurador continuï pagant la renda. Allò mateix que Burguet i Llorente, de diferent manera, ja havien dit. Era una situació social de la classe llauradora que ningú no discutia, i que tantost la recordava un silvelista com don Teodor com un federalista com don Constantí. Una última remarca a relacionar amb les dades referents a l'arrendament és que, en el cas referit en aquest poema, la renda tenia el valor d'una haca. I alguna cosa més, que havien de «llevar-se del manteniment».

Altres composicions floralsques relacionades amb la seda podem portar a collació. Josep Maria Puig i Torralva, un dels més abrandats renaixentistes, amic i col·laborador de Llombart i de Martí Grajales, que fou director del «calendari llemosí» titulat «Lo Rat-Penat» i estudià els nostres poetes dels segles XVI, XVII i XVIII, és l'autor d'una de les més reeixides poesies aparegudes en l'època que centra el nostre estudi. Puig i Torralva, més ben dotat per a la lírica que molts dels seus col·legues, amb inspiració fresca i expurgada de prosaismes, cedí a la tendència enaltidora de l'horta i de la seva gent perquè era propensió general de la seva època, però gairebé sempre contemplant-se pudorosament.

*L'anyada*⁹⁷ presenta en forma de monòleg líric la lamentació d'una noia llauradora que se sent refusada per l'home que estima. L'eclosió de la llavor del cuc, moment d'esplendor del cicle agrari, simbolitza en l'ànim de la noia —i del poeta— el moment de la pròpia maduresa amorosa no corresposta:

«Bona l'anyada se nos presenta:
la llavor tota ja s'avivat.
Si s'avivara flama brusenta,
com la mateixa que m'atormenta,
en qui me mostra tanta fredat...».

La poesia s'estructura repetint símil·ls com el ja esmentat, cercant l'efecte sentimental en la correlació del món real amb l'estat anímic de la protagonista:

«Dins de la cambra los cuchs roseguen
la tendra fulla, tan siaument,
com ánsies folles d'amor me prenen
y m'afalaguen y me moseguen
lo cor plenantmel de dolç torment»,

i, bé que incideix en indicacions tenyides de didactisme, ho fa amb elegància retòrica:

«Quant hajen feta quarta dormida,
los cuchs apresa s'embojarán;
traent la seda fina y polida,
filantla, un'obra farán lluida,
capell donantnos per Sant Joan».

Puig i Torralva, inspirant-se en la realitat immediata, reitera algunes anotacions que ja havíem llegit en Llombart d'una manera no gaire diferent:

97. JOSEP MARIA PUIG TORRALVA, *L'anyada*, poesia premiada per l'Ateneu Mercantil als Jocs Florals de 1889 i recollida per l'autor en el volum *Lliris y Cartes. Poesies valencianes* (València, Imp. Domènech, 1899), pàgs. 113-115.

«Duré á la Verge per ferli ofrena,
la primer boja qu'haurá capell [= capoll].
Pot ser contantli ma fonda pena,
fasa la Verge que tinga esmena,
y en sa capella m'enllace amb ell».

Tanmateix, des del caire que ens interessa, hi ha dues estrofes ben explícites que ens transmeten una estampa directa de l'activitat humana que provoca la collita de seda:

«A dins de casa, maretta mía,
sentats fent rogle, nostres fadrins
traurán cadarsos tría que tría;
la jovenalla tindrà alegría;
tindrán enveja nostres vehins.
Y mentres canten fent la faena
y alducars lláncen al cullitor,
jo mig-rientme tapant ma pena,
sí ell no's presenta, d'angunia plena
me voreu, mare, morir d'amor».

Hi trobem, com abans en Llombart, un abundant vocabulari tècnic, emprat amb correcta naturalitat.⁹⁸ I un matís remarcable, ja insinuat en *La cullita de la seda*. Malgrat que l'altruisme i la solidaritat funcionessin en la col·lectivitat llauradora, hi havia també un sentiment ancestral no esborrat per la civilització, perquè la inestabilitat econòmica, sempre precària, el mantenien vivent. Aquell que podia gaudir d'un mínim de riquesa suscitava en els altres apetències de diferent nissaga. «Tindrán enveja nostre vehins», escriu Puig i Torralva. L'enveja és un sentiment noble, que hom pot dominar i per això mateix cap de les amigues de la Vicenteta de Llombart es negaria a treballar, tot i envejant-li la sort.

Encara examinarem una altra poesia floral, que completa les observacions de Llombart i Puig i Torralva amb notacions descriptives que enriqueixen l'estampa dels collidors de seda. És l'autor Francesc Badenes Dalmau i es titula *Trahent de rama*.⁹⁹ La composició es presenta en forma de *cançó* joiosa i optimista, segons els patrons del realisme poètic que, com a reacció contra el romanticisme, es posà de moda el darrer quart de la centúria, actitud

98. Per a qui no tingui a la mà el Diccionari de Martí Gadea, donaré algunes precisions d'aquest vocabulari, no registrades per Fabra, i indispensables per a seguir les poesies. *Alducar*: «seda basta que volta la part exterior del capoll». *Boja*: «branca on es posen a filar els cucs»; *embojar* o *desembojar* són els verbs corresponents a les accions de posar o retirar el brancatge, pujar a ell els cucs, retirar aquests. *Cadars* (sí registrat per Fabra): «seda basta dels capolls enredats, que no es fila als tornos». *Escuma*: «agregat inútil que es forma a la superfície del capoll».

99. FRANCESC BADENES I DALMAU, *Cants de la Ribera* (València, Imp. M. Pau, 1911), pàgs. 105-108.

comuna a molts ratpenatistes començant per Llorente però que, a la fi del Vuit-cents, ja es despullava de *felibrisme* per tal d'intentar una objectivitat més sincera. Badenes representa aquesta canvi, no sense deixar-se influir pel corrent, ja aleshores tradicional, de sublimació del camp i del llaurador.

En *Trabent de rama*, l'acció s'esdevé, versemblantment, en una alqueria de certa benança, on a més de la família treballa un personal a sou:

«El jornalero, en l'andana,
els canyigos desemboja,
y la parda y plena boja
per la trapa va baixant;
y el fadrinet, que rumbeja
entre la colla llogada,
sobre la manta estirada
va en grossos feixos deixant».

La «colla llogada» és de joves fadrines que són les que treuen de rama el capoll i, com el «jornaler», són signes del benésser de la casa, però també de l'abundància de la collita, com palesen els versos següents:

«Ayanfosa l'ama tría
el capell tret ja de rama
qu'en altre quarto esparrama
son grave espòs satisfet;
el melat del vert separa
en muntonades vistoses,
abandonant en les lloses
el alducar satisfet».

Badenes recorre, com Llombart i Puig i Torralva, al vocabulari tècnic, a un suau didactisme, i a la reminiscència folklòrica, com en aquesta apuntació subsidiària, que encara frega més el prosaisme:

«Anima l'avía á les jóvens
y distrau la faramalla
cantant alguna rondalla
en el racó de la llar,
mentres la xica de casa
arregla les coques fines
pera dar á les fadrines
quant aplegue'l berenar».

però gràcies a la seva voluntat realista ens assabentem d'alguna minúcia re-veladora de com es rematava la collita:

«la fina madeixa
que'l filaner, quant ve'l día,
enrotlla en el torn y avía,
y en l'ampla caixa guardém».

L'expressió «quan ve el dia» fa pensar que el treball durava tota la nit (en el cas d'una abundosa collita). L'estrofa continua:

«cantém la feixuga tasca
que'l deure sagrat imposa;
cantém la cullita hermosa;
cantém l'anyada, cantém».

Una vegada més, topem amb una *moralitat* semblant a d'altres que ja havíem vist. «La tasca és feixuga, però és un deure sagrat». Badenes, ja en la frontera final de la Restauració i de la Regència, no es troba massa distant d'aquella incitació al conformisme que Burguet i Llorente havien postulat.

c) *La jornada del diumenge*

El rude treball del llaurador tenia la compensació del descans dominical. Comptem amb dos documents referits a la jornada del diumenge. Són anteriors al cop d'Estat del 1874, l'un en dinou anys i l'altre en dotze. Però ja hem utilitzat fragments de les mateixes obres i llurs autors ens han resultat vàlids testimonis de l'època, confirmant allò que diguérem de la necessitat d'eixamplar les dates estrictes del període. Una comparança dels dos fragments mostra una radical identitat en costums i actitud, i si els posem al costat d'aquells versos de Peycé que satiritzaven el dia de lleure del factor de botiga —producció estrictament contemporània a l'espasada de Morvedre—, hi trobarem sorprenents analogies.

El més antic correspon a *Marianeta de Carpesa*, de Vicent Zapater. Joanet imagina com discorrerà la seva vida quan ja sigui casat:

«Els dumenches de mati
ya del treball descansat
me posaré yo mudat
perque em correspon així;
y aguardant que siga hora
com a cosa mes presisa
anirem els dos a misa
despues ixirem per fora,
y un pasechet pegarem
mirant dels cam(p)s la hermosura
els sembrats y la verdura,
y despues sen tornarem».

És una versió idíl·lica i no es poden cantar amb més concisió ni travar més íntimament els mínusculs plaers que acompanyen la jornada de repòs, que transcorre davant el paisatge quotidià sense més canvi que la substitució del treball per la contemplació. L'horitzó de Joanet és el domèstic, d'una conformitat cristiana immutable:

«y si en l'ivern la chelor
contra nosotros se empeña
calfanse al foc de la lleña
en casa estarem millor.
Y a pesar que clar es veu
que mos podrem divertir
pero tambe ham de cumplir
sobre tot la lley de Deu».¹⁰⁰

Seria clar per a Joanet, o per a l'autor, com es podrien divertir altrament, però no per a nosaltres.

Joaquim Balader fou més explícit i més extens que Zapater en descriure la jornada de lleure, i també més encertat en resumir la filosofia del diumenge, quan escriví el parlament de Jeroni en *Al sá y al plá*,¹⁰¹ obreta lloada per Llombart:

«Que si en l'estiu y en l'ivèrn
en lo treball vixc y menche,
ya soc síñor el dumenche;
p'això el feu el Pare Etèrn.
Y sent així qu'Ell ho mana
¿ahon hiá plaer ni alegria
com vengarsela eixe dia
dels atres de la semana?»

A la relació d'accions pròpies del dia s'ajunta una interessant observació psicològica:

«S'alsa un hòme mes tardiu
ya de la vespra afaitat,
y de cap á pèus mudat
sen ix mol(t) content del niu.
Y va mes terne y mes tòu
qu'un capitá cheneral
á cantar en lo misal
en la misa de les nõu»,

100. ZAPATER, *Marianeta de Carpesa*, acte II, esc. 9.

101. JOAQUIM BALADER, *Al sá i al plá* (València, Imp. La Opinió, 1862), acte I, esc. 3. Llombart opinava: «Tots los valencians recorden encara la gran ovació que l'extremo de est'obra li valgué mereixudament á son autor, lo qui ab ella habia fet, d'un sols bot, pasar victoriosament lo teatre valencià dende'l saynete que fea pochs anys habia tret Baldoví del bressol, á la verdadera comedia de costums, que per desgracia, ha tengut escasos cultivadors, si be's mira, dempres ençá del aconeteiximent de qu'em fet referencia» (*Los fills de la Morta Viva*, València, Imp. Pasqual, 1883, pàgs. 495-496).

i hi suma la confirmació del paper d'ògora de la plaça del poble:

«Y dempues de ben ohuida,
á Deu no siga retret,
charra en la plasa un ratet
y á casa á fer per la vida».

Si Zapater no indicava quines distraccions eren possibles fora de les que podia oferir la llar domèstica o la contemplació del paisatge habitual, Balader les enumera:

«Ve la vesprá... y á la pòrta
sense fer mal á nengú,
chua al truc... al trenta ú...
ó be sen ix cap a l'horta»,

i ja comprenem que, en punt a divertiments, la societat rural no n'oferia massa. La disciplina religiosa torna a posar-se de manifest, així com també el caràcter excepcional de la jornada i del seu complement directe, el vestit:

«y al retirarse á sopar,
dempues qu'ha anat al rosari,
guarda la ròba en l'armari...
y el dilluns, á treballar».

Una literatura en la qual abunda el panegíric del bon poble, exalçadora de les virtuts familiars, imbuïda de resignació i conformisme, tendia a extreure de la jornada dominical un ensenyament:

«El ric no té este rascañ;
perque si be suma y resta,
com tó los dies fa festa,
no te un dumenche en tot l'añ»,

moralitat que en boca de Jeroni prenia aspecte d'axioma. Balader acollia un sentiment generalitzat, del qual ja havia donat una mostra adés, quan el llaurador se sentia transmutat en «capità general». Amb això es tractava d'infondre a l'home del poble una vanitosa consciència que li compensés espiritualment l'indefugible jou del treball, per més que fos amb un maniqueisme discutible. El corollari és un compendi d'adaptació i d'immobilisme, de renúncia i de confinament:

«Y estes son les mehues glòries:
no en vullc atres; á vevir.
Ahon ha naixcut vull morir;
tot lo demes son hastories».

Pels mateixos dies Josep Merelo inclouïa el mateix concepte —bé que deslligat de la jornada del diumenge— en *Els sufriments de Toneta*. Rosa es refereix al seu marit, que ha anat a Madrid cridat pel seu germà:

«En quin cap de chorlo cau
traure d'así á mon marit,
ahon se criá desde chic
entre la chufa y cacau».¹⁰²

d) *Altres oficis de la ruralia*

Coexistent amb els llauradors específics —podríem dir-ne *purs*— hi ha, als pobles i a l'horta, gent que es dedica a treballs no directament relacionats amb la terra —bé que prou sovint també llauren— sinó més aviat exercint una funció complementària de les activitats agrícoles, i configurant un sector de serveis en la comunitat rural. Ara mateix, el Jeroni de Balader era manescal, ofici que, segons veiérem quan examinàvem els de la ciutat, era bastant proteic, car a més d'ocupar-se del bestiar podien servir per arrencar els queixals dels llauradors.

Un cas semblant trobem en *El pare Alcalde* on surt a escena un barber, que la resta dels personatges anomenen *seruchá* o cirurgià, i de les habilitats del qual som informats:

«Quin cap te este seruchá!...
m'ha quedat esbalait;
éll de tot alló ques parla
deseguida agarra el fil.
Lo mateix cura animals,
que persones y que chics:
per fi es un hóme de sensia
y en asó tot está dit».¹⁰³

i en *¡Tres carabases en un pomell!*, de Merelo, hi ha la referència d'un individu que, a bon compte, és un manescal que practica la medicina d'urgència:

«Ahir de vesprada, ton pare
encontrá anant a la plasa
á Batistòt el de Nacher,
el tornabrasos del pòble...».¹⁰⁴

102. MERELO, *Els sufriments de Toneta*, esc. 1.

103. *El pare Alcalde*, esc. 12.

104. JOSEP MERELO I CASADEMUNT, *¡Tres carabases en un pomell!* (Castelló, Imp. de Vicent Perales, 1870), esc. 6, pàg. 17.

El nom de «tornabraços» ja és suficientment gràfic; torna a ficar bé els braços d'aquells que se'ls han malmès.

A vegades, hom parla dels manescals sense que els vegem en escena, com una contribució a la versemblança de l'ambient, verbigràcia en la conversa d'un amo i son criat:

«GASPAR: També li volia dir
que el bayo no está ferrát.
JOAQUIM: Bona eixida portaló
enseguida al merescal
quel ferre y estará apunt
pera poderlo enganchar»,¹⁰⁵

o per a justificar l'absència d'un personatge:

«ROSA: ¿Y á Visanteta l'has vist?
GORI: En casa del menescal».¹⁰⁶

Altres vegades surt a escena sense aportar més que pintoresquisme, com el Quiquet d'*En la nit de Sen Chuan*, de Roig Civera; però també pot donar-se el cas que la seva presència ens assabenti que l'ofici no era gaire apreciat a l'hora de decidir el matrimoni d'una filla, segons atesta Burguet en *La carrera de la dona*:

«CARLES: Yo no soc ric, don Silvestre,
pero tinc una carrera...
SILVESTRE: Sí; merescal de primera,
que no sap ahon du el cabestre
un burro. Veterinari!
gran còsa»,¹⁰⁷

i el menyspreu queda reforçat més endavant pel sogre quan l'anomena *ferrer*.

Relacionat amb la pràctica no professional de la medicina, però explotant la credulitat i la ignorància humana, tenim el *curandero*, versió rural d'una professió que ja contemplàrem en la societat urbana. El tipus no ofereix variants d'interès. El trobem com a protagonista d'una *peça valenciana* de molt feble entitat, més pròpia d'un afeccionat grafòman que d'un lletraferit: *Les sensures de Cascall*, de Càndid Mery, pintor de *palmitos* (ventalls) com Escalante, analfabet autodidacte, que dictava les seves fabulacions a la dona, i que ha passat a la petita història local de València per haver

105. ZAPATER, *Marianeta de Carpesa*, acte II, esc. 1.

106. MERELO, *Els sufriments de Toneta*, esc. 3.

107. BURGNET, *La carrera de la dona*, esc. VI, pàg. 13.

creat el famós *tio Nelo* del carrer de Sant Vicent.¹⁰⁸ El personatge de Nasari, evidentment, és una invenció de l'autor, però aquesta mena d'invencions no surten del no-res, sempre tenen alguna base real. Nasari, llaurador que practica curacions poc afortunades amb herbes, mixtures i beuratges, centra un argument innocent d'amors contrariats i no fa res que no hàgim vist en les seves homònimes ciutadanes.

L'únic detall a retenir és que l'autor suposa que l'ofici li ve de família:

«y es qua ya li ve de rasa .
 Son pare, ¡qu'en gloria estiga!
 sent un rustic llauraor,
 ya va curar á un siñor
 que no li donaben vida!».

Més avall tornarem a parlar del tema. Era molta la superstició i la credulitat que perdurava en la societat rural a la darrerria de la centúria.

Ofici típicament rural és el de moliner i Joaquim Balader, en *Les beserroles de l'amor*, el trià per al seu protagonista, tot situant l'acció en un molí fariner de Quart de Poblet. Malauradament, ni l'argument, ni la disposició d'escena ni l'actuació del protagonista tenen caràcter i veiem que hom ha aplicat la falla a un marc *pintoresc* triat capriciosament i que podria ésser substituït per qualsevol altre.

L'existència de fusters en un poble de la Plana és testimoniada per Josep Nebot en *Les compañies*; llur comportament és semblant als fusters de la capital, ja examinats en el capítol anterior.

Una categoria de sastre rural, més humil evidentment que el ciutadà, és suggerida per la indicació d'un personatge d'*El casament de les borles*, «apropòsit valencià» de Roig i Civera, que situa l'acció al Poble Nou de la Mar, dins una alqueria:

«Yo ya ho tinc tot arreglat,
 y aseats tots els trastets,
 men vaig á vore si Nácher
 m'ha acabat els saragüells
 de llana dolça»,¹⁰⁹

diu Jeroniet, que és qui va a contreure matrimoni.

Escalante, en una peça manuscrita i després refeta sota un altre títol, esmenta una professió pobletana —l'acció és a Mislata— que possiblement tenia també incidències ciutadanes:

108. T. LLORENTE FALCÓ, *Memorias de un setentón* (València, Imp. Domènech, 1943), vol. II, pàgs. 35-36. El parlament de *Les sensures de Cascall*, a l'esc. xv, pàg. 20.

109. ANTONI ROIG I CIVERA, *El casament de les borles*, estr. 10-VI-1874; inclòs en la «Biblioteca de La Moma», I (València, Imp. Ortega, 1885), esc. II, pàg. 357.

«Vaya! un emblanquinaor
que els dotse mesos del añ
ne pasa sinse faena
sis y els atres sis parat»,¹¹⁰

i a despit de l'evident exageració —es tracta de l'habitual menyspreu d'un pretendent amorós —cal demanar-se si no hi ha un punt de veritat en la remarca; *emblanquinador* no sembla ofici massa lucratiu, si tenim en compte que la pintura de la barraca era treball realitzat força sovint pels mateixos habitants.

Professions ja conegudes i que no varien gens de la ciutat al camp, apareixen en algunes obres, com l'escolà Rafael d'*En la nit del Sen Chuan* de Roig i Civera, caracteritzat d'una manera semblant als escolans que ja hem vist i demostrant idèntiques dèries.

Que la vespra de la Restauració ja hi havia individus comerciant amb les taronges ho sabem per Antoni Maria Ballester en *El tio Sec i el so Salustiano*, «apropòsit» situat en Favara:

«Hara mateix, D. Antoni
el que vé así á comersiar
en taronches...»,

li diu Salustia al *tio* Sec, parlant-li d'un pretendent de la neboda; i per la rèplica coneixem que els tals comerciants eren estrangers:

«Así no volem francesos».

Salustia, segons l'acotació de Ballester, és *pastisser retirat*. En la mateixa obra trobem un ofici força especialitzat i que no havíem tingut oportunitat de contemplar entre els relacionats amb l'església. Un altre pretendent possible dels que parla Salustia:

«SALUSTIÀ: Yo ha pensat en Fernandet
el Pandurgo...
SEC: El Floreret?
Home, no está mal pensat»,

i com que es tracta de convèncer l'oncle, que cerca nuvi per a la neboda, Salustia pondera la conveniència del candidat:

«Ell per eixir d'ofisial
y aplegar á mestre un dia,

110. ESCALANTE, *Chaque's l'olier*, manuscrit a la Bibl. Nac., esc. 2.

pense yo qu'es deixaria
portar dósil del ramal»,

i li anuncia la imminent presència:

«Casualment ha vingut huf
á fer un apaïament
en la iglesia, y al moment
qu'el acabe vindrá así».

El *floreret* és, doncs, un jardiner dedicat a l'ornament dels temples i quan es presenta en escena porta, segons acota l'autor, una «canastra de florero en teles». Més avant, sabem per la neboda del *tio* Sec, que no està conforme amb les maquinacions de l'oncle, que l'ofici donava per a poc:

«un miserable ofisial
de Florero, que treballa
catorse dies en l'añ»,¹¹¹

afirmació potser exagerada, però que devia tenir algun fonament.

Amb molta freqüència, els protagonistes del sainet són, si es tracta de llauradors benestants, investits de l'autoritat d'alcalde. Un recurs dels autors per a fer més problemàtica la solució favorable dels amors contrariats, car gairebé sempre són els pares de la fadrina. L'alcalde apareix acompanyat de l'agutzir, sovint un dels seus criats aixecat de jerarquia. També pot donar-se el cas que sigui un pluriocupat, com aquell que apareix en *La chustisia en les mans brutes*, de Garcia Capilla, imbuït de la vanitat del càrrec:

«TOMASET: Yo no m'en vaig. (S'asenta).
VAORO: ¿Com que no?
Mira que t'eu mane yo.
TOMASET: ¿Tú qui eres?
VAORO: L'aguasil.
TOMASET: Que d'agranaor ofisial
y a vòltes de femater.
VAORO: No impòrta, soc el primer
escaló de la chustisia».¹¹²

Encarregats de la vigilància hi ha, naturalment, els guardes, unes vegades anomenats pròpiament, encara que darrere d'un mal-nom:

111. ANTONI MARIA BALLESTER, *El tio Sec y el so Salustiano*, estr. 12-II-1870 (València, imp. de V. Leon, s.a.), esc. VI, pàgs. 14-15, i esc. VI, pàg. 18.

112. JOSEP GARCIA CAPILLA, *La chustisia en les mans brutes* (València, Imp. J. López, 1902), esc. VII.

«PETIT: Siñor Chuche.
 BARTOMEU: ¿Qué tenim?
 PETIT: Trenca-lligones, el guarda
               dú lligat a Rebrotins,
               que l'ha enconrat en la viña
               del tio Pepe el Conill,
               fent pámpols, collint espárrecs,
               y además furtant raim»,¹¹³

altres amb un apellatiu de caràcter local:

«Pero allá vech dos tauleros
 qu'á un home porten nugat»,

sentim a *Les compañies*, de Nebot. El *tauler* és el guarda de les *taules* o del *taular* d'horta o jardí.¹¹⁴ La sinonímia ve confirmada poc després en la mateixa obra, quan els *taulers* entren a escena i l'autor acota «dos guardes de camp».

Assegurant la comunicació amb l'urbs, els tartaners tenien un paper principal, i és professió ja examinada. Afegim ara que tant podia practicar-se de la ciutat cap al camp, com podem deduir d'un parlament d'Escalante bé que sigui per omisió:

«PEP: ¿Han vingut vostés a pata?
 CARMELA: Sí, fill meu, no vullc gastarme
                   un real en la tartana»,¹¹⁵

o viceversa, com veiem també en una altra peça escalantina:

«JOSEP: ¡Dóna, saps que ya estrañaba
                   tants de dies sinse voret
                   per así!

113. ANTONI ROIG I CIVERA, *Un chuche mnispal*, estr. 30-XI-1873 (València, Mariana i Sanz, 1874), esc. 2.

114. NEBOT, *Les Compañies*, acte II, esc. 14, pàg. 36. La paraula *taulero* o *tauler* no apareix al Martí Gadea; sí que hi apareix *taular*. El Diccionari Alcover-Moll documenta *taular* («fer taules o parades a un camp per a sembrar-hi, fer-hi planters d'hortalissa, etc.») a la Ribera del Xúquer. A GRIERA, *Tresor de la Llengua, de les Tradicions i de la Cultura popular de Catalunya*, XIV (Barcelona, Imp. F. Rodríguez, 1947), pàg. 35, document *taula* («l'espai entre rem i rem de vinya o d'arbres fruiters») a Borriana, ço que ens acosta plenament a la localització escènica de Nebot: «en un poble de la Plana»; i diu de *taular* que és «fer taules als horts per a plantar verdures», però tampoc no acull *tauler*.

115. ESCALANTE, *A la vóra d'un sequiol* (1870), OC, I, esc. 1, pàg. 392; l'acció a l'horta de Mont Olivet, veïna a València.

MORENA: De la tartana
baixe ara mateix»,¹¹⁶

i encara que la Morena és una «marinera del Grau», és obvi que hauria pogut ésser una llauradora. En el mateix rengle professional està l'*ordinari* encarregat del correu:

«encontrí al chiquet michá
de Ramona, qu'en la má
duya corrent eixa carta.
El vaig cridar, y el chiquet
s'acòsta al punt cap á mi,
y entonses li preguntí:
«¿Dignes, ahón vas, Felipet?»
Y éll, amostrantme la má,
me contesta: «A cá Ferrer
pa entregarli este paper
qu'ha escrit ma mare al chermá».
Mes yo, reselant que allí
tenia lo que buscaba,
li diguí al chic que yo anaba
també á eixe punt, y qu'així
si éll me donaba el paper
yo al ordinari el duría».¹¹⁷

Em sembla plausible que *ferrer* no és un cognom i, bé que té l'aspecte d'ésser una obligació de la rima, crec que significa que els ferrers o manescals s'encarregaven de la comunicació postal.

La presència de gitanos compradors de bestiar —o intermediaris— en els nuclis camperols, és assenyalada per Ramon Lladró i Malli, que en *La boba y el embobad* treu a escena un *chalán* o rambler, Curro, ço que li serveix per construir algunes situacions còmiques de tipus colloquial provocades pel contrast del seu *caló* amb el valencià de Pep, un altre personatge de l'obreta. Aquesta data del 1872. És, doncs, set anys anterior a aquella d'Escalante on s'esmentava un andalús i que hem tret a col·lació quan tractàvem del reflex literari de la situació demogràfica.

Conseqüència de la parcialitat amb què els nostres autors del Vuit-cents observaren el nostre camp és l'absència de pastors. Vanament els cercaríem en el teatre o en les narracions. I si mereixen l'atenció dels poetes floralescs, no tenen res de característic. Llombart té una poesia bucòlica, *Fascinació*,¹¹⁸ on la precisió geogràfica no contribueix a fer més valencià el personatge:

116. ESCALANTE, *En una horchateria valenciana* (1869), OC, III, esc. 3, pàg. 162; del tartaner tornem a parlar més avall, a l'apartat g).

117. MILLÀS, *Anar per llana*, esc. xv, pàg. 339.

118. CONSTANTÍ LLOMBART, *Fascinació. Balada dedicada al jove poeta En Joseph Vayá*, «Lo Rat Penat. Calendari llemosí corresponent al present any 1883», pàgs. 38-42.

«Quant lo sol se ponía
certa vesprada,
un pastoret enveja
de la comarca,
pasturant ses ovelles
de blanca llana,
pensatiu per la vora
del Túria anava».

Curiosament, Llombart adopta un estil anacrònic, tant per la mètrica escollida com pel tractament del tema. Fa l'efecte d'haver copiat algun prestigiós model literari del segle XVIII. Hi ha un ressò evident dels neoclàssics castellans. I no podem pensar que aquest *pastoret* s'assemblí ni gens ni mica a un ésser real. Més acostat a la realitat és un pastor dibuixat per Llorente en el seu *romans anacreòntic* titulat *Roses de dacsá*¹¹⁹ i, tanmateix, té un fort aroma literari:

«Ja'l pastor, mitj salvaje,
llejot, espés de barba,
en los atlétichs brasos
pren gojós la guitarra;
ja'ls dits peluts y negres
sobre les cordes passa;
ja dolcíssimes notes
poch a poch els arranca,
y el cap tira en arrere,
y el fosch trespol esguarda,
y riu en sos ulls d'ogro
una dolsor d'Arcadia».

L'argument d'aquesta producció llorentina és la festa nocturna improvisada en una masia després del sopar i durant la qual s'enamoren Blai i Nardeta. El poeta tendeix a idealitzar el món rural, però sense allunyar-se de la realitat per a recrear un tema literari, com havia fet Llombart, ans tractava d'assumir-la líricament. Hi ha tantes observacions directes traslladades al vers, que fan pensar que Llorente degué escriure la poesia recordant escenes viscudes i tipus coneguts. És de doldre que el retrat no ens mostri un pastor acomplint el seu treball propi, sinó un músic arcàdic.

Entre els serveis de l'Horta hi ha els estancs de tabac. Tampoc cap dels sainets els té com a escenari, ni hem sabut trobar al·lusions a l'ofici. Sí que hem trobat una denúncia de Llombart del 1877 relacionada amb els estancs:

«En l'hòrta de Rusafa existix un *pácaro verde*, que podrà tindre pòc saber, pero qu'en cambi té molta audasia, y cuant l'adveniment de D. Alfonso XII fon nomenat gefe d'els kábiles del *Rif*... perque sí. Este paixarell te una cria que, com molts

119. LLORENTE, *Poesies valencianes...*, pàgs. 275-281.

fills de *casique*, y com si la vara de son pare fora la de Moixés, se creu que no mes tocant en les seues sarpes la caixa municipal ha de surtir un chorro de gosos grans y chiquets [Llombart vol dir monedes de les anomenades *gossets*] y per tant no es menester acachar el llom.

El referit pajarraco, com obligació que te de donarli á menchar al fill, m'el ficá en un hermos *estanc*, y pera qu'es despachara a son gust convertint este empleo de modest en lucratiu, se suprimiren els sinc estancs establits en l'hòrta obligant indirectament als llauradors, alguns dels quals disten del pòble una llegua, a vindrer al d'ell a comprar...».¹²⁰

Valia la pena de reproduir el document. És un exemple de les arbitriarietats i els abusos que, d'ençà que havia estat restaurada la Monarquia, cometien els cacics. I és que ésser cacic també era un *ofici*, i prou lucratiu. Encara que, per pudor o per temor, els autors ens el presenten, sovint, disfressat d'alcalde.

e) *Treballs de la dona llauradora*

En l'escassa producció teatral que té per escenari el camp valencià les dones apareixen gairebé sempre ocupades en tasques domèstiques, sovint les més rutinàries:

«TERESA: ¡Bo, bo: vach ahon tinc que fer!
CAMÀNDULES: ¿Ahon vas Teresa?
TERESA: A la cuina».¹²¹

llegim en *La matiná de sen Roch*. En *El pare Alcalde*, veiem l'excusa que cerca per absentar-se d'escena la mare que vol aguaitar allò que fan la filla i el nuvi:

«Roseta, vach en un punt
per la róba que ya estesa».¹²²

i en *Els sospirs d'un llaurador*, de Salelles, que s'esdevé en un paratge entre Daimús i el Grau de Gandia, un pare, cremat perquè la filla coqueteja amb uns visitants, per tal d'allunyar-la li diu:

120. «El pare Mulet», núm. 8, 24-II-1877, pàg. 60; la denúncia és presentada com a lletra al director, signada per «un lego de reemplas», transparent pseudònim, creiem, del propi Llombart. Els *gossets* al·ludits al text eren peces de coure que portaven encunyada la figura d'un lleó segut, que el poble prenia per un gos. (V. nota 126 del cap. III, 4.)

121. J. BADIA I ADELL, *La matiná de sen Roch*, esc. 10.

122. *El pare Alcalde*, esc. 1.

«PASQUAL: Pronte, mampren la filosa.
 PEPETA: No tinc filosa, s'engaña.
 PASQUAL: Dona si'n veig, en la caña
 t'ha de fer pegar sis bots». ¹²³

És també freqüent de veure dones que ajuden o vigilen treballs pròpiament camperols. Merelo situa *Els sufriments de Toneta* a Alboraia i per a pagar tribut a la versemblança de l'ambient, alludeix un parell de vegades al tubercle que tant abunda en aquelles partides. Una, en un mutis:

«TONETA: Ara enseguideta torne
 que la chufa están triant». ¹²⁴

Una altra, per una entrada en escena:

«VICENTETA: La chufa la tròve fresca,
 s'ocupen tots en triar,
 la podrida es fa apartar». ¹²⁵

Els poetes floralescs, sentien predilecció per les fadrines que s'ocupaven de la seda. En *La barraca*, Llorente cantà la «llauradora ab aspecte de regina»,

«la que desfulla la frondosa branca
 aliment del insecte filador;
 la que als rossos capells, cantant, arranca
 la sutil fibra d'or», ¹²⁶

i Badenes Dalmau descriví com, la jornada de la collita

«en l'ampla llar de la cuina
 están en rogle sentades
 hermoses jóvens llogades
 trahent de rama'l capell». ¹²⁷

L'una treballant per compte propi i les altres assalariades, els ratpenatistes pensaven que feinejar la seda era més femení i espiritual —més *poètic*— que altres tasques més vulgars.

El servei domèstic existeix a l'horta gairebé com a ciutat. Lladró i Malli ens assabenta, ja en la primera escena de *La boba y el embobad*, de les con-

123. SALELLES, *Els sospirs d'un llaurador*, esc. 2.

124. MERELO, *Els sufriments de Toneta*, esc. 2.

125. *Ibid.*, esc. 4.

126. LLORENTE, *Poesies valencianes...*, pàg. 119.

127. BADENES, *loc. cit.*, pàg. 105.

dicions en què Teresa, la protagonista, viu a la «casa de labriegos regularmente acomodados» on s'esdevé l'acció:

«PASQUALA: No tens á ningú en lo mon
mes que á mí, y fora desgrasia
meua el voret descuidar
lo qu'el agraiment te mana.
TERESA: No tinga pòr, seré sempre
mes que neboda, criada».¹²⁸

i repeteix una situació de servatge que ja havíem contemplat en el capítol anterior i que torna a confirmar la fràgil posició de la dona en la societat de l'època. Allí veiérem que l'excedent femení de l'horta anava a l'urbs a ocupar-se de *criada*, *minyona* o *fadrina*, i a més dels casos específics examinats és avinent de recordar que si en sainets de caràcter urbà apareix esporàdicament un llaurador gairebé sempre és relacionat amb la serventa de la casa. En *Propietaris y colonos*, Burguet, per a completar el quadre de la relació del llaurador amb el terratinent, fa que la neboda de Marià serveixi a casa de don Pasqual i, per cert, no massa a gust:

«Pos señor, gracias á Deu
ya tenim la casa neta:
de cada dia que pasa
me fá manco goch Valencia,
perqu'estar com estic yo,
y ser moncha, póc se lleva.
Así entre quatre parets
com si estiguera una presa,
pasen dies... y semanas,
sinse vore el sol sisquera».¹²⁹

El disgust d'aquesta xicona no el devien sentir moltes, que trobaven compensació a les fatigues del servei sigui pels atractius de la capital, sigui per tot quant podien lluir en tornar al poble d'origen. Quan Maria Pepa, la protagonista de *La terreta* d'Altamira, decideix d'anar a passar les festes a casa dels oncles, després de nou anys d'absència, ho fa, en gran part, per

«l'orgullet de poder lluir els seus "lujos" de serventa en una casa acomodada i fina».¹³⁰

128. RAMON LLADRÓ I MALLI, *La boba y el embobad* (València, Imp. R. Ortega, 1872), esc. 1, pàg. 5.

129. BURGNET, *Propietaris y colonos*, esc. I, pàg. 7.

130. ALTAMIRA, *loc. cit.*, pàg. 11.

Era general que el temps passat a la ciutat produís una mudança en les maneres, el llenguatge i àdhuc el caràcter de les pobletanes. Això justament feia més atractiva Tomasa als ulls de *Vaoro*, protagonista d'*El gallet de Favareta*, de Campos Marté:

«y com ha estat en Valensia
servint a chent prinsipal,
te un palique, unes maneres
que me deixen encantat».¹³¹

És tot el prestigi urbà el que es desplega davant del rústic.

Aqueixa Tomasa havia servit a València però també a Madrid, que és on havia servit la Maria Pepa d'Altamira, passant per un procés evolutiu que havia contribuït a desarrelar-la:

«Recordá, finalment (...) la determinació adoptada de posar-se a servir en la ciutat, en casa del señor juche, gràcies a la recomanació de l'alcalde, i els primers anys de vida urbana en que no va faltar ni una volta a la festa del poble. Després hi hagué un viache a Madrid que li imposà hàbits de major refinament i bon gust, aspiracions senyorils i sentiments nous. Al cap de nou anys havia tornat d'allà, i la família no deixà d'importunar-la fins que va despertar en ella atra vegada els desichos de vore el poble...».¹³²

«La ciutat» de què parla l'autor, no sabem si és Alacant o València. Tant se val. Era pròxima al poble. Significava un primer estadi de civilització de la noia rústica. El «senyor jutge» hauria estat traslladat a Madrid, com, probablement, l'inconegut amo de Tomasa. El pas per la metròpoli acabava de polir la pobletana. I aquesta prenia consciència que el seu destí era un etern servatge alleujat pel contacte amb els *senyors* i per la promesa d'un final paternalista:

«sempre havia cregut que tota la seua vida seria criada amb bons amos i bona soldada com fins aleshores, i que moriria vella, ben atesa pels seus servicis passats».¹³³

En el soliloqui de Maria Pepa apunten encara altres trets psicològics destacables. Una remarca del paper que jugava la dona en la societa rural:

131. J. CAMPOS MARTÉ, *El gallet de Favareta*, estr. 9-IV-1892. Hi ha una edició a la Imp. de J. Canales, València, 1896, però jo segueixo l'exemplar manuscrit del fons de la Biblioteca Nacional de Madrid; el parlament, a l'escena 1. L'obra és un *joquet* còmicolíric, al qual posà música el mestre Vicent Peydró.

132. ALTAMIRA, *loc. cit.*, pàg. 11.

133. *Ibid.*, pàg. 23.

«Massa savia ella que la dona sol ser per al llaurador un instrument de treball...»,

seguida per aquesta consideració de les relacions entre els dos sexes:

«...i en quant a atres particularitats, filles del menyspreu que sol tindre el sexe fort pel *bell*, sense que per això deixi de desichar-lo com a element de plaer i d'utilitat, també sabia que no hi ha gran diferència entre ciutadans i camperols»,

i rematada per una observació que resum la transformació que l'urbs operava en la pobletana:

«...i en quant a ingeni, la vida de ciutat l'havia espavilat molt». ¹³⁴

Si a la ciutat hi havia dides que alletaven les criatures de la petita burgesia, també les trobem al camp alletant les dels llauradors. En «un pintoresc paisatge en l'hórta de Valencia» situa Ricard Civera l'acció de *Carmelo el tonto*, on hi ha un personatge que ha estat deu anys absent i no és reconegut per la protagonista sinó quan son pare li dóna una pista:

«NELO: Marieta!
 JAUME: M'ajue que no'l coneix.
 MARIETA: No recorde...
 JAUME: El tio Nelo!
 Al que li crià un xiquet
 ta mare!». ¹³⁵

La llauradora complia la funció primordial d'ajudar el llaurador en la seva quotidiana i feixuga tasca d'abastar la ciutat. Homes o dones, indistintament, fornien els productes de l'horta als revenedors urbans o conduïen les vaques o les cabres de la llet per a proveir del líquid nutrici a la clientela ciutadana. Però les dones tenien un lloc específic al mercat, parant taula per vendre directament fruites o hortalisses. En els dinàmics quadres del Mercat de València que hem contemplat en el capítol anterior, escrits per Palanca i Roca o per Maximilià Thous i Vicent Fe, ja coneguérem moltes venedores que eren llauradores. I qualsevol lector de Blasco Ibáñez recordarà les pàgines que dedicà a les dones de l'horta que anaven a treballar a l'urbs. Més modestament, Ramon Lladró i Malli ens ha deixat el monòleg d'una llauradora florista, on a més podem copsar alguns trets de la concupiscència del ciutadà:

134. *Ibid.*, pàg. 24.

135. CIVERA, *Carmelo el tonto...*, esc. 1, pàg. 2.

«Yo me conserve
chove, robusta, bledana,
y cuant pòrte flòrs á vendre
m'oixc en aquella parada
del Mercat mès d'un requiebro.
—Que no será vosté maca?
—Vosté es burla. —No té flòr,
llauradora, en eixa taula,
que valga lo qu'eixes dos
que li han brotat en la cara.
—Prèngam este ram y calle.
—El ram que yo m'emportara
fóra el d'eixe còs... —¿Qu'em conta?
—Més flexible que la palma.
—Mire, no'm parle de palmes,
perque ya... —Aixó m'apesara!
—¿De veres? —Yo li asegure
que si no estiguera el *guarda*
per lo mig... —No siga tuno.
Así la má se m'agafa
y se me l'apreta; em ric,
se riuen; vé una mirada
llansant purnes; baixe els ulls
y òixc un sospir qu'en alt als
les pedres... —May mon marit
per mí ha suspirat ni en chansa.
¡Despues diuen que si una
riñ u no riñ dins de casa!». ¹³⁶

Autoelogi, autosatisfacció, frustració... El romancet pinta molt vivament l'escena. Lladró, com els ratpenatistes, tria per a la seva protagonista una activitat menys prosaica que la de vendre cols o lletugues, fesols o faves. Atent a idealitzar la llauradora, Llorente també la imaginà florista:

«Quant l'altre jorn anaveu unes quantes vehines,
la cistella ben plena de tendres clavellines,
á vendre allá en la plasa les primerenques flors...». ¹³⁷

És notable que, en els documents literaris que examinem, siguin tan escasses les al·lusions a la dona que treballa la terra. Una semblant remarca havia fet Gómez Martí quan analitzava les novel·les de Blasco Ibáñez. ¹³⁸ En la seva descripció del dia de batre, Rafael Altamira puntualitzava quin paper corresponia a la dona durant la batuda:

136. LLADRÓ, *La boba y el embobad*, esc. 2, pàgs. 6-7.

137. LLORENTE, *Poesies valencianes...*, pàg. 42.

138. GÓMEZ MARTÍ, *loc. cit.*, pàgs. 139-141.

«Maria Pepa es va refugiar baix de la garrofera en que sa tia i sa cosina preparaven l'esmorsar...».

No és altre que el de traslladar la casa a l'era i allí continuar les tasques domèstiques. Si intervé en la feina dels homes, és excepcionalment, com Maria Pepa:

«Amb ell agraná la era, remogué les garbes, aventà la palla, sense por al sol que caia de ple en mig d'una calma casi absoluta».

L'autor té bona cura de dir-nos que ho fa per «arrastrar-lo a una confessió [amorosa] que el chic no sabia com fer». ¹³⁹ És, doncs, una participació interessada.

El poeta de la Ribera, Badenes Dalmau, escriví una *Cançó de la verema*,¹⁴⁰ que posà en llavis de joioses fadrines.

«Amunt, companyeres, muntém a les llomes
 (on) s'escampa la vinya, la vinya fullosa
 que's ve á veremar».

Virgiliana i entusiasta visió rematada amb elegància retòrica:

«Muntém, y de pámpols y flors coronades,
 cantant d'amorettes cançons delicades
 que alegres ressonen per cingles y clots,
 cullím afanyoses, cullím, companyeres,
 reblint els cabaços, les amples paneres,
 els rosos xanglots».

Causa estranyesa que a penes puguem rastrejar, en la nombrosa producció teatral de l'època, referències al treball industrial de la dona camperola. Alguna n'hem esbrinat quan classificàvem els oficis de la societat urbana. I sabem, per Blasco Ibáñez, com cada dia, cap al 1898, es vessava a l'urbs un corrent femení que fornía mà d'obra barata a la incipient estructura fabril ciutadana:

«Pels marges laterals, amb un braç en la cistelleta i brandant l'altre, passaven les interminables corrues de cigarreres i filadores de seda, tota la virginitat de l'horta, que anaven a treballar a les fàbriques, i deixaven, amb la revolada de llurs faldes, una estela de castedat ruda i aspra».¹⁴¹

139. ALTAMIRA, *loc. cit.*, pàgs. 29 i 33.

140. BADENES, *loc. cit.*, pàgs. 119-120.

141. V. BLASCO IBÁÑEZ, *La barraca*, traducció de MIQUEL DURAN (Barcelona, Ed. Mentora, s.a.), pàg. 11.

De visions idealistes, no en manquen. Víctor Iranzo, que cantava la «modesta menestrala», cantava alhora la

«Alegre filanera, te veig, graciosa y bella,
filant la seda fina, cantant troves d'amor».¹⁴²

Badenes Dalmau la inclouïa en la seva versió de l'agitació urbana:

«y va al taller molt rumbosa
la garrida filanera».¹⁴³

però els saineters, llevat un Llorens o un Rico i Gomis, que es recordaren de la teixidora alcoiana o de l'espardenyera d'Elx, gairebé mai no pensaren com a heroïnes del seu teatre en les treballadores industrials. No cal dir que en l'escassa producció referida al camp no hem trobat més indicacions d'activitat extra-llauradora que la migrada collecció que acabem de presentar.

Hem de recórrer a la poesia lírica per a trobar dues interessants referències que ens completen la imatge de la nostra pagesia del Vuit-cents. Les escriví Teodor Llorente, que anotà les circumstàncies que havien inspirat una d'elles, el *Plany de la teixidora*:

«Este romanset está inspirat en un recort de les muntanyes del Maestrat. Visití en aquells pobles algunes fàbriques de teixits de llana, y les fadrines, tancades en elles, que movien los telers, cantant sense parar, me feren l'efecte de ausells del bosch engaviats y anyoradisos de la llibertat perduda. Han pasat molts anys y encara'm sembla que estich escoltant lo cant planyibol de aquelles teixidores».¹⁴⁴

L'acotació diu prou del propòsit del poeta, que encertà a traduir-lo en versos sadollats de melangia. La teixidora enyora el paisatge familiar, les «muntanyes regalades», la «caseta» dels pares, les «valls florides», les «cansons de la verema», les festes del poble, la mare, el pare, i el

«¡Fadrí que me miraves
sense dirme may res,
y callant t'en anares
pera servir al rey!».

142. IRANZO, *Poesies*, pàg. 2.

143. BADENES, *loc. cit.*, pàg. 131.

144. LLORENTE, *Poesies valencianes...*, pàg. 409.

Voldria escapar del seu treball:

«Ma vida presonera
està d'este teler;
a cada colp, s'envola
una ilusió, y la perch»,

però el continua sense atur:

«La Teixidora canta,
y entre sos dits llaugers,
la viva llansadora
sense parar va y ve».

Llorente no ens transcriu la impressió causada pel recinte industrial. Es limita a suggerir-la evocant com

«La Teixidora canta
al só de son teler,
guaytant per la finestra
la immensitat del cel»,

i és en el cant planyívol on troba la plenitud dramàtica del personatge imaginant una aspiració espiritual que doni un sentit al seu treball monòton:

«¡Si fora aquesta trama
que'n les meues mans creix,
grosa manta que als pares
els guardara del fret!
¡Si fora la rumbosa
faixa, que ciny content
lo soldat, quant al poble
cumplit y lliure ve!
¡Si fora la estamenya
—¡millor aixó pot ser!—
del hábit que en la caixa
quant muiga portaré!».¹⁴⁵

Hi ha una oposició, grata a la musa llorentina, entre l'arcàdia del camp i l'esclavatge de la fàbrica, bé que aquest és insinuat a penes i aquella és cantada amb fresc expandiment. Així mateix, concorde amb les actituds resignades habituals en el poeta, hi ha com una consolació que podríem dir metafísica en aqueixa destinació imaginària del vil producte.

L'altre document llegat per Llorente es refereix a una activitat relativament nova, conseqüència de la forta expansió comercial de la taronja. És

145. *Ibid.*, pàgs. 207-209.

escrit el 1904, al mas de Sant Vicent dels Algadins d'Algemesí i dedicat a un prevere de Carcaixent, ço que fa pensar que la *Cansó de les empaperadores de taronges* fou inspirada per una visita contemporània a un magatzem de la comarca. Llorente, en aquesta composició, és més descriptiu que en l'anterior, i no menys destre en l'elocució poètica, ara exultant de joia. Si, en començar la lectura, podíem pensar que la *cançó* serà un enfilall de metàfores resplendents, car, endut per l'entusiasme del paisatge, on «cascún tarongeral sembla un jardí», no vacilla a incórrer en hipèrboles:

«i son del fértil Xúquer les riberes
un hort de les Hespérides sens fi»,

ben aviat ens adonem que l'observació directa predomina sobre la fantasia i la invenció:

La *cançó* es divideix en cinc parts de tres estrofes cadascuna, acabades per dos versos idèntics, repetits com a *ritornello*:

«vingáu, vingáu a empaperar taronges
y tot empaperant cantéu en cor».

Cada part descriu un moment de la jornada. La primera, introductòria, pinta el paisatge que emmarca l'acció. La segona, els preliminars de la feina, començada ben enjorn:

«L'estol dels cullidors, a llaugers passos,
pel bosch ombríu dels tarongers s'estén;
ben armats de tisoires y cabasos,
al trench de l'alba lo treball mamprén»,

per a resoldre's amb la crida a les noies:

«Fadrines, les sis toquen los rellonges:
deixéu el llit; al fret no tingáu por».

La tercera, és la pròpiament dedicada a les *empaperadores*, copsades al bell mig de la labor:

«Baix la portada, sobre palla seca,
assentades en rogle vos veig ja;
y en mitj, rossa pirámide, s'axeca
lo fruyt vermell que'l cullidor portá.
Les medidores, ab ses mans de fades,
en montons separats l'han repartit;
y juntanse cansons y carcallades,
fan de esta feyna'l joch més divertit».

La quarta, canta el fruit, «la taronja, embolicada y presa / en lo paper subtil, blanc com la neu», encabida en les caixes de «fusta, a fulles aserrada». I la cinquena clou el cicle amb la lloa del profit mercantil; encara que sense relació amb el treball de les dones, no podem deixar d'esmentar alguns versos, car reflecteixen perfectament la conjuntura econòmica:

«Les caixes aromàtiques espera,
llansant fum negre, la estrangera nau».

El seu port de destí és, no cal dir-ho, anglès:

«A la terra plujosa y emboirada
hont engarlanda'l bosch randa de gel,
porta un glop d'ambrosia, abrillantada
per la gojosa llum del nostre cel»,

i allí, les taronges són:

«en les ingleses llonges,
riu, que's desborda, d'esterlines d'or...».¹⁴⁶

L'exaltació materialista a la qual es lliura el poeta, i que té un punt d'analogia amb les hipèrboles inicials de la *cançó*, és reflex de l'eufòria que s'havia apoderat del País. En la campanya 1900-1901, el volum de l'exportació havia atès les 155.000 tones, duplicant el tonatge exportat deu anys abans.¹⁴⁷ Com que la demanda venia augmentant en proporcions semblants ja des de ben abans de la Restauració, és obvi que els valencians que vivien aquest «miracle econòmic» contagiaven llur entusiasme a molts sectors de la societat, poetes inclosos. Llorente, amb interessos taronjaires al seu recer dels Algadins, se sentia intèrpret d'aquella eufòria.

Tornant a la *cançó*, plena d'observacions precises —hom diria que massa precises, tractant-se d'una poesia lírica—, poques vegades una creació d'un «poeta de quant» —potser el més *de quant* de tots els poetes?— ens permet d'accedir a un tan clar document sociològic. Llorente, idealitzant, veia només fadrines, «donzelles de vint anys», ocupades a empaperar taronja. Tots sabem que hi havia dones de tota edat. La pràctica d'embolicar el fruit amb paper de seda per a millorar la conservació fou introduïda ben poc després d'iniciar-se les exportacions a Anglaterra.¹⁴⁸ Al principi, no ho feien més que uns

146. *Ibid.*, pàgs. 235-237.

147. Segons les dades de FONT DE MORA, *loc. cit.*, pàg. 29.

148. RAFAEL JANINI JANINI, *Principales impulsores y defensores de la riqueza agrícola y ganadera valenciana durante la segunda mitad del siglo XIX* (València, Imp. Fill de Vives Mora, 1923), pàgs. 92-94. El primer paper de seda l'importaren de França els germans Fournier, aquells músics francesos ambulants que convenceren Francesc Sagristà Coll i Josep Aguirre Matiol d'exportar a Anglaterra la taronja que havien vist a la Ribera.

pocs comerciants. A fur i mesura que la resta anà veient que la taronja empaperada aconseguia millors preus en les llotges de destí, s'empararen del procediment. A l'època de la Restauració, ja era una pràctica general. Necessitava molta mà d'obra i la trobava en l'excedent femení de l'horta.

f) *Habitatge i dieta*

L'habitatge del llaurador valencià ha estat estudiat en nombroses monografies,¹⁴⁹ ço que ens eximeix de descriure'l. No obstant això, no podem bandejar les escasses testimoniances literàries, car són complement de tot el que hem estudiat. El nostre coneixement de l'existència quotidiana del camperol de la Restauració i de la Regència no restarà arrodonit sense unes notes relatives a l'habitatge, l'aixovar i la dieta.

L'habitatge, com a signe de benésser, és constantment alludit en les habituals escenes de concertació matrimonial. Aquella Ramona d'*Un chuche municipal* que enumerava, en el dot del seu fill, les set fanecades i les dues-centes lliures en quèns, posava en relleu en la relació que ell, a més, tindria

«casa en el carrer del Mich,
farta, plena y ben moblá»,¹⁵⁰

i, en el sàinet escalantí *Cheroni y Riteta*, quan Tona advocava per Jeroni feia constar que

«sa casa
tindrà rebóst y bodega,
cambra pera les collites
y andana pera la seda»,¹⁵¹

ço que, evidentment, suposava un *status* superior al de la majoria, que no disposaven de tant d'espai. Aquests sàinets són del 1872 i el doctor Peset,

149. MANUEL SANCHIS GUARNER, *Les barraques valencianes* (Barcelona, Ed. Barcino, 1957); JOSÉ MANUEL CASAS TORRES, *La vivienda y los núcleos de población rurales de la Huerta de Valencia* (Madrid, Sucs. de Rivadeneira, 1944); ANTONIO MICHAVILA, *La barraca valenciana* (Real Sociedad Geográfica, Madrid, 1918); FRANCESC ALMELA I VIVES és l'autor de tres: *The «barracas» (cottages) of Valencia* (Madrid, s.a., però 1930), *Alquerias de la huerta valenciana* (València, La Semana Gráfica, 1932), *La vivienda rural valenciana* (València, La Semana Gráfica, 1960) (hi ha un número monogràfic de la revista «Generalitat», núm. 7, set. 1964, dedicat als diferents tipus d'*habitat* valencià); FRANCISCO G. SEIJO ALONSO, *Arquitectura alicantina. La vivienda popular*, publicat el t. I i anunciat el II (Alacant, Imp. Villa, 1973).

150. ROIG I CIVERA, *Un chuche municipal*, esc. 3.

151. ESCALANTE, *Cheroni y Riteta*, OC I, esc. x, pàg. 632.

set anys després, considerava que el tipus més comú de barraca, aleshores, comprenia cuina, estudi, estable i andana.¹⁵²

Si l'amplària de la barraca era un indicatiu clar de posició econòmica, encara més ho era la qualitat dels materials emprats per a construir una casa. El *tio Palillos*, ponderant les riqueses de la seva arrendadora en la peça de Palanca *El secret de l'Agüelo*, referia que tenia cases pròpies i no de les més vulgars:

«¡Son d'alchéps, morter y pèdra!».¹⁵³

Es comprèn l'encomi si recordem la modèstia de la matèria emprada habitualment per a bastir les barraques. «Son de lodo ó barro», escrivia Peset.

La humilitat de l'habitatge llaurador la cantà Llorente en *La barraca*, glossant el «pobre trespòl de palla ben lligada», els «quatre pilars més blancs que l'assutzena» sostenint la parra, el pou i la «franca porta mai tancada», valuosa nota de la psicologia dels habitants. En el poema llorentí hi ha, així mateix, un petit cens dels estris i atifells de la vivenda: «pengen del mur l'aixada i la corbella», «lo pulcre canteret», la guitarra i el trabuc. Puig i Torralva, en una poesia titulada *Nuviage en l'horta*,¹⁵⁴ ens deixà constància de la composició dels respectius dots dels nuvis, document força interessant, perquè ens assabenta d'algunes particularitats del moblatge de la barraca:

«Convengudes del(s) nuvis les families,
correrá del fadrí, segons usança,
lo comprar els coixins, matalaps, colja,
l'empostat, els pegets, cadires, taula,
cómoda, quadros y demás objectes
pera adornar l'estudi de sa casa.
Además ¡y es lo punt que té més llansos!
l'or de la nuvia comprará ab sa plata.
Ella, en cambi, s'obliga á tindre llesta
la *mudá* del fadrí, que ha d'estrenarla
lo jorn del casament, y deu compondres
d'una blanca camisa ben brodada,
saragüells, calces, mocador de pita,
espartenyas de cánem y de faixa».

152. PESET, *loc. cit.*, pàgs. 141-142; i també pàg. 314, on contrasta la descripció sanitària que fa de les barraques amb aquella que li coneixem dels habitatges urbans: «aisladas, con una atmósfera estensa, bien ventiladas y soleadas por sus cuatro costados, limpias y aseadas con esmero, con sitio separado para los animales domésticos y el compartimiento necesario para las personas que las habitan, ofrecen un conjunto de ventajas sanitarias, que compensan la pobreza y fealdad de su construcción».

153. PALANCA, *El secret de l'agüelo*, esc. 6.

154. PUIG I TORRALVA, *loc. cit.*, pàgs. 64-67; la poesia fou premiada per l'Ateneu Mercantil als Jocs Florals de 1891.

Una variant de l'aixovar és la referida per Roig i Civera en *Un chuche municipal*. La sogra informa a la nora:

«En quant a roba, Llorens
té sis mudaes de llens,
y atres sis de fil cruet.
No sé si'm costa la broma!
pos el llit, conta si saps;
la márfega, els matalaps,
els peches, coixins de ploma...»,

i, a continuació, vol informar-se de la recíproca:

«RAMONA: Anem: com tens l'aixobar?
Feu les cartes el notari?
TERESA: Si siñora: en l'armari
tinc la roba: vol contar?
RAMONA: No dona; aixó no's nomena;
sé qu'estás ben arreglá,
y un atre dia... demá...
TERESA: Tinc de tot micha dotsena.
RAMONA: Ya es bon dot pa una fadrina».¹⁵⁵

Elogi que, venint de la sogra, és molt d'apreciar i ben simptomàtic. El matrimoni és, com ja es comprèn, entre persones d'una certa benança, però podem pensar que els menys privilegiats intentarien d'imitar-los. Al cap i a la fi, una boda era bona oportunitat perquè es manifestessin les vanitats de tota mena. El mateix autor, en *El casament de les borles* imagina la situació d'aquell qui, per complir, ha hagut d'endeutar-se:

«No sé si'm còsta pesetes
llargues el tal casament!
De sent y setanta duros
que ma mare em prometé
no li'n ha tret més que trenta,
y gastanmen pròp de sent,
clar es, qu'els atres setanta
yo me'ls ha gastat y els dec».¹⁵⁶

monologa Jeroni. Si s'ha endeutat és perquè sa mare, com que s'oposa al casament, no ha volgut donar-li res més. Té l'aixovar gairebé complet, però la sogra estima que manca de la qualitat o la proporció exigibles. L'escena

155. ROIG I CIVERA, *Un chuche municipal*, esc. 3. Els «peches» (que Puig i Torralva escriu «pegets») són, segons l'ALCOVER-MOLL, «petges», les barres o peces que sostenien, generalment, el llit de la barraca, i altres mobles, com taula, banc, calaixera, etc.

156. ROIG I CIVERA, *El casament de les borles*, esc. 1, pàgs. 353-354.

en què Maria examina el parament de casa, sempre malfiant-se, mentre Ximo, el sogre, fa per defensar el gendre, mereix ésser transcrita. Dóna moltes precisions de l'aixovar i és esquitxada d'indicacions de preus. Roig i Civera estrenà aquest *apropòsit valencià* el juny de 1874. Sabrem, doncs, el cost de les coses la vespra del cop d'Estat i, com sempre que hi surten xifres, caldrà comparar-les amb les moltes més ja esmentades fins ara.

«MARIA: Asíestic yo, Cheroniet.
Conque aném, cómtens la casa?
Les caires...

JERONI: Ya les veu.
MARIA: Chico, no son de Vitoria!
JERONI: Imitaes...

XIMO: Mateix te.
JERONI: No crega que son roins,
qu'em còsten á nðu quinsets!
XIMO: Ya es bòn prèu pa una caira!
JERONI: Y no son roins, aném!
MARIA: La cuina... en pòca escurá.
Eixe espill es molt chiquet.
JERONI: Pos còsta dotse pesetes
y micha!
(El tio Ximo es mira en l'espill)

XIMO: De còs sanser!
MARIA: Chimo, ni tampòc de mig!
JERONI: Pos vosté tot ho desprèsia!
MARIA: Chic, yo no desprèsie res.
Pero ma filla val molt,
y em pense que se mereix...».

L'escena, òbviament, complauria els espectadors. La sogra és un personatge tradicionalment blasmat o ridiculitzat per la literatura popular. Les seves tafaneries i el desdeny amb què tracta cada objecte inspeccionat, recordarien al públic situacions conegudes. Per altra banda, no sempre la crítica que fa de l'aixovar és sense fonament:

(Mirant al dormitori)

«MARIA: Y el llit, en tres matalaps?
JERONI: No, tía; en ú no més...
MARIA: Un matalap pea ma filla,
qu'está criá en uns bolquers...
XIMO: Vaya! de bayeta ròcha!
MARIA: Eixe llit no m'agrà chens.
¿Y de qué has omplit la márfega?
JERONI: De palla.
MARIA: Mare de Déu!
Cheròni, tens un caletre!...
Pos sí en dos pesetes tens
cuatre arròbes de pellòrfes...».

(Del llit, ja n'haviem parlat, examinant la vida urbana, i en tornarem a parlar, més avall; no ens en manquen documents illustratius.) L'examen, continua:

«MARIA: La còmoda... no es gran cosa!
ben pintaeta y res més:
en ficar quatre camises
y dos llansòls, calaix plé:
val molt pòc!

JERONI: Tía María,
còsa de pòbres! qué més?...

MARIA: ¿Els coixins de qué, de llana?

JERONI: Ploma; no faltaba més!

MARIA: Els coixins sí que son bòns.

XIMO: Oh! La ploma es més desent
que la llana.

JERONI: Hòme, está clar!

MARIA: Son més fins y més blanets».¹⁵⁷

Finida la inspecció, la sogra passa a referir allò que té preparat per al dinar de boda. D'ací a poc, quan parlem de la dieta i el nodriment del llaurador, serà escaient d'esmentar-lo. Ara, diguem que Jeroni no havia pogut completar l'aixovar, com ell mateix havia dit en la primera escena de l'obreta:

«Ya tinc arreglá la casa;
no'm falta més qu'el llibrell,
la canasta, les dos planches,
la ratera y el sendrer».¹⁵⁸

Acreixent la nostra coneixença de la roba llauradora més corrent, trobem en *La carrera de la dona*, de Burguet, una ampliació. Silvestre, sabedor que la filla maquina de casar-se contra el seu parer, idea d'allunyar-la de casa, i per això ordena a la neboda, que fa de criada:

«SILVESTRE: Que deixes lo que estás fent
y que arplegues la ròba
de Elena. La de us s'entén.

MARIA: La de color?

SILVESTRE: Tota. Siga
blanca ú rocha, qué més té?
Els mocaors, calses, botes,
pintes, tot son menester.

157. *Ibid.*, esc. III, pàgs. 357-360.

158. *Ibid.*, esc. I, pàg. 353.

Ben plegaeta, l'arregles
 en lo cofre mes chiquet.
 Els avíos de cosir
 y brodar fícales també». ¹⁵⁹

I el mateix Burguet, en *Propietaris y colonos*, parlava de

«els saragiells d'agramar,
 chopetí, manta, barret,
 faixa, espardeñes d'espart», ¹⁶⁰

com el conjunt usual del rober d'un llaurador.

Salvador Guinot descrivia l'aspecte del seu protagonista, endiumenjat:

«Me sembla vore encara al sinyô Nasio de Pagés, el sombrero de borles tapant els pèls blancs, la camisa de llenç caser, més blanc que la neu; el jopetí de panna damunt de la samarra, la faixa de seda negra, els çaragiells estrets, les calces blaves de cotó, i les espardeñes de cara ampla i poca veta, el gaiato en la mà...», ¹⁶¹

i la llauradora endiumenjada fou cantada per Jacint Labaila:

«No mireu son vestit curt,
 ni sa escotá sabateta,
 no sinyor,
 quant el dumenge ella surt,
 quant vá á la misa matjor
 Visanteta.
 Quant gipó de seda trau
 y arrachades de gran préu
 y en el coll
 collar de perles li cáu
 qu'al home qu'aixís la véu
 torna foll». ¹⁶²

Devem a Rafael Altamira puntuals anotacions referides al dormitori d'una alqueria, en el capítol inicial de *La terreta*. ¹⁶³

«Per a la gent del camp tot és alcoba en cas d'apuro;
 axina és que cadascú s'acomodà aon va poder, cedint el

159. BURGNET, *La carrera de la dona*, esc. VIII, pàg. 17.

160. BURGNET, *Propietaris y colonos*, esc. última, pàg. 27.

161. GUINOT, *Escenes castelloneses*, pàg. 33.

162. JACINT LABAILA, *Flors del meu hort* (València, Imp. Casa de Beneficència, 1882), pàg. 86; aquesta Vicenteta és una florista, que cal relacionar amb les esmentades de Lladró y Llorente.

163. ALTAMIRA, *loc. cit.*, pàgs. 9-10, 12-13.

millor cuarto a la forastera; pero no obstant ser el millor, ¡quin desengany! (...) ací ni lavabo, ni armari, ni atra cosa que una cadira.

La chica va mirar la seua roba, penjada part en claus de la paret i amontonada part damunt un arcó de pi que hi havia a la vora del llit, i notant en un racó una camisa morena y basta que sa tia havia oblidat...».

A Maria Pepa, el llit

«Li semblava dur i mal olent, a pesar de que la bona de la tia Francisca (...) li havia donat lo millor de la casa. Pero al fi i al cap escassejaven els matalaps, i ningú pecava de moll ni de nou».

L'habitació és utilitzada, a més, com a magatzem dels productes de la terra:

«Llavors va poder la fadrina contar els melons, les panolles i els pimentons penjats de les bigues, i discernir aquell conjunt d'olors —ya estranys al seu nas de ciutadana— que l'havia atormentat contribuint a l'insomni».

El Batiste de la *Conversa de Nadal* de Llorente, quan es planyia dels canvis operats a la ruralia, evocava:

«¡Cóm cambia tot! ¡Cóm cambia! Mientras vaig ser fadrí, pera'l llit no tenia matalap ni coixí; sobre un banc de la cuina, per repós y sosiego, tinguí sols una manta y una pell de borrego; y a mitja nit, de pronto, me había de llevar, pera el rech de les musties taules del melonar»,¹⁶⁴

i ell mateix indicava, astorant-se de la mudança dels costums, que «un pobre jornalero» —segons Batiste, per vanitat— «en la entrada te dotze cadires de vitoria», mobles que, com hem vist, eren dels més preats, i molt sovint alludits com a signe de benança en el teatre d'aquesta època.

Un personatge de Manuel Millàs, en queixar-se de l'abandó en què troba la seva barraca, ens forneix algunes dades relatives a la neteja i l'adreçament:

«Este piso de terreta
lo manco fa una semana
que la granera no ha vist
ni menys el perolet d'aigua.
¡Pos, y el corral! ¡santo sielo!
pa entrar adés en la cuadra

164. LLORENTE, *Poesies valencianes*, pàg. 331.

(ha) hagut primer que apartar
 pera no caure, una charra,
 un sedaset, dos caires,
 el setrill y la marraixa»,¹⁶⁵

i uns parlaments de Burguet ens mostren com, malgrat la modèstia de l'habitança i la vilesa d'algunes feines, no es descurava la higiene:

«SILVESTRE: Ché pos tu vas net!
 Qué fas que t'embrutes tant?
 CALO: Posarli tongá al femer.
 SILVESTRE: No hagues pogút llavarte?
 CALO: Ey! yo per no pèdre temps...!
 Com vosté cuant una còsa
 mana, no s'espera chens...
 SILVESTRE: Sí, pero huí fas pudor».

L'escena pren un caire còmic, deriva després cap a un altre punt, però, abans d'acomiar el criat, l'amo li recorda:

«Ves y netéchat un pòc».¹⁶⁶

L'isolament d'alguns habitatges rurals és objecte de remarca, com la d'Arnal Brusola:

«¡Pos la chica té poc pit!
 Sobre viure en mich de l'hòrta,
 no té pòr d'obrir la pòrta
 á deshora de la nit»,¹⁶⁷

i el sistema tradicional de calefacció és alludit per Josep Nebot i Pérez:

«Aném dins, vinga;
 ensendré foc en l'hallar
 y aixó sempre es micha vida»,¹⁶⁸

mentre que Ricard Civera anota una utilització de l'andana diferent a la coneguda. El pare acaba de sorprendre el fill espiant una conversa:

«JAUME: Mos estabes escoltant?
 NELO: A que este mos ho destorba!
 MICALET: Sí senyor! Y és un pecat
 Lo que volen fer!

165. MILLÀS, *Anar per llana*, esc. I, pàg. 314.

166. BURGUET, *La carrera de la dona*, esc. VII, pàg. 15.

167. ARNAL BRUSOLA, *¡No entrarà en llista!*, esc. 4.

168. NEBOT, *Les companyies*, acte II, esc. 6, pàg. 26.

NELO: No dic?
 MICALET: Y li diré lo que hi ha
 a Juanet, pa que sapia
 que no se té que fiar!...
 JAUME: Pos yo't tancaré en l'andana,
 i vorem!...». ¹⁶⁹

I, efectivament, el tanca. No per massa temps. Unes escenes després Micalet surt novament a l'escenari, i ens conta com s'ha alliberat:

«Pos senyor, ya estic yo lliure.
 Per l'agüelo aquell [= Nelo], mon pare
 m'ha tancat dalt en la andana;
 pero ha pogut escapar-me,
 casi en la facilitat
 que tots los dies s'escapen
 de dins de Sant Agustí,
 els asesinos y els lladres!
 Á uns cinc pams de la finestra,
 venen a parar les rames
 de la figuera. D'un brinco
 que ha pegat, logré agarrarme
 a una d'elles; pero es trenca
 del meu pes, i caic d'espaules
 damunt... D'aon diran? Damunt
 del planter de les tomates!». ¹⁷⁰

En la relació, marginalment, hi ha una descripció dels voltants de la barraca i un testimoniatge sociològic del major interès: catorze anys després del cop d'Estat, el sistema penitenciari funcionava tan malament, que les fugites dels presos s'havien convertit en un tòpic.

El vehicle més usual del llaurador és el carro. De com podia parar-se ens informa Burguet:

«arregla el carro chiquet;
 pósali estòres y vèla,
 el comedor, y despues
 busques les pòsts dels asientos,

169. CIVERA, *Carmelo el tonto...*, esc. v, pàg. 8.

170. *Ibid.*, esc. ix, pàg. 11. Una nota més respecte de la utilització de l'andana la tenim d'ANTONI MARIA BALLESTER (*El tio Sech y el so Salustiano*, esc. v, pàg. 13):

«SECH: Patrisia, munta á l'andana
 y pega allí una mirá
 PATRICIA: Pos no está allá dalt Pascuala?
 SECH: No importa; ves tú també.
 PATRICIA: Ya hu entenc; vol que m'envacha».

les penches, tires dos pells
damunt, saps? en fi, que estiga
á punt d'aganchar».¹⁷¹

El 1902, Llorente publicava el *Nou Llibret de Versos*, que era, en veritat, una segona edició augmentada del seu primer volum de poesies. Era l'any del jurament en Corts d'Alfons XIII. Llorente hi incloïa una composició que ja havia fet fortuna i que continuaria gaudint d'èxit gairebé fins els nostres dies. És aquella que porta per títol *Arròs en fesols y naps*.¹⁷² Llorente presenta «dos pobres fematerets» que tornen cap a casa vora les dotze del dia i en sentir el campaneig del migjorn i recordar-se'n del dinar l'un li demana a l'altre:

«—Si fores el Rey d'Espanya,
¿qué dinaries tu vuf?».

El company, amatent, li respon:

«—¿Pues, no hu saps?
¡Quina pregunta més tonta!...
Arrós en fesols y naps».

Immediatament, retruca la pregunta al seu camarada; i aleshores

«Lo menut llansá un suspir,
y torcantse la suhor,
li replicá: —¿Qué he de dir,
si tu has dit ja lo millor?».

L'èxit dels versets de Llorente —que, segons anotava, havia recordat «un susohit que corre per la ciutat y l'horta com veridich»— estava en la paradoxa dels dos fematerets que, posats a imaginar menges delitables, s'acalaven a triar un plat del tot comú i corrent a les llars valencianes. Llorente volia fer l'elogi de l'arròs amb fesols i naps, «lo millor», segons apreciava un dels seus personatges. En realitat, ens estava posant davant un fet gravíssim a la centúria —el qual ja sabem com repercutia a les urbs—: la fam. Els dos fematerets no somiaven pas àpats refinats o aliments exòtics difícils d'abastar, sinó allò que tothom menjava quasi tots els dies. Si ho somiaven, era perquè ells no ho menjaven; plat inaccessible, era un regal que sols de tard en tard i amb prou feines podrien assolir. Hi havia, doncs, als versets de Llorente, una contradicció encara més pregona de la cercada per ell. Els dos fematerets, fills de llaurador, no podien permetre's una dieta simplement

171. BURGNET, *La carrera de la dona*, esc. VII, pàg. 17.

172. LLORENTE, *Poesies valencianes...*, pàg. 151.

vegetal que, si bé ho mirem, els hauria estat fàcil d'abastar, pel fet de tractar-se d'un plat que hom podia confeir amb els productes de l'horta. De fet, el llaurador havia de vendre aqueixos productes al mercat de l'urbs per anar tirant amb els diners que en tragués, i a penes podia nodrir-se de productes encara més vulgars i en quantitat més minsa. El mateix Llorente, en la *Conversa de Nadal*, ens confirma la precària dieta del llaurador:

«Enans les gents del horta, carn de carniceria
solament la tastaven algún solemne día.
Quant l'arrós preparaven, sabien nostres dones
que pera fer la mescla les bledes eren bones,
y que fon gloria sempre de tots els ruquerols,
en la fonda escudella trovar naps y fesols».¹⁷³

La sobrietat llauradora, lloada per certs escriptors, que volien fer virtut d'allò que pròpiament era pobresa, la detectà també Blasco Ibáñez:

«Batiste seguia pensant en els seus camps, assegut davant la tauleta nana, voltat de tota la gent menuda de la família, la qual, a la llum del gresol, mirava amb avarícia una cassola fumejant d'abaetxo amb criailles. [...] la voracitat dels seus fills. Batistet, el fill gran, fins s'apoderava, amb fingida distracció, dels rosegons de pa dels petits».¹⁷⁴

i encara podríem adduir molts més passatges de les seves novel·les remarcant la feblesa de la dieta, sense oblidar aquells on conta com les rates de la marjal eren «plat de príncep» per als pobladors de l'Albufera i menja exòtica i apreciada per a «l'aristocràcia de les poblacions de la Ribera», o com les serps constituïen ingredient habitual en moltes cassoles (*Cañas y barro*).

L'abaetxo o bacallà com a recurs gastronòmic dels pobres, fou també recordat per Salvador Guinot en les seves contarelles de la Plana:

«...en quatre ganyes d'abadejo i una fogassa estan les panches plenes».¹⁷⁵

i en aquelles terres el nodriment no era menys eixut que en l'Horta de València:

«...se n'ha anat en la seua fogassa de pa roig baix el braç i en una cassolaa de ventres i peus».¹⁷⁶

173. *Ibid.*, pàgs. 330-331.

174. BLASCO IBÁÑEZ, *La barraca* (trad. M. DURAN), pàg. 75.

175. GUINOT, *loc. cit.*, pàg. 86.

176. *Ibid.*, pàg. 85.

per més que un altre testimoni, Josep Nebot i Pérez, indiqui, entre gent pobra de la mateixa contrada, una major abundància i varietat:

«en este saquet el pa
y así dins de la sistella
carn, cansalá, creadilles,
sigróns y una madeixeta».¹⁷⁷

Òbviament, deu tractar-se d'una provisió excepcional. El pa que esmenta Nebot és «de seixa», blat candial¹⁷⁸ i com Guinot acaba d'anotar «pa roig», o sigui de dacsá, i ambdós escriuen a la mateixa època, és de creure que el pa quotidià de la Plana era el més barat i humil.

Que eren més els qui passaven fam que no pas els qui menjaven, sembla fora de dubte. Palanca i Roca, en *Tres roses en un pomell*, que és aquella comèdia on vam trobar un cacic milionari, inclou les instruccions d'un rector al seu escolà:

«BERNAT: Peret, ves á casa pronte,
que t'estaran esperant
els póbres, y es necesari
que no'ls fases aguardar.
PANSIT: Corriente.
BERNAT: A tots cuants demanen
donalos dinés o pá».¹⁷⁹

i, en una altra escena de la mateixa comèdia, quan l'oncle vol convèncer la neboda per al matrimoni que li té apanyat, li pinta els desavantatges que tindria si en lloc d'esposar el foraster ric es casava amb el pobletà pobre; menjaria:

«hasta qu'et morires
pimentó, tomata y seba».¹⁸⁰

També Palanca, en *El secret de l'agüelo*, enuncïa una altra sèrie d'aliments simples i que tanmateix podien ésser cobejats, car no eren cosa de tots els dies:

«ha menchat aladròc,
sanc en suc y peix frechit».¹⁸¹

177. NEBOT, *Les compañies*, acte II, esc. I, pàg. 22.

178. Segons MARTÍ GADEA. És una modalitat que no reporta Fabra.

179. PALANCA, *Tres roses en un pomell*, acte I, esc. v, pàg. 21. És obvi que caldria saber si allò que el rector podia donar als pobres era molt o poc. «Diners o pa» és ambigu, però dóna a entendre que n'hi havia prou per donar a la rectoria.

180. *Ibid.*, acte II, esc. I, pàgs. 29-30.

181. PALANCA, *El secret de l'agüelo*, esc. 5.

Rafael Altamira coincidí, amb les seves observacions, en la modèstia de la taula camperola; la nit que Maria Pepa torna al seu poble li és ofert un

«...sopar, sobri i pobríssim; d'aquell sofregit de pimentó i tomata barrejat de saladura barata i d'aquelles cebes blanques, orondes, turgents que casi servien de pa»,¹⁸²

dieta que no sofria variació ni quan es treballava de ferm, com el dia de la batuda:

«Maria Pepa [...] ajudà a partir els pimentons verds i llustrosos, de pepita groga, i el peix salat i fortament flai-rós»,¹⁸³

bé que l'auster menjar no mancava d'allicients:

«Va beure vi amb els homens, que no l'escatimaren, gojant amplament d'aquell primer repós a l'ombra; i va acompanyar el vi, espés i fort, amb armeles, la carn de les quals, ya cuallada, eixia blanca i molt tendra del triple estuig que la conté».¹⁸⁴

El plat més sovint esmentat en aquesta literatura, és la paella. I bé, com tots sabem, de paelles n'hi ha de moltes classes. Un anònim col·laborador del periòdic de Llorente en descrivia una el 1880:

«La paella del pobre, la paella modesta, se confecciona con arroz, legumbres y bacalao, y no es de las menos sabrosas, y en ella es donde se demuestra mejor la excelencia del manjar y la dificultad de su confección».¹⁸⁵

Gómez Martí assenyalà com, en les novel·les de Blasco Ibáñez, «la paella sirve para firmar un tratado de paz de fugacísima existencia entre dos bandos enemigos, como ocurre en el cuento titulado *Guapeza valenciana*; sirve para preparar unas elecciones y aun para ultimar un crimen en *La paella del roder*. En *La encerrada* y *Noche de bodas*, desempeña principal papel entre las solemnidades de un matrimonio».¹⁸⁶ El ritu social de la paella ja havia estat utilitzat, ben abans de la Restauració com a tema del *juguete bilingüe*

182. ALTAMIRA, *loc. cit.*, pàg. 12.

183. *Ibid.*, pàg. 29.

184. *Ibid.*, pàg. 32.

185. F. B. N.: *Filosofía sitiológica, La paella*, «Almanaque de Las Provincias para 1880», pàg. 108.

186. GÓMEZ MARTÍ, *loc. cit.*, pàg. 108.

en un acto y en verso de Rafael Maria Liern, justament titulat *Una paella*,¹⁸⁷ receixida pintura de costums, exalçadora del proverbial hedonisme valencià. L'arròs és component de moltes menjades de llaurador, des de les més solemnes a les més vulgars. És l'àpat de Pere Vitoca i el seu cunyat, personatges de Guinot, el dia de Sant Jaume:

«...dixem que s mengen i els fassa bon profit una casolaa d'arroç am bones tallades de botifarra i conill, ben arre-mullat per el de Turis...».¹⁸⁸

En les festes, es menja alguna cosa extraordinària. En la del Carme, que és la del poble de la Maria Pepa d'Altamira, aquesta

«Va menjar-se afanosament la carn d'ovella, els cigrons torrats, les coques de dacsà, seques i primes, les chufes unflades i sucoses, i el turró foraster, dols i suau...».¹⁸⁹

A la de Sant Jaume, patró de l'antic terme de Fadrell, segons Guinot, acudeixen «tots els de la partida i la majoria de la llaurança de Castelló i Almasora», i

«Alli ouen la missa i el sermó am les traques de costum; van o veuen la processó que rode l casalici comunal; prenen alguna quíquera de chocolata o algun bolao, si són amics del procurador o tenen més gola que miraments; compren alguns melons primerencs, torrats i confits, i tarrons del porrat; i quan més calfe l sol tornen a la seua alqueria o a la de l'amic o parent a menjar-se la sabrosa paella».¹⁹⁰

L'afecció a les llepolies és una mostra més de l'hedonisme, de l'ostentació que fa el ric i de la golosia del famolenc. Ho constata, també, Morales San Martín:

«Els Menudins eren rumbosos: no'i avia festa gran ni chiqueta que no ompliren els armaris de coques fines, pasticets de pataca, rollets d'ou carats, coques en panses i anous, corets d'armela i uns mantecaets capaços de fer-li trencar el dijuni a Sent Geroni en el desert».¹⁹¹

187. RAFAEL MARIA LIERN, *Una paella. Juguete bilingüe en un acto y en verso, original de Don...* (València, Imp. La Opinión, 1862).

188. GUINOT, *loc. cit.*, pàg. 49.

189. ALTAMIRA, *loc. cit.*, pàg. 21.

190. GUINOT, *loc. cit.*, pàg. 48. Encara més respecte de l'arròs a la pàg. 41: «Vénen a menjar arroç en pollastre»; i a la 44: «L'arroç en pollastre i pilotes estarà en taula quan arribe; haurà tamé mullatori, i, pa darrerries, teronges i llesquetes en ous»; cal recordar que és dia de festa, ço que justifica aquest àpat.

191. MORALES SAN MARTÍN, *loc. cit.*, pàgs. 9-10. És clar que el concepte de llepolia és molt variable, perquè depèn d'allò que hom mengi tots els dies. GUINOT, *loc. cit.*, pàg. 37: «Eu! Botifarra de ceba i figues. Massa llepolies, encara que sigue la Madalena...». És el desdijuni del *sinyó Nasio de Pagés*.

És clar que no cal que sigui festa per a oferir una llepolia domèstica; és una atenció al visitant i una confirmació del benésser:

«MARIANA: Aguárdat,
te daré un trosset de coca
qu'ha fet Consepision.
VICENTET: M'agrada;
feta per tan bones mans
no pot ser la coca mala»,¹⁹²

i pot haver-hi qui s'ocupi de vendre certes delicadeses; essent en un poble, és obvi que seran modestes. Escalante té un d'aquests tipus en *Lepe y Talala*:

«Chicos, coques calentetes
de dacsá, vingau así,
y pastisets de moniato
com la mel. ¿No men preniu?».

La *coquera* que fa aquesta crida, la repeteix poc després:

«Coques calentetes,
acabaetes de ixir
del forn, chicos la coquera»,

i encara, més avant, ens assabenta del preu:

«TALALA: ¿A cóm el ven?
LA COQUERA: A déu séntims»,¹⁹³

De vegades, el llépol s'accontenta amb els productes de la terra i no li calen pastisseries, però sempre les llaminadures es tasten en jornada festiva:

«Quan els Cecilies no tenien melons, mai els en feen falta l dia de Nadal si ls Guimeranos n'havien cullit aquell estiu; i del codonyat que, segons vella costum, feen tots els anys en câ Cecilia, sempre n tastaven en câ ls Guimeranos, perque sabien que l sinyô Vicent se chuplave ls dits si ls dies de festa li donaven pera darrerries qualsevol llepolia. I el present d'uns a la matança del porc mai faltave en casa dels altres».¹⁹⁴

Les llepolies no poden faltar en un dinar de boda com el que ens descriu Roig i Civera; ans en són l'element principal:

192. NEBOT, *Les compañies*, acte I, esc. II, pàg. 4.

193. ESCALANTE, *Lepe y Talala* (1886), OC, III, esc. I i II, pàgs. 234, 235, 236. La *coquera*, més avant, fa altres preus, regatejant.

194. GUINOT, *loc. cit.*, pàgs. 9-10.

«Vos ha fet un bescuitet...
lo qu'es diu canela en rama;
pastisos, cocòts de peix,
y una cuixa de borrego
que la duré al forn después:
tindrem òlla y estofao
y un grapat de pastisets».¹⁹⁵

La beguda més corrent és el vi; però, de borratxos, no n'hi ha molts, en aquests sainets. Begudes de llépol sí que hi són alludides. La xocolata, que tant es bevia a ciutat, com hem vist, és també una beguda estimada al camp i és obligada en festes i solemnitats:

«—...al refresc vaig anar sempre davant de tots. Me vaig engaldir huit quiqueretes de chacolata en bescuit i mostatxons i quatre bolaos en bescuitets de llengüeta, i si men trauen huit més me les...
—Quin llepol! Per això no tens ferramenta».¹⁹⁶

(Cal aclarir que aquesta *ferramenta* són les dents?) Hi ha una manera de refrescar que, versemblantment, constituïria un privilegi dels benestants; l'esmenta un personatge de Lladró i Malli:

«¿Se li ha empatat la calor
sinse beure aigüa de neu?»¹⁹⁷

i hi ha una beguda terapèutica de confecció domèstica:

«...li tragneren en un got una beguda terbola: aigua, safrà i sucre. El classic cordial!».¹⁹⁸

En els pobles hi pot haver, com a ciutat, establiments on serveixin menjades. És comprensible que es tracta de negocis modestos i que pot donar-se un cas com el que apunta Escalante, situant l'acció a Mislata:

«LLAURADOR 1: Qué te debem?
FERRITXA: Un real.
LLAURADOR 2: Me sentoixa que la tenca
estaba un poquet pasá.
FERRITXA: Lo més que té son huit díes.
LLAURADOR 3: Podia tindre huit anys!».¹⁹⁹

195. ROIG CIVERA, *El casament de les borles*, esc. iv, pàgs. 360-361.

196. GUINOT, *loc. cit.*, pàg. 68.

197. LLADRÓ, *La boba y el embobad*, esc. xv, pàg. 25.

198. MORALES SAN MARTÍN, *loc. cit.*, pàg. 63.

199. ESCALANTE, *Chagues l'olier*, esc. i.

Bé que en aquests parlaments hi ha una dosi d'exageració, pot apreciar-se que la clientela anava a menjar plats que no eren corrents a casa seva. La tenca, però, tampoc no era massa excepcional. D'allò més freqüent, tanmateix, és que el llaurador es nodreixi amb els productes de la pròpia horta:

vach a collir fesols
pera arreglar el dinar»,²⁰⁰

diu la Pepeta d'*Els sospirs d'un llauraor*.

En la transició de la Regència al regnat d'Alfons XIII, és a dir, a la fi del període que estudiem, ja començaven a apreciar-se a l'horta certes transformacions. O eren producte d'un canvi del signe econòmic que, per ara, no s'ha estudiat gaire, o eren conseqüència d'una mutació psicològica tampoc no gens estudiada. Dels diversos aspectes que presenten aqueixes transformacions, ara només retindrem els relatius a la pitança. Tenim un testimoniatge literari que no ens deixa lloc al dubte. Quan Llorente es proposa, en la *Conversa de Nadal*, contraposar les idees de la vella i la nova generació, recull alguns símptomes del canvi. La dieta llauradora ha deixat d'ésser sòbria i pobra, si més no entre aquells menys afavorits que eren els que abans pitjor menjaven:

«Ara quí dú en arriendo quatre jornals de terra,
de magre y cansalada cada any ompli una jerra.
De lo que sos camps donen, ja el rústich no's contenta:
altra cosa li agrada y altra cosa li tenta.
Busca les darrerries de formage en Burriana,
y les olives tendres en la serra llunyana;
si pasen pescadores cridant: —«Peix del bolitj»,
ama hi ha de barraca que mitja lliura fritj.
El venedor d'horjata y d'aigua de cibá,
per entre les arbredes de l'horta corre ja;
y en ella, ¡quín escándalo!, hiá qui pren chocolate,
inútil llepolía que no admitix(c) ni acate».

La relació de Batiste al propietari, potser és exagerada pel que fa a les llepolies. Ja hem vist com hi havia molts llépols arreu. Més ajustada a la realitat sembla quan atesta que el llaurador ara ja no se satisfà «de lo que sos camps donen» i vol altres coses. És la temptació de les menges delitables que ell no produeix però ha vist consumir a ciutat: els formatges de Borriana, el peix del bolitx, les olives tendres. Vol emular el ciutadà. Vol, i pot. Si abans els llauradors no tastaven la «carn de carnisseria» sinó «algun solemne día» i ara cada any omplien una gerra de magre i cansalada, és obvi que llur capacitat adquisitiva havia augmentat o que en ells s'havia operat

200. SALELLES, *Els sospirs d'un llauraor*, esc. II.

una mudança que els feia lliurar-se a un *consumisme* desconegut fins aleshores. L'existència de compradors potencials atreien la pescatera i l'orxater. Al vell Batiste, tot això li semblava reprovable. En l'ànim de l'antiga generació pesaven les habituds de temps menys grassos. No solament s'havien passat la vida menjant poc perquè no en tenien, ans s'havien acostumat a ésser frugals per por de consumir i mancar després.

«En aquells temps ditjosos de que vullch parlar jo,
pera almorsar bastaba rostir un pimentó»,²⁰¹

diu Batiste, al final de la relació. El «pimentó rostit» ja ha estat esmentat per Altamira i Palanca i Roca. Esmorzar magre, com el de l'ancià de *Noblea obliga*, peça d'Antoni Palanca Hueso. premiada als Jocs Florals de 1898, i anterior per tant a la poesia llorentina:

«CARMEL: ¿Pos qué encara no ha almorsat?
PERE: Sí; ja m'ha donat ta mare
unes olives y pa».

Per contra, el seu interlocutor, més jove, ho havia fet altrament:

«me vaig pendre
apenes me vaig alzar
molt prop d'una pataqueta
y un bon tros de sofrasá»,²⁰²

sense que tampoc la diferència fos gaire notable.

Tornant a Llorente: ¿no podem pensar que en algun punt s'estava consumant un canvi? La poesia és de les seves darreres. Coincideix amb la sèrie de commocions camperoles de la fi del període, esdeveniments que empenyeren al primer rengle de l'actualitat els llauradors, grans oblidats fins aleshores. Blasco Ibáñez se'n féu intèrpret, criticà i denuncià. Llorente, es limità a testimoniar. La realitat pot presentar caires ben diversos, segons el lloc triat per l'escriptor per a contemplar-la.

g) *Seqüeles de la pobresa*

La fam i la indigència, els treballs rudes i continus i la inferioritat social, forçosament havien de produir en la nostra societat rural estralls que deixaven rastre. La principal seqüela és l'analfabetisme. Ja ho deia Burguet: els llau-

201. LLORENTE, *Poesies valencianes...*, pàg. 331.

202. ANTONI PALANCA HUESO, *Noblea obliga*, recollida en el volum *Cants de la terra* (València, Domènech, 1899), esc. III, pàg. 135.

radors són «la gent més ignorant / perquè tampoc té motiu / per estar ben educada», encara que ell mateix referia com hi havia qui portava a escola els fills en lloc de tirar-los al fem.

De confessions d'analfabetisme, no en manquen:

«yo no entenc les beseroles»,

diu un llaurador de *Tres roses en un pomell*,²⁰³ i per més que apareguin personatges que asseguruen haver rebut una educació, ben aviat descobrim que a penes l'han assimilada. Un llaurador pobre de Potries creu tenir ja prou amb allò que sap:

«Yo'estudiat les beseroles,
sé llechir el calendari,
y no gaste may rosari
si acás vullc resar asoles».²⁰⁴

Un altre de Carpesa, no pot relacionar la cultura amb el matrimoni:

«MARTA: ¿Saps de lletra?
JOANET: Una miqueta:
lo qu'em pregunta esta bó
¿Pues que á de saber yo aixó
per a casarme en Marianeta?».

L'espectador sap que la tal Marianeta, com acaba de dir Marta, «se presia molt de lluirse / y entre totes distingirse / fent sempre la siñoreta», i comprèn que la incultura de Joanet serà un entrebanc del nuviatge. Urgit per Marta, ell refereix quins són els seus estudis:

«MARTA: Dignes lo c'aches deprés
que yo u fas per lo teu be.
JOANET: Pues si que liu contaré
y sense deixarme res.
Sent yo chic mon pare asoles
de lletra es posá a mostrárme,
y prou li costá el ficarme
así dins les beseròles;
despues, mon pare es cansá
y per mestre de cató
vach yo tindre á un motiló
que set mesos me durá;
y cuant estaba albansat
un poquet en lo llechir

203. PALANCA, *Tres roses en un pomell*, acte I, esc. VII, pàg. 25.

204. SALELLES, *Un casament en Potries*, esc. II.

el frare pega á fuchir
y á mi me deixá empastrát.
Abandonat y tan lliure
com me quedí sense mestre
no em podia posar destre
en lo tocant al escriure.
Habent pasat estes coses,
un llibre en lletra de imprenta
el llisc aixina á la espenta
si te les lletres ben groses;
pero li dic tia Marta
que si es lletra de má
tropese á cada vegá
pera llechir una carta».

Una iniciació domèstica de la mà d'un pare que tampoc no sabia massa i un ensinistrament de fortuna per un motiló passavolant han produït un semi-analfabet que, tanmateix, no es plany de la seva situació:

«Si atres (h)o saben millor
asó á mi no me sen pasa
pero yo encara (h)a fet masa
pera ser un llauraor».²⁰⁵

Tenia raó Burguet en dir que els llauradors no tenien motiu per estar ben educats; ningú no els ensenyava i un poc que sabessin ja els semblava massa. El paper educatiu del clergat era reconegut per altres autors:

«Tot, pues, li hu dec a la siensia
del pare mosen Bernat.
Ell, que m'enseñá á llechir,
á escriure y atres primors»,

diu un personatge de Palanca i Roca.²⁰⁶ I la resignació de classe, adés apallada amb l'escassa cultura, és altres vegades relacionada amb la pobresa, de la qual hom fa virtut:

«Vosté ya sap qu'el meu net
es pobret pero honraet».²⁰⁷

205. ZAPATER, *Marianeta de Carpesa*, esc. 6.

206. PALANCA, *Tres roses en un pomell*, acte III, esc. xi, pàg. 59.

207. MILLÀS, *Anar per llana*, esc. x, pàg. 329. Una altra seqüela de la misèria, no reportada com hauria calgut al text del meu treball i que trobo quan redacto aquestes notes, és la relacionada amb la malaltia:

«Mos diu chent de poca roba,
pobruso d'el hospital...»,

Actitud conformista paral·lela, com paral·leles són la indigència i la ignorància. La manifesta incultura és aprofitada pels autors cada vegada que volen produir un efecte còmic, més que mai si tenen ocasió d'afrontar el llaurador amb la llengua dels senyors o els costums de la metròpoli. Ho fa Merele en *Els sufriments de Toneta*; Miquel està referint detalls del seu viatge a Madrid i del dinar que li oferí el seu germà:

«MIQUEL: Tragueren varios formaches
que veches, els dien *fanc*.
GORI: Tots els nòms van canviant
eixos altos personaches».²⁰⁸

Trabucant «flan» per fanc», Merele cerca, com feia Millàs en *Els microbis*, una facècia lèxica que sintetitzi la incultura del personatge i que sigui comprensible pel públic, excitant-lo a la rialla. Allò més remarcable del passatge és la rèplica de Gori, que tradueix una actitud d'embadaliment davant les classes superiors. El miratge que exerceixen llurs costums damunt les classes subalternes és semblant al que exerceix llur llengua de prestigi. Dominar-la serà un mèrit i desconèixer-la un pecat:

«Y es pòt dir que ta chermana
com ha vixcut en Madrit
tant de temps, ha tret partit
de la llengua castellana:
lo qu'es pa'ixò es disinvòlta,
no's ton pare, re-cudòl,
qu'en cá espardeñá que sòlta
lí fa bambolles al sòl».²⁰⁹

exposa Tonet en *Dos gotes d'aigua*, de Palanca i Roca. D'*espardenyades* n'estan plens els sainets de l'època. És el recurs més habitual dels autors quan volen escarnir els llauradors, o simplement satiritzar-los. En la mateixa obra de Palanca, veiem com l'home suposat incult perquè solta les *espardenyades* no vol passar per ximple ni ésser confós amb un ruquerol, car ell s'estima en més per haver estat orxater:

«¿Si pensaré este bambau
que yo vinc de segar ara?».²¹⁰

diu un personatge de PALANCA I ROCA (*El secret de l'agüelo*, esc. 6) referint els impropis de la seva sogra. L'insult és en funció que, a l'època, només eren guarits als hospitals els individus de les classes més desposseïdes.

208. MERELO, *Els sufriments de Toneta*, esc. 6.

209. FRANCESC PALANCA I ROCA, *Dos gotes d'aigua* (València, Imp. Daroqui, 1871), esc. II, pàg. 10.

210. *Ibid.*, esc. II, pàg. 10. *Bambau*, segons MARTÍ GADEA, és sinònim de «beneit, estòlid». És paraula que jo encara he sentit dir, abans de la guerra civil.

Són freqüents rèpliques com aquesta:

«Despues ell no es ningun ruc»,²¹¹

quan hom vol advocar per un llaurador en l'avinentesa de conjuminar el seu matrimoni. I la rèplica contrària:

«diu que tens poc pa ella...
que no vol chent de corbella
pa sa filla».²¹²

Hi ha un evident menyspreu de la classe d'origen, perquè qui així s'expressa és una llauradora, un tant pagada de la seva benestança, que la fa superior al *statuts* del pretendent. Al capdavall, tots eren «gent de corbella», però la discriminació que hi practicava el ciutadà s'havia contagiada als sectors més acomodats del món rural.

Prolongació de la incultura és la cega rivalitat amb els pobles veïns, o amb els forasters. Escalante ens n'ha deixat constància:

«LEPE: ¿No recordes quant anares
                    á palos en aquells de Ares
                    que vingueren á les festes?
TALALA: Sent forasters no ya pena».

La frase és definitiva. Els nostres pobletans d'aquella època sentien fortament el fet de pertànyer a una microcomunitat. Era un lligam sociològic tan indestructible, que justificava les cafrades de *Talala*:

«MICALETA: ¿Quí te mana, desastrat,
                    ficarte en eixos jaleos...?
TALALA: Com eren forasters, yo
                    no creguí que m'esmarra
                    si una palisa els pegaba
                    pera animar la funsió».²¹³

Talala és el mal-nom d'aquest personatge escalantí, paraula que, segons Martí Gadea, és equiparable a *beneit*. D'altres no tan beneïts es lliuraven a cafrades semblants, com ens reporta Morales San Martín:

«Els chics del Cabanyal i els de l'orta, enguerrats sempre, feen arca quan no tenien cosa més bona que fer. I Lluçianet rodava la fona junt a Cento, capitanejant els dos la

211. BADIA I ADELL, *La matiná de sen Roch*, esc. 10.

212. *Ibid.*, esc. 13.

213. ESCALANTE, *Lepe y Talala* (1886), OC, III, esc. v, pàgs. 241-242.

lluïta. Si ú dels dos caia «en el cap roig» alguna vegaa, l'atre no sols l'arplegava i curava llavant-li'l trinxet en la cequia i embenant-lo en tires de la propia roba, sinó que, posat en salvo el ferit, tornava al camp de batalla a venjar al nafrat company. I ¡pobret del que la seua fona alcançà aquella vespra!».²¹⁴

Brutalitat infantil que palesava un primitivisme irreductible. El mateix que podia produir, entre els adults, el tipus del *roder*, no sempre fill del primitivisme o de la incultura, sinó que també dels antagonismes socials derivats de la misèria. En tenim un de prototípic en *La paella del roder*, el conte de Blasco Ibáñez que denuncia els serveis que els roders retien als cacics i narra com el roder, astuciosament, és eliminat. En trobem un altre en la comèdia de Palanca i Roca *Tres roses en un pomell*, estrenada quatre anys abans del cop d'Estat de Morvedre. El *Groc del camí real* és un roder reclamat per la justícia, al servei d'un candidat electoral que li ha promès gestionar-li el perdó, però que, al capdavant, l'abandona. Quan escrivia Palanca, devia ésser molt viu el record d'altres *homes de tro*, que possiblement encara senyorejaven el camp valencià: *el Melliso*, *Trentaquatre* i *Galima*, que devia ésser el de més renom. Tots tres són esmentats per un personatge de la comèdia, *el Pansit*, que es plany de la protecció dispensada pel candidat al *Groc*:

«Tenint com té la nasió
p'anar seguintlos el fil,
un cós de guardia sivil
qu'es la gran institusió!».²¹⁵

De com actuaven els guàrdies, parla el propi roder:

«Acaba d'entrar
ara mateix un piquete
de dotse guardies sivils,
els quals órde espresa tenen
d'agarrarme mor(t) ó viu,
en cá qu'en la iglésia em vechen».²¹⁶

I que no sempre la guàrdia civil fou utilitzada contra els roders, lladres, criminals i altres delinqüents ho sabrem pegant una ullada a l'índex cronològic que clou aquest volum. Entre el 1878 i el 1880 intervingué per reduir els llauradors que es negaven a pagar les rendes als propietaris. Cinquanta

214. MORALES SAN MARTÍN, *loc. cit.*, pàgs. 12-13.

215. PALANCA, *Tres roses en un pomell*, acte III, esc. VIII, pàg. 55.

216. *Ibid.*, acte III, esc. v, pàg. 51. No cal dir que l'allusió a l'església es refereix al dret, heretat dels temps medievals, d'acollir-se a sagrat els delinqüents.

guàrdies detingueren seixanta-set capitostos dels vaguistes i els deportaren a Maó. És ben simptomàtic que coincidint amb la revolta hi hagués un revifament del bandolerisme:

«La antigua plaga de los *roders*, nunca del todo extinguida, y en tiempos de revueltas políticas naturalmente exacerbada, pedia urgente remedio»,

escriu un redactor de «Las Provincias» passant revista als esdeveniments i afegeix:

«La sequía, calamidad asoladora de las provincias de este litoral, lanzaba al merodeo brazos que no hallaban en el trabajo legítima y lucrativa ocupación».²¹⁷

Els desqueferats, convertits en saltamarges, pillardejaven l'Horta, sense arribar a ésser *roders*, i meresqueren el mateix tracte de la guàrdia civil. Tot i que la Societat Valenciana d'Agricultura no semblava massa contenta amb els resultats de la custòdia dels camps per la guàrdia civil,²¹⁸ l'actuació d'aquesta féu impressió, i uns anys després el fill d'Escalante, també lletraferit, posava aquest diàleg en una de les seves obretes:

«TONI: La guardia sivil...
 PEP: Es llesta!
 RAFAEL: (Pea el criminal es atrós).
 TONI: Eixe benemérit cós
 tan sols bons servicis presta.
 Si en Valensia, per fortuna,
 li estiguera confiat
 l'órde y la seguritat
 una semana, sols una...
 en els huit dies, ó avans!
 no quedava chuaor,
 ni lladre ni estafaor...
 que no estiguera en Serrans».²¹⁹

217. J. Ll. F., *La Guardia Civil y la custodia de los campos*, «Almanaque de Las Provincias para 1880», pàgs. 119-122; vid. també la pàg. 20 i la 24, on són relacionats els fets de l'any. Cf. SEBASTIÀ, *loc. cit.*, pàgs. 52-54 i 97-99. Cf. també el meu article de «Serra d'Or», ja esmentat. Vid., així mateix, A. Cucó: *Republicans i camperols revoltats* (València, Tres i Quatre, 1975), pàgs. 13-143.

218. «Almanaque de Las Provincias para 1881», pàg. 23: «...la solemne discusión que hubo en la Sociedad Valenciana de Agricultura sobre los resultados de la custodia de los campos por la Guardia Civil, que no parecían tan satisfactorios como se esperaba. Esta fue la opinión de aquella sociedad...».

219. EDUARD ESCALANTE I FEO, *Del porrat de Sant Antoni á les Torres de Serrans*, estr. 26-III-1887 (València, Mariana i Sanz, 1887), acte II esc. VIII. Aleshores, les torres dels Serrans estaven habilitades com a presó.

Els qui parlen són tres presos que es troben a les torres de Serrans dins la cella coneguda pel nom de «la Canyeta», segons acota l'autor. Qui fa la lloa és un innocent que s'hi troba per un equívoc i és evident que la lloança es fonamentava en el record dels esdeveniments tot recents. El fill d'Escalante no ignorava que el seu protagonista expressava un punt de vista que era el dels propietaris rurals —que probablement nodrien bona part del públic—; la coincidència no ha d'estranyar-nos: a més d'autor de sainets Eduard Escalante i Feo era corredor de finques i era casat amb una prestadora.²²⁰

Del costum de portar armes els llauradors, tenim un document anterior al *pronunciamento* de Martínez Campos:

«CARAGOL: ¿A fé que vá poc armát!
COLAU: Porta mes ferro damunt
qu'en ya en casa un mañá»,²²¹

però en obres posteriors sovintegen els pinxos fatxendosos que es vanten de portar-les i molts personatges de Blasco Ibáñez recorren al trabuc per a re-soldre llurs problemes.

Totes aquestes seqüeles de la pobresa empenyien a l'emigració, de la mateixa manera com veiérem a ciutat. Podem constatar-ho d'individus que hi tornen:

«JAUME: Tio Nelo! Vosté es?
Quant temps sense vórel!
NELO: Vaya!
Ha estat deu anys en Alger!
Vinguí el dilluns»,²²²

o d'altres que fan projecte d'anar-hi. A Batiste, protagonista de *Tres roses en un pomell*, el mou la contrarietat amorosa, però els seus amors són contrariats perquè ell és pobre; raó per la qual, segons ens conta mossèn Bernat:

«Diu que busca temerari
michos que acaben la vida,
y á allistarse va enseguida
pa América voluntari»,²²³

L'atracció dels emigrats era, però, l'Àfrica. Ja ho veiérem entre els ciutadans. Altamira refereix un cas de la costa de Moraira:

220. RAFAEL FERRERES, *Eduardo Escalante. El hombre y la obra* (València, Imp. Domènech, 1967), pàgs. 104-106.

221. ARNAL BRUSOLA, *¡No entrará en llista!*, esc. 10.

222. CIVERA, *Carmelo el tonto...*, esc. I, pàg. 2.

223. PALANCA, *Tres roses en un pomell*, acte III, esc. XII, pàg. 61.

«Com tants atres, el pare de la meua heroïna, sent encara fadrí, va emigrar a la veïna costa d'Àfrica. Allí va segar, recollí espart, cuidà vinyes i hortes, es barallà amb moros i francesos; i finalment, veient que la fortuna no el favoria, va fer reconte de capital, va vore que en tenia poc, fraguà projectes, es va casar amb una paisana també emigrada, i tornà...».²²⁴

Ignorància i pobresa es conjugaven per engendrar supersticions, en tot semblants a les manifestades pels ciutadans, bé que matisades d'un fons ancestral propi de les comunitats agràries; en podem escollir una mostra de *En la nit de Sen Chuan*, de Roig i Civera:

«QUIQUET: Es la nit de Sen Chuan.
La que á les dotse s'arrima
est'herba chunt al seu moïo
te una cabellera aixina».

És una herba que tant pot valer per a les persones com per als animals:

«A l'aca del tio Rispa
li l'ha posi l'añ pasát
y li creixqué vara y micha...
Atres propietats te est'herba:
qui á les dotse se l'arrima
si li fá mal el quixal
es que li pasa enseguida:
al que te dolor de ventre
ya está bo».

Quiquet és manescal i per ço l'autor es mofa d'ell (és el pretendent que serà finalment rebutjat):

«Si es que ya algun animal
qu'en garrofes s'enrosina,
si alguna se li entressa,
no tingues pór que patixca;
al moment, per los riñons
li la baixa á la bejiga».²²⁵

Més avant, Roig i Civera posa en boca d'ell una relació conforme amb les tradicions de la nit de Sant Joan:

«La campana
va á tocar dotse molt pronte;
y vullc que tingau en conte

224. ALTAMIRA, *loc. cit.*, pàg. 45.

225. ROIG I CIVERA, *En la nit de Sen Chuan*, esc. II, pàgs. 7-8.

qu'a eix'hora s'espolsa y grana
 l'herba que dona bé y mal:
 qui á la batallá darrera
 arranque la falaguera,
 conte que té un dinal:
 mes deu estár advertit
 qu'al cullirla tot retrona:
 ya un gran terremoto y tróna,
 y es fa molt fosca la nit.
 Pero Sen Chuan despues
 en pago del seu valor...
 abrasantlo en gran amor
 li entrega un sac de dinés».²²⁶

La frustrada collita de la falguera dóna peu a una escena còmica, al final de la qual el *tio Pere* blasma el supersticiós:

«Mentira pareix qu'un hóme
 qu'algo sap de medisina
 crega en les superstisions
 á qu'el poble baix se lliga,
 filles de crasa ignoransia
 y própies de chent sensilla,
 que la relichó y la siensia
 y hóme que sapia y que llixca
 les superstisions rehasen!».

Roig i Civera coincideix amb el seu blasme amb aquell altre de Lluís Cebrian que llegirem al capítol anterior. Volent descarregar, però, de serietat i pedanteria l'escena, fa que, mentre el *tio Pere* enraona, Quiquet rodi una cadira i així el vell pot exclamar:

«Ché, no ródes la cadira,
 qu'aixó es mal señal».²²⁷

ço que devia excitar la rialla del públic.

3. LA SOCIETAT LITORAL

a) *Els costaners: relacions amb l'urbs*

A poc a poc, en les pàgines anteriors, s'han anat filtrant uns pocs testimoniatges de la nostra societat litoral durant la Restauració i la Regència.

226. *Ibid.*, esc. ix, pàgs. 19-20.

227. *Ibid.*, esc. xv, pàgs. 25-26.

Hem llegit que, en el Cabanyal, quan els xics «podien tindre's drets i nugar-se els camals» els pares «el tiraven a la mar», de faisó semblant als llauradors que «tiraven al fem» llurs fills. Hem conegut la similitud entre l'habitatge llaurador i el costaner; un títol d'Escalante és prou explícit: *Barraca en lo Cabañal*. Llorente ens referia que les pescadores anaven per l'Horta cridant «peix del bolitx!». Hem anotat com hi havia productes de la mar en la dieta llauradora. Hem vist els xics del Cabanyal enguerrats amb els de l'Horta i costaners que emigraven a l'Àfrica. Tenim ja una idea de la interdependència de la mar i el camp i no ens costarà massa esforç de comprendre que encara interdepenien més l'urbs i la costa.

Tanmateix, abans d'endinsar-nos en l'anàlisi de la societat litoral, cal que remarquem l'escassetat de texts literaris que s'hi refereixen. Són menys nombrosos que els referits a l'àrea rural. Que jo recordi, a penes un parell d'obres de teatre tenen per marc un indret costaner. En canvi, en tenim proporcionalment més en prosa que de temes urbans o llauradors. A tot estirar, ens serà possible d'espigolar ça i lla en la producció literària del període algunes allusions esparses en obres teatrals d'ambient urbà o rural, o en poesies de certamen. Tot plegat, són llampecs esporàdics que il·luminen fugisseres siluetes. I, per tant, si ha estat curta la nostra coneixença del món rural, encara serà més minsa la que podrem tenir de les zones litorals.

L'home valencià del litoral no era gaire conegut pels ciutadans de la capital; consegüentment, tampoc no ho era pels lletraferits de ciutat. La ruda activitat del mariner i la seva particular jornada de treball no afavorien els seus contactes amb l'urbs. Pel seu costat, els habitants de València s'abocaven a la mar molt de tard en tard i, quan ho feien, no passaven dels poblats marítims, prolongació de la metròpoli. L'afeció d'Escalante al Cabanyal era perquè hi havia nascut. La de Morales San Martín pel Canyamelar, perquè hi era apotecari.

La relació humana de la costera amb la ciutat la mantenien les dones. La quotidiana presència de pescadores que anaven a vendre al Mercat permeté que Escalante les fes sortir en els seus sainets. La Morena de *En una borcheria valenciana*, vestida, segons acota, «al uso de las marineras del Grao y llevando una cestita debajo del brazo»; Pepa la de Tremontana, de *Un buen moso*, definida, quan entra en escena: «se supone es vendedora de pescado, vestirá como éstas, y aparecerá llevando dos cestas, una debajo de cada brazo»... Al *Portfolio de Valencia*, de Thous i Fe, surt al Mercat una pescadora, que s'autodefineix, assabentant-nos dels seus afrontaments diaris amb alutzils i burots:

«A mi me dihuen Vaora.
No hia millor peixcaora
dende el Grao al Cabañal
y al entrar per lo fielato

sempre fas pasar mal rato
 als ahulles de portal.
 ¡Llus o molls! ¡Reig ó toñina!
 ¡rachá, pachells y sardina
 creixen sempre en lo meu pes!
 y pateix com Cheremíes
 l'alguasil que tots els dies
 me denuncia en lo repés».¹

Badenes i Dalmau la copsà també arribant a l'urbs:

«y l'alegre peixcadora
 entra á vendre tota ansiosa».²

dreçant un retrat, mig ideal mig realista, en altra de les seves composicions:

«Esbelta, garrida, airosa
 com la palmera gentil;
 viva, rumbosa, descalça;
 de indiana'l pobre vestit,
 penjada al braç la cistella
 plena de peix del bolig,
 va corrent la peixcadora
 per hont la porta'l destí,
 tot cridant reviscolada:
 «¿Voléu moll? ¡Moll d'ara viu».³

La pescadora no podia faltar en els *Tipos d'auca*. S'encarregà de retratar-la Manuel Lluch i Soler, que la veié amb la cara «cremadeta del sol», venent no pas al Mercat sinó arreu:

«en sons crits nòstres ohuits atròna
 cuant la trobém en cuantsevòl carrer»,

i és molt minucios en la descripció de la seva aparença:

«El vestit qu'ella gasta es de sarasa,
 pero que sombra huí d'alló no hu es,
 deixá d'apedasarlo y com la estrasa
 allí ahon pòses els dits s'en va un trosset.

1. MAXIMILIÀ THOUS i VICENT FE, *Portfolio de Valencia. Ensayo de revista en un acto y siete cuadros en prosa y verso, original de los señores... Música del Maestro Vicente Peydró*; estr. 15-I-1898 (València, Imp. Ripollés, 1898), quadre 2.ª, esc. 3.

2. BADENES, *Cans de la Ribera* (València, 1911), pàg. 131.

3. *Ibid.*, *La peixcadora*, pàgs. 121-122, en el vol. citat adés.

Per botes, cuant ne dú la peixcaora,
de pell de gat guarnits pòrta als peuets seus [sic]
els ruidosos *socs* que de mig hòra
incomoden á un sort en los colpets.

Al estil de dos anses pòrta els brasos,
pues aixina ella pòt alsar mes pés,
y dos sistelles grans, en los mes casos,
li penchen del costat esquèr y drét».

Una part de la composició pretén traslladar en vers el regateig de la pescadora amb la compradora i mereix citar-la per llarg, perquè Lluç i Soler encertà a reflectir molt vivament una escena que aleshores era habitual als carrers de València:

«Si en les vespraes d'estiu
oixc una veu desgarrá,
qu'als vehins pregonant vá
el aladròc, gròs y viu,
al balcó m'en ixc un rato
per vore á la peixcaora,
reñir en una señoira
que vòl comprar molt barato».

El diàleg entre les dues dones transcendeix una tensió idiomàtica i una altra de social; de sempre la gent marinera ha covat un ressentiment contra la ciutadana, pensant que el peix costa molta suor i moltes penes, que no són prou avaluades pels compradors:

«Pues qu'á vosté li pareix,
la llechuguina pudenta,
que pase en lo mon de renta
pera regalarli el peix?»
«*A ocho te lo he pagado
y no vale mas, no creas...*»
«Pues si osté no come obleas
no rosegará el pescado.
Má tú si es poc regatona,
per dos ó tres cuèns cochinos!
¡Que vacha y menche pepinos
y no peix, la só fartona!».

Lluç i Soler es creu en el deure de subratllar:

«Parlar sempre molt claret
es pròpi de peixcaora
cuant li achusta una señoira
la lliura de peix fresquet»,

i a continuació refereix com forma part del ritu del regateig fer semblant d'anar-se'n per tornar-hi tot seguit:

«Despues de mòure un motí,
tirant bromera se'n vá;
pero esperém la torná,
pues ella sempre ho fá així»,

i descriu la represa de l'operació comercial:

«Al can d'un rato podréu
tornarla á vore pasar,
y la ohiréu preguntar
en una mes dolsa véu:
—«Siñoreta ¿qu'ha pensat?
¿M'afechix huit dinés més?
Mire que pòrte molt pés
Y huí encá no m'ha estrenát!».
Y entonses sòl sosuir
que ya no'n vòl la siñora,
y torna la peixcaora
atra vòlta a malahir».

No sempre es romp el tracte, però:

«Si s'apleguen á achustar
com sòl sosuir també,
encara es posible que
riñuen abans de pesar.
Pues al posar l'aladròc,
els mòlls, ó llus ó sardina,
sempre el compraor opina
que lin donen massa pòc;
en tant que la peixcaora
posant el dit en el pés,
sempre diu qu'en hía de més
pa convindre á la siñora».

Hi ha una evident diferència entre el retrat —afectuos, però ajustat a la realitat— de Lluch i Soler i la lírica idealització d'un Badenes. Lluch i Soler no vol sublimar el tipus i acull en la pintura àdhuc els trets menys simpàtics del personatge. La pescadora és dona que s'exalta «per manco, moltes vòltes, d'un diner» si bé la justifica: «es perque ha de mantindre alguns chiquets». Pot ésser jugadora —l'afecció al joc estava molt escampada aleshores— i capaç, per tant,

«de pèdre á son marit al empeñarli
la vèla y el timó chunt en los rems»,

i participa de l'afany, comú a tota la «gent menuda» de l'època, de regalar-se amb menges o begudes delitables, hedonisme dels pobres famolencs:

«En quant ella ha acabat la venduria
y en la bolchaca es tròba uns menudets,
ya la teniu ficá en la horchateria
fentse micha pastilla y un bollet».⁴

És, finalment, «buscadora de la vida» i potencialment contrabandista: «si ahir vengué percal, huí ven tabaco». (Al contraban dediquem un apartat, tot seguit.)

Als dos darrers versos de Lluch i Soler que acabem d'esmentar hi ha un ressò d'altres d'Escalante, escrits nou anys abans, i que reflecteixen l'hedonisme de les pescadores i llur caràcter convencionalment optimista:

«TOFOLET: A tú eixe cheni te mata.
MORENA: No hu cregues: yo soc del Grau...
TOFOLET: Idem.
MORENA: Y res m'acobarda;
saps lo que yo dic: pesar,
d'así no tens que pasar;
(assenyalant-s'hi la gola)
y en seguideta, bollet,
pastilla y gót de á quinet».⁵

Dita tòpica que va recollir també, vint-i-set anys després!, Blasco Ibáñez, assegurant, per boca de la *tia Picors*, que era «lo que dia la meua mare i lo que s'ha dit sempre de la Peixcateria» (del Mercat).⁶ Cal demanar-se si Escalante l'havia recollida allí en llavis populars, o bé si el poble l'havia recollit del saineter, i l'havia posada en circulació amb gran fortuna.

Fidel observador de la gent i destre transcriptor del seu llenguatge col·loquial, Escalante ens ha deixat una escena on es barallen dues pescateres, amb copiós repertori d'invectives:

«DOLORS: ¡Dóna, casi m'atropella!
¡Pase vosté. Ni que anara
a guañar choya!...
PEPA: Anirém
com vosté, que pareix que vacha
chafant ous.

4. MANUEL LLUCH SOLER, *La peixcaora*, en *Tipos d'auca...*, pàgs. 161-164.

5. ESCALANTE, *En una horchateria valenciana* (1869), OC, III, esc. III, pàg. 163.

6. V. BLASCO IBÁÑEZ, *Flor de maig*, traducció de M. DURAN I TORTAJADA (Barcelona, Ed. Mentora, s.a.), pàg. 26. La dita tòpica ha estat arplegada també per ESTANISLAU ALBEROLA i MANUEL PERIS FUENTES, *Refraner valencià* (València, Ed. Arte y Letras, s.a.), pàg. 78: «El pesar de la peixcaora: pastilla, bollet i got de quinet».

DOLORS: Ningú me corre
ni l'arrós me se socarra».

La mútua insolència les fa atribuir-se supersticions, que devien ésser de les més corrents:

«DOLORS: Cuant yo entropesí en un coixo
avans, al eixir de casa,
ya diguí: mala señal,
algún pesarot m'aguarda.
PEPA: Yo ha trobat á un cheperut:
huí tot me eixirá de cara».

La disputa no passa d'ésser verbal. Les dues dones són del mateix tremp:

«PEPA: Vosté vol
traure el gañet, y se escaña.
DOLORS: Vosté el trau millor quant crida:
«¿Voleu peix? ¿reig ó caballa?»
PEPA: Muchito, y en bóna veu.
«¿Molls ó llus? Peix vivet d'ara».
Pero yo no m'amague,
mentres que vosté s'amaga
pera vendre el contrabando
que dú, hasta dins la castaña».

N'hem de parlar, del contraban, activitat complementària de la pescatera, ben rendible:

«DOLORS: Mira, bons duros me canten.
¿Sents? ¡Els tinc en la bolchaca!
(Els fa sonar).
PEPA: ¡Duros! Lo que tú tens, es
tot el flato de la Habana.
DOLORS: Y tú molta llengua, pero
no cregues que á mí me'n falta,
y prou esmolá.
PEPA: Pues mira,
si acabar vols de esmolarla,
puc servirte, que pea tú
tinc bóna pedra en ma casa.
DOLORS: ¡Han vist vostés quín descaró!»⁷

Exclamació adreçada al públic, obeint el mecanisme de complicitat del personatge amb l'espectador, que és regla del caràcter *obert* del nostre teatre; en aquest cas, a més, innocent recurs per a demanar-li l'aprovació i l'aplau-

7. ESCALANTE, *Un buen moso* (1889), OC, III, pàgs. 340-341. De quins insults eren possibles en boca d'una pescatera, a més d'allò que hom pot llegir a *Flor de Maig* de Blasco Ibáñez, heus ací els registrats per M. THOUS i V. FE (*loc. cit.*): «¡Carracuca! ¡Monflorita! ¡Famolencia! ¡Coent! ¡Tinyós! ¡Mico! ¡Fumarell! ¡Mocós!».

diment. Jo crec que no és difícil d'imaginar que el públic que hauria presenciat més d'una baralla entre pescadores ben semblant a l'escripta per Escalante, hi gojaria. Expressions com «el flato de la Habana», alludint al fum dels cigars havans contrabandejats, ens semblen, a més, un encert colloquial de l'escriptor.

b) *Un mariner en escena*

En la copiosa producció teatral d'aquest període, no he trobat més que una sola vegada un mariner que trepitgi el cadafal. L'obra té l'argument ja tan conegut de les desventures amoroses d'una parella, bé que ara l'entrebanc dels seus amors no és produït per altri sinó que neix en la fadrina per una qüestió de vanitat. Ja hem esmentat alguns parlaments quan parlàvem de l'aixovar llaurador. Perquè el mariner que surt a escena, no és el nuvi, sinó el futur sogre. Jeroni, el nuvi, és llaurador. És aquesta una altra particularitat de *El casament de les borles*, d'Antoni Roig i Civera: que ens mostra la coexistència de les dues comunitats. El *hinterland* de la ciutat de València presentava rodalies on s'interferia la vida llauradora amb la marinera, en una simbiosi gairebé simbòlica. No és aquest simbolisme allò que mogué Roig i Civera a escriure el seu *apropòsit valencià*. Segons confessa, l'escriví, l'assajà i l'estrenà —al teatre de la Marina del Canyamelar de València, el 10 de juny de 1874— en vuit dies!, i hem de reconèixer que, havent estat creat amb tanta pressa, és un dels més reeixits sainets de l'època i justifica la satisfacció amb què l'autor el dedica a l'actor Vicent Plumer, que encarnà justament el mariner *tio Ximo*. L'acció de l'*apropòsit* s'esdevé al Poble Nou de la Mar i penso que Roig i Civera va triar aquesta localització sabent que anava a estrenar-lo allí mateix i volent, per tant, oferir al públic —evidentment local— una representació teatral de la pròpia comunitat. És un dels casos més flagrants d'inter-relació autor-espectador.⁸

Quan surt a escena el *tio Ximo* ens assabenta d'alguns detalls força interessants; trobem indicacions meteorològiques i de la pesquera:

«XIMO: Yo ha saltat en tèrra adés
perque ya un gregal tan resio
y uns arroxims...
JERONIET: Qu'han mòrt, qué...
XIMO: No ham tengut mala peixquera!
mos se s'ha escapat un reig

8. El Poble Nou de la Mar era format per l'agregació del Cabanyal, el Canyamelar, el Cap de França i altres partides i fou annexat a la ciutat de València el 1897. MARTÍ GADEA, en el seu «*Diccionari*», publicat sis anys abans de l'annexió, xifrava en 3.000 els veïns del Poble Nou de la Mar, i deia: «no tiene productos agrícolas, contando sólo con la pesca, y el alquiler de barracas y viviendas en verano para los bañistas».

de sèt arròbes y micha!
 JERONIET: Hòme, que ben pesaet...
 XIMO: Pos mira, no pesa manco;
 pero de llus y pachell,
 polps, sepietes y morralla,
 mòlls, rabosa, sepionets,
 garneus, malarmats y ostións,
 de tota clase de peix
 n'ham mòrt sobre... tres arròbes».

El repertori d'allò que s'ha pescat —que podem juntar a les diverses *crides* de les pescadores, ja esmentades— revela la riquesa de la fauna marina del golf de València l'any de la Restauració i potser induirà a tristes reflexions a aquells que coneguin l'actual depredació. En el cas de l'*apropòsit*, el futur gendre té per mentidor i hiperbòlic el futur sogre:

«JERONIET: Vaya, vaya! Pos yo veig
 qu'han fet molt bona peixquera!
 XIMO: Hòme, no; tal cual no més.
 JERONIET: Y no han mòrt ningún galfí? [= dofí]
 XIMO: Uns cuants burros...
 JERONIET: Com vosté...
 es afisionat á vòrels...
 y luego á contarmoseu!...».

El joc de paraules, no sé si val la pena d'aclarir-lo. *Burro* és l'ase, però també un gobi, gòbit o cabot, segons Fabra; segons Martí Gadea, peix de quatre polzades de llarg, color obscur, carn molt gustosa, que es cria a les roques. El futur sogre, no està per sornegueries:

«XIMO: De mí no's burla ningún;
 hu has entés bé, Cheroniet?
 JERONIET: Yo, si'm burlara em riuría.
 XIMO: Y si't rius...
 JERONIET: Visi no més.
 Vosté es riu?
 XIMO: Ni tampòc sequia.
 ¿Eixa ahon t'ha pegat, chiquet?
 Ya t'ha dit una y mil vòltes
 qu'á pillo no'm guañes!».⁹

La vivacitat de les rèpliques i la disposició de l'autor a presentar amb simpatia un mariner eixerit, fa pensar que bona part dels espectadors pertanyerien a la mateixa classe social i que haurien d'aprovar l'enginy amb què el *tio Ximo* se sortia de la batalla dialèctica. Després, l'*apropòsit* segueix el seu

9. ROIG I CIVERA, *El casament de les borles*, esc. II, pàgs. 355-356.

curs, i allò que podia interessar-nos ja ho hem recollit, pàgines enrera. L'autor, per no desmentir el personatge, encara li escriu d'altres rèpliques amb caràcter. Quan es parla dels matalassos i dels coixins de ploma de l'aixovar, el *tio Ximo* fa la comparança:

«Pues yo, á bordo de la barca...
barret per capsal no més».¹⁰

La filla de *Ximo* vol desfer el casori perquè l'espill no té borles. Ell, per capgirar-la, li recorda com fou de modest son propi matrimoni:

«Mira, yo cuant me casi
casi, casi, no tenia
ni peròl pa posar l'olla;
una márfega mig buida,
un bolichó, quatre armalls,
una taula, una caíra,
una estampa de Sen Tem;
un atra de la Divina
Pastora y una paella».¹¹

Heterogeni aixovar on els atifells casolans més indispensables es barregen amb els mínims estris necessaris, sense oblidar les imatges del culte domèstic. Més avant, planyent-se de la decisió de la filla, *Ximo* tem el comentari de la gent. No pas solament de la gent en general, ans el de la gent concreta amb la qual conviu diàriament:

«S'en va á armar una en lo pòble!...
En cuant sapien y s'enteren
que s'ha desfet el casorio
per l'espill y les borletes,
vorás faena! Dimòni!
Si en ser cuestió de femelles!...
En cuant ho sapien els chics,
les peixcaores que venen
en lo mercat y les dònnes
del Cap de Fransa s'enteren,
ya mos ha caigut el loto!».¹²

El «cap de França», topònim avui caigut en desús, era, segons Martí Gadea, un llogaret de barraques de pescadors, contigu al Canyamelar. Entre els infortunis que prediú *Ximo* («ya vorás com mos roseguen! / ni podrém eixir

10. *Ibid.*, esc. III, pàg. 360.

11. *Ibid.*, esc. VII, pàg. 368.

12. *Ibid.*, esc. XIII, pàgs. 378-379.

de casa!», n'hi ha uns que descobreixen com, en aquella època, l'especial textura social permetia que un esdeveniment privat obtingués un ressò públic, i que la literatura s'hi emparés:

«Y mos traurán cansonetes;
y escriurán una comedia
també, pa qu'es represente!».¹³

És un índex del caràcter eminentment popular de la nostra literatura d'aleshores; bona part dels colloquis, romanços, dites tòpiques i parèmies, semblen haver-se inspirat en fets reals. Per què no també el teatre? Hi ha, en aqueixos versos, com un signe d'intelligència de l'autor als espectadors, com dient-los: he reflectit un cas que tots coneixeu. Fou així? No n'estem pas segurs. I, tanmateix, ens assalta el dubte.

c) *Els «poetes de guant» i el tema mariner*

Els poetes floralescs també pararen llur atenció en la gent marinera. No gaire, però bastant per a fer-nos conèixer llur punt de vista, que trobem encarcarat i amb propensió a caure en els tòpics.

La Flor Natural dels Jocs Florals del 1883 la guanyà Josep Aguirre i Matiol amb la poesia *Lo peixcador*. Aguirre i Matiol era fill del Grau de València. Educat a França, íntim de Querol i de Llorente, fou un prototip de «poeta de guant», per la cultura, les relacions i la benestança. Com a rimaire, no passà de discret. De totes les poesies que aplegà en volum, *Lo peixcador* és l'única que té una vessant popular.¹⁴ I com que visqué sempre al Grau, dirigint un negoci de transports marítims, hom pot fer confiança a la fidelitat dels pocs detalls realistes que esquitxen la composició: els arrencà, probablement, d'algun model viu. D'altra banda, la poesia és un intent de sublimació del pescador, escrita amb estil adés romàntic adés realista, propens a la narració, que vol produir un efecte alhora dramàtic i heroic.

Examinem l'esquema de la composició, abans d'esmentar-ne aquells fragments avinents al nostre propòsit. La introducció és un diàleg del poeta i

13. *Ibid.*, esc. XIII, pàg. 379.

14. JOSEP AGUIRRE MATIOL, *Lo peixcador*, dins el «Llibre d'Or dels Jochs Florals» (València, Imp. Domènec, 1895), pàgs. 59-68; també pot llegir-se a la *plaque* de l'autor *Écos de la caseta blanca*, apareguda a la col·lecció «Poetes valencians contemporanis», núm. 10 (València, A. G. Gamón, s.a.), pàgs. 8-16. Sobre Aguirre Matiol (1842-1920), vid. F. ALMELA I VIVES, *La taronja i la poesia. Josep Aguirre Matiol*, «Mirador» (Barcelona, 22-XII-1934), i T. LLORENTE FALCÓ, *Recuerdo de José Aguirre Matiol*, «Semana Santa. Valencia. Distrito Marítimo» (València, 1949).

«la musa de vora mar»; aquell li ofereix portar-la a ciutat a ésser «Reina d'una festa» (els Jocs Florals) i ella es nega al·legant humilitat i pobresa, i s'allunya després de lliurar al poeta una *cançó*, que és la que aquest presenta al certamen. A continuació, vénen dos cants. El primer, iniciat per una suposada troba del pescador —on sentim, curiosament, un ressò d'Espardenya—, és la descripció per l'autor d'una joiosa jornada de pesca. El segon, mostra el revers de la medalla, les fatigues, els perills, la desgràcia. Les darreres estrofes són d'exaltació: els personatges del poema són, per al poeta, dignes descendents dels mariners de Grècia, dels pescadors de Galilea, dels lluitadors de Trafalgar i de Lepanto, i de Cristòfor Colom. (Remarquem com no hi ha cap al·lusió als mariners catalans, que un elemental sentit geohistòric hauria hagut d'inspirar el poeta; sense esforç, s'hi hauria pogut encabir un Roger de Llúria; altres ratpenatistes ho haurien fet.)

Ja es comprèn que la poemàtica relació d'Aguirre i Matiol a penes té valor documental per a nosaltres, a despit de la seva inspiració demòtica. Tanmateix, podem destriar-ne alguns versos útils. Verbigràcia, la descripció del vestit de la pescadora:

«La que per escarpins porta
 espartenyetes d'espart;
 en lloch de vestit de seda,
 pobra falda de percal;
 al coll, mocador de pita,
 y cenyit vermell collar»,

o la del vestit del pescador:

Als peus groguenca espartenya,
 peúchs de drap borreguer,
 y de la mateixa tela
 lo jaquetó y saragüells;
 la faixa blanca cenyida,
 y dins lo negre barret,
 pera entretindre la boga,
 tabaco, pedra y esquer»,

o l'apunt, ben sumari, de la feina:

«Y al arribar á la roca
 de llevant ó de ponent,
 se arría del tot la vela,
 lo pejal abaixa llest,
 y plé lo pit d'esperansa,
 se tira á la mar l'ormeig;
 y si l'oratge acompanya
 y está menjador lo peix,
 se van omplint les paneres
 de déntols y de pagells».

La resta de les referències, sense força, ni poètica ni descriptiva, són clixés. Aguirre sentència «que tot aquell que s'embarca / té la sepultura als peus», indica algunes creences religioses: portar a la Verge «una corona de roses / y un tros del trencat timó» com a ex-vot per haver-se alliberat de la tempesta, encendre un ciri a la Verge la família que aguaita la tornada de la barca; i intenta comunicar-nos el sentiment de la tragèdia:

«Y no tornarà la barca,
que d'ataút serví al mort!
Y queden pobres, ¡tan pobres!
que no tenen... ni el consol
de plorar sobre'l sepulcre
ignorat del peixcador».

Ans d'evocar la sèrie de mariners històrics amb què remata la poesia, conigna que el pescador «si se salva del naufragi, / la desgracia el fa més fort».

Ara caient en prosaismes, després alçant-se en dubtosos lirismes, Aguirre es ressent d'una manifesta inspiració literària —un pecat comú a molts dels nostres «poetes de quant»— i això fa major el contrast entre ell i un Badenes i Dalmau, que cantava amb tanta frescor la pescadora.

Entre pescadors imaginà Puig i Torralva una ficció poètica titulada *Flor de la terra*.¹⁵ El seu argument és també sentimental. Una família marinera té un fill que és cridat al servei militar. Al cap d'uns mesos, reben la notícia que és mort. La mare es resisteix a creure-ho, i així mateix la núvia; cadascuna pronuncia un vot davant la Mare de Déu dels Desemparats. Passa el temps i, acomplert el servei, el jove torna: la notícia era falsa. Acut la mare a fer la promesa a la Verge, acompanyada pel fill. Allí troben la núvia que ha anat a acomplir el seu vot. Com es veu, la falla hauria pogut descabellar-se en qualsevol altre ambient; no és forçosament marinera. La mar és un pretext del poeta. Nogensmenys, hi ha versos que transparenten una visió, també literària, però una mica més lírica que la d'Aguirre i Matiol, de l'existència quotidiana dels pescadors, els quals, com que el poeta és un lletraferit de València, no són altres que els del Cabanyal:

«Molt prop de nostra plaja lo Cabanyal reposa
y semblen ses barraques gavines de la mar,
que al vore aquella terra tan esplendent y hermosa,
après de sa volada lluntana y fatigosa,
tal paradís prengueren un jorn per descansar».

A l'orgullós sentiment del nostre paisatge s'ajunta una tendència idealitzadora

15. PUIG I TORRALVA, *loc. cit.*, pàgs. 87-91; la poesia guanyà el primer accèssit a la Flor Natural dels Jocs Florals del 1896.

del món no urbà, grata als floralescs; hi conflueix l'enaltiment del món del treball, car a aquest poeta:

«Allí hiá una cabanya que amor y pau respira,
ahon viu una familia de pobres mariners;
lo ventijol salobre gustosament aspira,
la mar que l'alimenta sense temor ovira
per més qu'en ella troba més penes que plaers.
Sancera aquesta vida la passa en les peixqueres
del bou y lo palangre, lo volantí y bolig;
quant son ben abundoses, porten les naus veleres
de peix de tota mena colmades les paneres
que á sa pobreça honrada curt capital afig».

No cal més per adonar-nos de la superficialitat de la contemplació.

Dues són les poesies de tema mariner que escriví Teodor Llorente. Essent retòric més destre i observador més atent que Puig i Torralva i Aguirre i Matiol, hauríem pogut esperar d'ell un testimoniatge més interessant. Però no és exactament així. Sense arribar, com el darrer, a la repetició de clics, ni inspirar-se tampoc en models literaris, Llorente no s'acostà als costerencs amb l'afecció i la profunditat que tenia quan s'acostava als llauradors. Els seus versos són sentimentals. El sentimentalisme, segons que sembla, fou l'actitud general dels «poetes de guant» davant les classes més desposseïdes. Això no fou obstacle perquè recollís alguns caires de la realitat.

La primera de les composicions és *La barca nova*¹⁶ i és datada a la platja de Natzaret, veïna a València, on probablement estiujava el poeta, el juliol de 1904. Vull insistir-hi: l'únic contacte que la major part dels lletraferits valencians semblen haver tingut amb la mar era quan llogaven «barraca en el Cabanyal». (O en Natzaret, com ara.) Es tracta d'una narració versificada d'argument molt simple que el poeta conta en primera persona. Es troba «en l'arenosa plaja», seguit «a la porta d'una blanca alqueria» llegint un llibre. Hi ha quietud, hi ha silenci; «el port, prou allunyat», i, al costat, «bosc misteriós i negre d'arbres sense flor ni fulla, / com una selva morta quan l'hivern la desfulla» (paisatge que es conservà immutable fins el primer terç del nostre segle). Passen el vicari, l'escolà i unes quantes persones.

«—¿Ahon va'l senyor vicari? —Ahon mon deure me marca.
Vingasen, si vol vore batejar una barca».

És aquest bateig el tema del poema; una estampa plàcida, en la qual destaca el retrat de *Tòfol*, el mariner:

16. LLORENTE, *Poesies valencianes...*, pàgs. 243-249.

«Era un home molt magre, menudet, aixerit;
del color d'una estatua de coure ben brunyit;
al cap, y baix la barba, lo cabell blanquinegre;
els ulls molt vius: se vea que fon joyós y alegre,
son front anuolava potser ocult pesar.
Havía segut sempre un valent llop de mar.
Duya camisa groga de bayeta; la testa
núa, com si esperara los vents de la tempesta.
La faixa d'estám negra li cenyia be'ls llocs».

Llorente descriu fil per randa la cerimònia; la bandejarem, perquè no afegeix res al nostre propòsit, i retindrem algunes notes esparses en la conversa que mantenen el mariner i el poeta. *Tòfol* perdé pare i mare als nou anys, «del còlera»; aleshores, es posà a navegar en la balandra d'un parent:

«pera servir a tot:
de la prora a la popa me duyen a calvots».

Anà després «a servir al Rey»:

«Vaig vore estranyes terres, de bona o mala gana;
estiguí, de les febres, pernoïat en l'Havana».

Es casà. Quan evoca la muller, precisa les seves tasques:

Les veles recusía, texía els enfilats,
cantant a totes hores, gojosa y sonrisenta».

¿Cal recordar al lector que totes les dones treballadores de Llorente canten?... *Tòfol* es lliurà a més rudes feines:

«Jo entrí en una parella pera peixcar al bou:
molt dur lo trevall era, pero deixava prou».

El seu desig era ésser amo d'una barca. La dona hi somiava:

«tindrém una barqueta: tú'l capitá serás.
Anirás a la peixca, sense eixir masa afora».

«Sense eixir massa a fora»; és com una garantia que vol prendre la dona. Com més pròxim de la costa és, el treball dels pescadors corre menys riscs, com ja sabeu. Resseguint la biografia imaginària d'aquest pescador vulgar —que bé podria ésser la biografia veritable d'un pescador conegut del poeta— arribem al punt on ens diu com al final d'una vida de penalitats un simple mariner podia pujar un escaló dins la seva classe social, esdevenint propietari de l'eina de treball:

«Ma muller, de ses feynes, la casa mantenía,
y gojosos ficavem, al cobrar jo'l trevall,
billetets de cinch duros en un amagatall.
¡Vint anys durá eixe aforro! ¡Vint anys trevallant masa,
sens tastar la beguda, y al pá posantli tasa!».

Vint anys, i de cinc en cinc duros ara és l'hora de tenir ja la barca. Llorente l'ha descrita:

«Era d'aquella barca lo nom «un bot de peixca»,
y encara este humil titol pareix que no mereixca.
En mitj de la borrasca, ¿qué es deixa nau? No rés;
corfa d'anou, hon caben dos tripulants o tres».

Bé es veu que és la mínima expressió d'una barca. Prou per satisfer l'anhel d'ésser l'únic patró d'un mateix. Tot passant, i de camí vers els efectes sentimentals que es proposa amb la narració, Llorente ha sabut deixar-nos, amb simplicitat, rastre fidel de la dramàtica existència del mariner. La poesia conta, d'ara en avant, com justament quan *Tòfol* ja havia arreplegat diners bastants per comprar la barca, s'ha mort la dona. La barca és batejada amb el seu nom. La filla, serà la padrina. *Tòfol* navegarà resignat amb el seu dolor:

«y pera que m'ajude en lo govern del bot,
ja que fills me faltaven, m'ha afillat un nebot».

És, si fa no fa, com si tornés a repetir-se la seva biografia.

El poeta resta corprès per la trista història. I, interessat per la «Maria Rosa», segueix des de la «blanca alqueria» el diari moviment de les barques de pesca, fins que creu sorprendre un dia que la filla de *Tòfol* estima el seu cosí. Aleshores, el paternalisme de Llorente, que tot al llarg de la poesia s'ha resolt subratllant l'estoic conformisme del mariner, implora un miracle de Déu. Voldria canviar l'existència d'aquells modestos pescadors i imagina quina podria ésser la nova vida. Casaria la filla de *Tòfol* amb el nebot. Faria que aquest deixés el bot «per manar un falutxo», que estudiés després

«y aumentant son saber,
capità de marina mercant podria ser»,

i manaria

«una hermosa goleta o algún veler brick-barca,
y quant al port tornara, haventlo carregat
d'armeles en Mallorca, o en Marsella de blat,
Tófol, vell, pero alegre, donantli la ma dreta
a un Tófolet, y l'altra a una nova Roseta,
y carregant la mare lo menudet al coll,
a esperar lo anirien a la punta del moll».

L'esment és llarg, i no calia, quan a penes dos versos —aquells que atesten les mercaderies que arribaven al port valencià i llur procedència— servien al nostre propòsit. Si hem citat tota l'estrofa final del poema és perquè traeix la postura de Llorente. No és la nostra intenció de fer crítica literària, però l'estrofa és la més feble de la composició, tant des del punt de vista argumental com del poètic. La fantasia llorentina desguassa en sensibleria, a força de voler cantar la felicitat domèstica, nord invariable en l'obra de don Teodor. Com és lluny la fresca inspiració de *La barraca!* Allí, Llorente no tenia caigudes d'aquesta mena.

I quina és la seva postura? Per una vegada, no és fatalista, potser perquè vol defugir els tòpics en què queien tants d'altres ratpenatistes. Tampoc no és realista. Resol la tensió dramàtica de la narració versificada amb una ficció quimèrica. No serà que no coneix prou pregonament el món dels mariners? Obrir, com a horitzó d'esperança, una estampa d'un pairalisme fàcil i afectar de creure que fóra possible una millora social com la descrita (i que ell bé sap que només podria venir per via de miracle) és enterbolir a posta la imatge que vol trametre'ns, és exagerar més del compte la sublimació de la classe marinera.

En la segona de les poesies, *Xich de la barca*,¹⁷ no datada, i que en el volum de poesies completes apareix en la quarta part, a bona distància de *La barca nova*, no trobem més que tres versos avinents al nostre report. Podem relacionar-los amb els que suara indicàvem d'interès per reflectir aspectes del tràfic marítim valencià:

«Del port a fora surt lo vaixell;
cárrega porta pera Marsella;
grans sistellotes de moscatell».

La poesia és presentada com la cançó d'un grumet que fa la seva primera navegació, la qual, malauradament, serà la darrera. S'assembla, en el desenllaç, al conte de Blasco Ibáñez *Hombre al agua!*, publicat, com sabem, el 1899.¹⁸ Llorente és subjectiu quan escriu les paraules del grumet; ell, com autor, es distancia, i no intervé sinó a la fi, per produir, amb el contrast del seu comentari, l'efecte sentimental. Llevat d'allò que hem esmentat, res més no pot servir a la nostra indagatòria.

17. *Ibid.*, pàgs. 313-314.

18. V. BLASCO IBÁÑEZ, *Cuentos grises*, «Biblioteca Selecta, XCI (València, Imp. Vives Mora, Llib. edit. Aguilar, s.a., però 1899), pàgs. 41-49. Aquest volum canvià de títol a les successives edicions i és el conegut per *La Condenada*.

d) «*Marina*», de *Rafael Altamira*

Si Rafael Altamira no hagués escrit el conte *Marina*, no tindríem més documents literaris costerencs que els relatius al Cabanyal, el Canyamellar, Natzaret i altres punts de la rodalia de València. Com es pot deduir pel títol de la narració d'Altamira i per l'origen de l'autor, l'acció és situada a la Marina, en un poblet imaginari anomenat Lamprea, que suposem que és una transposició eufònica d'Altea.

No cal resseguir l'anècdota per garbellar els esments útils al nostre disgní. Podem separar-los del context, car són prou explícits. Cal dir, sí, que Altamira, escriptor delicat i segur, segueix en la narració un procediment naturalista, gairebé impressionista, i que, per tant, no sembla haver velat la realitat observada. És més: àdhuc mostra de vegades la seva pasta de científic, com quan extreu consideracions sociològiques:

«Perque el poble aquell, desparramat com les cabanyes de la veïna serra valenciana, i amagat darrere les branques re-torsudes de les figueres i el fullam espés i dur de les gar-roferes; que en primavera sembla nevat per la flor suau de l'armeler, i que porta les seues hortes casi fins a la vora de les ones, no és un poble agrícola. La terra, enèrgica i briosa com les tropicals, necessita també com elles, de la fecundació robusta i plena de les grans pluges: el bes del sol la sema i clavilla en desmais de set, i cuan l'aigua no arriba, que és lo més cert en casi tots els dies de l'any, la verdor de les primaveres felices es canvia en colors de sequedat i agotament. Aleshores l'horta és un pla de calissa, la blancor de la qual destaca per baix de l'humus vegetal i crema els ulls, exhalant una polseta seca i acre com el polen de les palmeres.

La gent, llansada de la terra i atreta per l'alicienc sempre viu i misteriós de la mar, s'ha fet marinera; i amb un peu en la cuberta de les barquetes i l'atre en el solc dels sembrats, atén justament a les dos grans activitats que la naturalesa va posar en contacte sense que basten les dos juntes per a traure de misèries als costers. En aquesta barreja de professions, els de Lamprea tendixen més a la mar que al camp, i apenes si hi ha casa que no aporte el seu contingent de tripulants a les barques».¹⁹

Els personatges d'Altamira —una família de mariners, en la qual destaca la filla, Vicenta —no són d'aquells que tenen un peu en la barca i l'altre en el solc; són plenament pescadors. El pare és aquell emigrant que tornà de l'Àfrica, on havia estat una mica de tot i més que res llaurador, però amb els estalvis que havia fet «comprà per pocs diners una barqueta de peixcar que

19. ALTAMIRA, *loc. cit.*, pàgs. 41-42.

l'amo d'ella rebuchava per vella».²⁰ La relació d'aquesta gent amb l'interior no és tan estreta com la dels que trepitjaven adés el sembrat adés la nau. La terra endins els és hostil i el seu contacte amb ella esporàdic i fugisser:

«...Vicenteta sabia que en elles es criava cacera, conills i perdius, perquè més d'una vegada, en dies de descans, havia anat allí a arreplegar, entre por als guardes dels que fugia, algun costalet de llenya baixa i d'espart, i si la cosa venia rodada, algun conillet imprudent o perdiu de pollada, poc llesta per a fugir».²¹

El seu habitatge és el que el medi pot proveir:

«...en aquell muralló coster, bla i pedregós, han obert juntament l'aigua i la mà de l'home coves estretes, que solen servir d'almacens; i en una d'elles —no la més capàs, sense dubte— vivia la heroina de la meua historia».²²

L'activitat marinera és ordenada cíclicament i és ben poc rendible:

«...furonejà de valent per a treballar amb profit. Però ¡ca! Ni la pesca costera de l'hivern, ni les expedicions anuals —d'abril a juliol— a Tànger i Larache en busca de peix determinat el varen traure d'estretors».²³

El mariner —*el Moro*, pare de Vicenteta—, és pare de tres fills, però ha d'ésser la primogènita qui l'ajudi, car els altres dos «cabien junts baix d'una pollera»:

«La filla [...] fon el primer tripulant d'aquella barca. *El Moro* la va ensinistrar en el maneig de les escasses cordes i de la vela, la va endurir en el rem, li va fer insensible la pell als remullons de l'aigua i no tardà Vicenteta en passar de grumet a mariner útil i com cal. El seu pare va poder descansar en ella i aventurar-se mar endins. No calia preocupar-se. La fadrineta de dotse anys sabia mantenir-se ferma, i unes vegades llansava les eixàrcies o l'am i atres sostenia el timó o estenia la vela».²⁴

No cal dir que ens trobem davant un exemple extrem. No era gaire freqüent que hi hagués dones marineres. Però si Altamira n'incorporà una a la seva faula, bé podem pensar que la idea no li havia vingut de res. Ell mateix,

20. *Ibid.*, pàg. 46.

21. *Ibid.*, pàg. 48.

22. *Ibid.*, pàg. 43.

23. *Ibid.*, pàg. 46.

24. *Ibid.*, pàgs. 46-47.

comprentent com era d' excepcional, afegia: «Els de Lamprea no havien vist major prodigi». I, per acabar la contarella, ens assabenta com, passats els anys,

«Vicenteta s'ha casat amb un mariner tan célebre com ella. Durant alguns anys havia peixcat ell asoles, en una balandreta, sense que ningú compreguera com se les arreglava per a guiar el timó, avansar i estendre la eixàrcia. Són habilitats que no entén la gent de ciutat...

Pero cal dir també que no es troben tots els dies a la meua costa».²⁵

És un digne company d'aquella que l'autor ha retratat com a ferma treballadora, destra marinera, amb serenitat i sang freda— «ni s'adormia ni la doblava el treball»— i de la qual altres mariners auguraven:

«—¿Eixa?... Pero ¡si eixa no vol casar-se!... Acabarà emparellant-se en alguna tollina».²⁶

En la narració topem de nou amb un repertori de la nostra fauna litoral:

«Lo que li importava era peixcar molt: molls bons, rojos i blancs; llises cebades i cilíndriques; sardina dorada, llus fi i de cua llarga, congres morenos i escorredisos, llangostes picudes i erisades, calamars forts i viscosos; i vendre tot allo lo més car possible, i guardar els diners aon anaren amontonant-se».²⁷

i se'ns dóna constància d'altres tasques marineres, advertint-nos que no abundaven les jornades de descans:

«...els dies de *terra* no ho eren de folga ni per al pare ni per a la filla. Els dumenges es pagava anant a missa d'alba. No sent dumenge, sempre hi havia desperfectes que arreglar en la barca o en les eixàrcies, sal que moldre per al peix o menester de la casa que omplir, dels que l'activitat de la mare no aconseguia agotar ella asoles».²⁸

i som informats dels treballs de l'esposa:

«La mare era en terra lo que la filla en l'aigua. Mai se n'havia vist una atra més aprofitada i formigueta per a sa

25. *Ibid.*, pàg. 53.

26. *Ibid.*, pàg. 52.

27. *Ibid.*, pàg. 43.

28. *Ibid.*, pàg. 48.

casa; pero la terra no donava tant com la mar, i encara aquesta l'absorbia i dominava, fent que la majoria de les tasques de la dona del *Moro* s'adressaren a complementar els treballs del seu marit i de la seua filla».²⁹

«La terra no donava tant com la mar»; val a dir que la dona acomplia també treballs camperols?, o bé assistències domèstiques? No ens diu res més Altamira; el personatge és dels més esborrats de la narració. Sí que sabem que havia estat emigrant, com el marit, i també que havia hagut d'habituar-se a les prolongades absències d'ell, per un passatge on l'autor indica que l'emigració podia repetir-se i que deixava forta petja en l'esperit de l'emigrant:

«Finalment, en un d'aquells viaches [la pesca anual] es va quedar allà i cridà a la seua dona, que ya era mare. Nova estància en terra africana. Cuan tornà, era *El Moro* més moro que mai; pero encara que ell no ho confesava, la que-rència a la terra el duia de nou, ya pare de tres fills...».³⁰

«Pare de tres fills», perquè els dos menuts han nascut a l'Àfrica.

Altamira, en el seu conte, exalça la figura de Vicenteta, com un símbol de la força del treball, però no sense analitzar-la psicològicament, com dotada d'una feminitat complexa, una transposició al suposat sexe feble de la tenacitat masculina i de l'encisament que la mar acaba produint en els mariners. Ella i el seu pare són els personatges més dibuixats, i en *el Moro* hi ha una idèntica voluntat i una idèntica constància. Altamira no es proposa de fer ni drama ni tragèdia, tot i volent reflectir les duríssimes condicions de vida. I si acaba la contalla d'una faisó optimista:

«Pocs anys tardà el *Moro* en comprar dos belles barques de peixca, i edificar-se una casa de les millorettes».³¹

és perquè pensa que el canvi és possible, dintre de la més estricta objectivitat: el treball sense treva i el contraban —tot seguit en parlarem— es conjuguen per a facilitar l'emancipació. És, doncs, un punt de vista absolutament oposat al de Llorente, que pensava que no havia de canviar res, però disfressava la fatalitat amb el miratge del somni i s'enganyava amb fantasies. Per a Altamira, més racionalista, no hi ha miracles.

29. *Ibid.*, pàgs. 48-49.

30. *Ibid.*, pàg. 46.

31. *Ibid.*, pàg. 53.

e) *Els apunts mariners de Morales i San Martín*

El 1910, «L'Avenç» publicava en la seva biblioteca popular els *Idilis llevantins*, de Bernat Morales i San Martín, sotstitulats per l'autor «noveletes de l'orta valenciana». És un recull que comprèn set narracions d'extensió variable, a les quals ja ens hem referit manta vegada. No menys de tres són protagonitzades per costerencs, que, per altra banda, són alludits gairebé en totes, car Morales i San Martín situa llurs accions en el triangle format pels ravals de València, el Cabanyal i el Grau, i l'Horta. L'any següent, el mateix autor estrenava *La Borda*, «comèdia tràgica en tres actes». L'acció, a la «plaça de la Ermita de la Mare de Déu del Rosari del Canyamelar».

Aquestes dues obres poden semblar una mica tardanes respecte dels límits cronològics fixats per al nostre estudi. Una lectura atenta de les novel·letes, molt influïdes per la manera literària d'un Blasco Ibáñez, però no exemptes de personalitat, ens permet de pensar que Morales i San Martín les escriví evocant un passat immediat, no massa llunyà. S'assemblen molt els modes de vida i el capteniment dels personatges als que trobem en les novel·les de Blasco, datades vuit, dotze i catorze anys enrera. I això no per calc literari, ans per coincidència d'observacions (sense oblidar la petrificació de les estructures rurals o litorals, que tampoc no canviaven gaire de pressa). Morales havia assimilat la lliçó del naturalisme, no per a produir una crítica social hostil al règim com va fer Blasco, sinó per a interpretar amb exactitud la realitat voltant. Pot donar-se que barrejés alguns records d'infantesa —com havia fet Blasco— amb els de contemplacions més pròximes, ço que faria regular la data del testimoniatge. Un conte no recollit en el volum, aparegut en *La Degolla* de 1890, és, estilísticament tan semblant als dels *Idillis* que abona la nostra suposició i explica que, quan comparem l'aportació documental de Morales amb la fornida pel teatre de l'època, per un Altamira, un Guinot o el mateix Blasco —tots ells dins el marc cronològic del nostre treball— no se'ns desenganxi ni gens ni mica.

En *La Borda*, Morales i San Martín intentà un tipus de teatre absolutament insòlit entre nosaltres. La producció vuitcentista, com ja hem pogut adonar-nos a bastament, fou còmica en un alt percentatge; tan alt, que costa esforç recordar obres que no tinguin aqueix caire. Voler crear una *comèdia tràgica* era una temptativa molt probablement condemnada al fracàs, perquè suposava partir del no-res. De fet, Morales no reeixí, i en la nostra història literària més aviat es recordaran els seus *Idillis* que no pas aquesta obra. Sense alliberar-se del costumisme rabiós entronitzat per Escalante, volgué assajar un simbolisme sentimental semblant al de certs imitadors de Maeterlinck, per denunciar la maldat humana. Una barreja difícil de lligar. Ell degué ressentir com se li esmunyia el tema, i situà l'acció «a la meitat del

segle XIX», com si pel fet de recular-la la fes més versemblant. La ucronia no resultà, però sí que ens indica que l'autor curà de no ésser massa contemporani. Doncs, podem prendre el document com lleugerament anterior a la data de l'estrena. És a dir, basat, com hem suposat dels *Idillis*, en observacions antigues i recents. I acceptar les dues obres, si més no, com a testimoniatge vàlid del moment que jura en Corts el fill de Maria Cristina.

El medi litoral és descrit puntualment per Morales i San Martín. Si es tracta de la platja, podem conèixer-la per la contemplació d'un infant:

«S'escapava d'escola i corria a la platja a vore treballar als calafats; i era son més desijat plaer presenciar la varadura de les barques noves i airoses que construïen aquells omens de semblant curtit i mans calloses, i vore-les després brandar en l'aigua en gallardies de coqueta presumida».³²

o per un apunt marginal on veiem la distribució de feines segons els sexes:

«Passaren entre grupos de dònnes que apanyaven rolls d'eixarcia i mariners enquitranant ses barques i falutxos».³³

Si es tracta del poblat, sabem com era la plaça de l'ermita de la Mare de Déu del Rosari del Canyamelar, segons la decoració indicada per a *La Borda*:

«La iglesia á dreta en según terme, en dos portes (...) Primer terme dreta una barraca (...) Al fondo y á la esquerra, formant una plasa cuadrá, dos tires de barraques y cassetes emblanquinaes en pasió de blancor. Algunes oliveres á la vora dels patís, cual tronch protegix alraedor de la sóca un muntó d'archila emblanquinat».³⁴

I, en el conte *¡¡¡Voleu peix!!!*, assistim a un moment culminant de la jornada marinera:

«Vora mar esperaben una porsió de dones, chóvens, maures y velles, al *bou*, en confusa y deliciosa chilláisa (...) Dos o tres riñes han tingut ya; les disputes no s'acaben y les parlaoríes tampoc. (...) Les *parelles* s'acosten tant que claven la quilla en la arena: salten els mariners, y aigua al chenoll, duen les paneres del peix á terra. Alló es Chaucha. L'una per así, l'altra per allá, les atres per més allá; totes volen ser les primeres, ninguna la última.

32. MORALES SAN MARTÍN, *Idilis levantins*, pàg. 58.

33. *Ibid.*, pàg. 105.

34. B. MORALES SAN MARTÍN, *La borda. Comedia trágica en tres actes* (València, Imp. Domènech i Taroncher, 1911), pàg. 5; estrenada al Teatre Principal de València a la Festa dels Artistes, el 12-V-1911.

Com Déu ó el diable volen se fá la partisió de la peixquera. Primer el peix gros; después el menut, la part de cabets, la més difísil, la que més riñes du y més greñes arranca... Me ric de Babel bíblica; he vist y ohuit la mes hermosa confusió de llengües, parlant totes la mateixa, vora la placha del meu poble.

Llauchera la sarpa pera agarrar les pesaes de molls; més llauchera la llengua pera retrucar y chillar demananto tot; en aquell revolic sosuixen esenes d'orichinal gracia. ¡Qué asunt pera un cuadro! Doneume els pinsells...

Les mes afortunaes y mes llestes pera agarrar el peix s'en van, com furies del mestral, ádins del poble, penchant dels morenos brasos les dos sistelles de molls qu'encara se menechen.

[...] ...descalsa la una, arromangat el vestit y nugat d'ar-rere y en sabates en chancleta l'atra, s'en van a la barraca de les señoretas de Casa-Garcia, parroquianes bones, a durlos els molls més grosos y més vius. Y cuant pasen per les alqueries ahon ya estan frechint el peix d'aquell mateix *bon*, chillen les dos peixcaores en veu desgarrá, archentina y fresca: «¡Voleu peix! ¡Molls d'ara vius!».³⁵

L'estampa és viva i plena de color. Tindria la seva prolongació en la recollida per Lluch i Soler a ciutat. La «barraca de les senyoretas de Casa-Garcia» devia ésser una d'aquelles que llogaven els ciutadans per estiuejar vora mar. Les alqueries on «ja estan fregint el peix» ens recorden aquella pescadora llorentina que anava per l'Horta.

La pesca del bou, feta per parelles de barques, és característica del litoral valencià. Menar una *parella*, suposava una categoria social envejada i desitjada. Candelària, protagonista de *La promesa*, una de les novelletes dels *Idillis*, fou abandonada pel seu amant, estant prenyada, quan a ell se li presentà ocasió d'ascendir socialment:

«...aquell pillet que la deixà perquè li donaren a manar «la parella» del que avia de ser son sogre».³⁶

Ésser propietari d'una *parella*, constituïa el cim de la curta escala social dels costerencs i podia generar despotisme. Com el que manifesta *l'Escorpa*, dona ferma que no creu en la tradicional superstició dels mariners, que volen quedar-se en terra la «nit d'ànimes», i als quals envia a pescar, encara que tots els conveïns li reguen de no fer-ho:

«Tot fon inútil: «la patrona» mantenia sa paraula i els despatxà a tots en mals modos, afegint: «que en ses bar-

35. «La Degolla», núm. 5, 26-I-1890.

36. MORALES, *Idilis...*, pàg. 57.

ques manava ella: que'ls mandries se quedaren en casa, i que, si no encontrava gent animosa, ella mateixa manaria aquella nit *la parella* i agarraria el timó en més coratge que tota aquella gent supersticiosa i apocada».³⁷

La maniobra del *bou* és també descrita:

«Era d'esperar que, si el temps no calmava, no pogueren sixquera tirar *el bou* a l'aigua. (...) Conforme anava acostant-se l'alba, anava calmant el fort llevant i aquietant-se les irritades ones, tirant per fi *el bou* noc ans de sortir el sol. (...)

Però fon infructuosament: l'aigua s'escorria per les malles, en la qual quedaven presonerres algues, abrets marins, llimacs, petxines buides...

(...)

Ixqueren del golf a alta mar... i entones sí que pesava el cóp! Doblaren sos esforços, i uns moments després saltaven sobre coberta, confosos, a muntons, el colorejat dentol, la parda palaia, el platejat lluç, el rosat pagell, els molls rojos, i els corballs, fures, meros, reigs, mussoles, rajaes, sepies, calamars, llisseres i peludes... tota una riquesa, un caaç de duros...».³⁸

Novament topem amb un repertori de la nostra fauna marina, més variat que d'altres ja esmentats, i que els complementa. La superstició, molt arrelada en comunitats que encara no havien perdut del tot llur primitivisme, estava relacionada amb les dramàtiques circumstàncies de l'existència del mariner.

«Podria ser faloria o podria ser veritat: el cert es que no hi ha un peixcador en tota la costa levantina, que la *nit d'ànimes* ixca a la mar. Ans al contrari: després de traure les barques a l'arena, se tanquen en la barraca a resar per "sos morts". Qui no té un vare, un fill, un germà o un company soterrat en les riçades aigües del golf levantí?».³⁹

En els *Idillis* hi ha una pàgina on la tragèdia de la mar és evocada:

«Ia se sab el que es un temporal de llevant en el golf valencià. Montanyes gegantines que's desfan unes contra atres; remolins que's traguen un brick-barca com una palla; dos o tres parelles que's neguen... i vint o trenta families que visten de dol tota la vida. Després, calma'l vent, la mar s'acqueta i el sol llampeja sobre les blavoses aigües que guarden en son fons tantes tragedies. Així occurrí un ivern.

37. *Ibid.*, pàg. 85.

38. *Ibid.*, pàgs. 88-89.

39. *Ibid.*, pàg. 86.

Tres dies mortals, anguniosos, durà un temporal que causà moltes víctimes entre'ls peixcadors del Cabanyal, omplint de dol i de miseria a aquella població marítima. Moltes parelles pogueren arribar al port; algunes faltaren. Quant se tenia notícies d'elles, eren de que s'avien negat. No obstant, de la parella en que anava Rafelet no se sabia res. L'amo d'ella telegrafia a Cullera, a Denia, a Alacant, a Castelló. Allí no sabien res. —Devia d'aversen anat a fons en alta mar, perquè era la que més a fòra peixcava— sospitaven tots, sense atrevir-se a dir-seu en veu alta».⁴⁰

Veiem, en aqueixa pàgina, quins podien ésser els ports de refugi per als pescadors cabanyelencs. Rafelet és el fill il·legítim d'aquella Candelària; son pare havia trobat la mateixa mort:

«Uit o dèu anys tindria Rafel quant una de les barques de la parella que manava son pare se n'anà a fons, un dia de llevantaa dura en les plages de Cullera, a les que tragué la mar, quant s'amansà, els cadavres dels mariners i del patró».⁴¹

Rafelet és l'infant que anava a veure els calafats; sentia tanta atracció per la mar que havia dit a sa mare «que'ls llibres li donaven defici... i la mar no: les ones blaves l'atraïen, i mariner avia de ser, o res». La predestinació fa un paper important en la narració de Morales, inspirada òbviament en situacions reals. La incultura del marineret era, com la del femateret, producte d'un ambient. L'ensinistrament de Rafelet ens és descrit amb detall:

«Candelaria ignorava que son fill pujava a les barques que varaven en la plaja i embarcat en elles entrava en el port, on quedaven fondejaes esperant el fi de la veda per a ixir al *bou*. Ignorava també que coneixia ia tots els termes nautics, totes les maniobres, els noms regionals dels vents (una algarabia per a ella), i els de tota classe d'embarcació, distinguint sa arboladura encara que la nau passara a algunes milles de la costa. Solia ixir a peixcar en un bot junt en atres xicots, a qui dirigia com patró. I en açò sí que posava esme en que no'u sabera sa pobra mare, que volia fer d'ell "un terrassà" aburgesat i no un mariner esclau de son incert destí».⁴²

Relativitat de les coses. Si Rafelet no hagués estat mariner, ¿quina mena de terrassà hauria pogut ésser? Aburgesat? No hauria pogut aspirar a més

40. *Ibid.*, pàg. 61

41. *Ibid.*, pàg. 57.

42. *Ibid.*, pàg. 59.

que ésser un llaurador, un jornalero, un esclau de la gleua. Prou, és clar, per a la mare, perquè restaria lliure del perill d'ofegar-se.

El caràcter ben particular de l'anècdota de *La Borda* —la burla tràgica que d'aquesta desgraciada fan els prepotents del poble— deixa poc d'espai per al costumisme; la vida marinera és indirectament alludida i sempre barrejada amb la terrassana. No hi manquen indicacions valuoses, com les referides al contraban —tema que mereixerà d'ací poc la nostra atenció— o a la influència de l'església:

«...lo que mos digueren els flares que feren aquella misió tan nomená que hasta les parelles se quedaren en terra pa que els homens anaren á ohuir-la...»,⁴³

o a l'hedonisme, semblant al ja detectat a ciutat i a l'Horta:

«Pos anar de soparót en lo tío Bonaguía y tots els amigachos, á la tenda del Parrante...»⁴⁴

«Pos anit en lo soparót de la tenda...»⁴⁵

Coneixem les condicions de servatge en què treballa la dona:

«May habia reparat bé en ella hasta huí... Sempre la veía en lo moño desfet, la roba bruta, fent faenes per les cases, portant cánters d'aigüa, emblanquinant...»⁴⁶

Ens és explicat com «haviem tirat al bord» a la protagonista:

«Encara tinc clavaes así les burles que li feen tots cuan creixqué y saberen que no era filla del Teixidor, que éste se la encontrá en un cabaset penchat á l'anella de la porta á la matiná...»⁴⁷

Cruel manera d'abandonar el fill il·legítim. A la Candelària, que suara hem conegut, també «li aconsellaven que tirara als bords el fill de son pecat».

43. MORALES, *La borda*, acte I, esc. 1, pàg. 7.

44. *Ibid.*, acte I, esc. 2, pàg. 9.

45. *Ibid.*, acte I, esc. 2, pàg. 10.

46. *Ibid.*, acte I, esc. 3, pàg. 13.

47. *Ibid.*, acte I, esc. 5, pàg. 16. La remarca que fem tot seguit respecte com eren abandonats els fills il·legítims, cal relacionar-la amb el Salvador de *Flors de l'horta*, de PALANCA I ROCA, abandonat dintre d'un tabac, del qual parlàvem a l'apartat a). Hi havia una altra mena de *bords*, afectuosament designats *bordets*, que eren els qui havien estat abandonats a l'hospici de València, després lliurats a les llauradores que per haver perdut el fill estaven en condicions d'al·letar l'expòsit i percebien per ço una modesta quantitat; la major part d'elles afillaven el *bordet* quan finia el temps de l'al·letament.

L'acció aconsellada de dipositar la criatura en els bords o marges donava lloc al malnom de la protagonista. Que, com hem vist, fou recollida per un teixidor, ço que acredita la presència en els llogarets litorals d'aquesta mena d'obriers ciutadans; d'aquest diu l'autor que «falt de faena se donà al vi». Un indicatiu més del desquefer crònic, en aquest ofici.

Les observacions que més mereixen retenir-se són aquelles que atesten un estat de barbàrie, herència possiblement de temps anteriors i de la comunicació del poble amb l'urbs en èpoques passades, fruit de la inculturació, seqüela de la pobresa, i conseqüència del caciquisme. És probable que quan Morales i San Martín estrenà la seva obra, situacions com les exposades en el diàleg entre Pepet i Bernat ja no eren freqüents —recordem que l'autor reculava l'acció uns seixanta anys—, perquè no vanament la guàrdia civil havia corregut pels camps. Tanmateix, hi havien deixat rastre, com no seria difícil de comprovar si repassàvem la premsa d'aquells dies. Amb tot i per tot, són pràctiques ferotges que configuren un ambient clos, on el cacic és dèspota i no hi ha més arguments que la força i la violència:

- «PEPET: ¿Saps lo que contestá?
 BERNAT: ¿Qué... digues apresá?
 PEPET: Que en el poble hauría que fer com en lo temps del Betero y de Borrasca: que cuant ú no estaba conforme en la lley del alcalde, el traíen á la placha y á l'endemá ¡taleca! U manco.
 BERNAT: ¿Aixó pogué dir eixe bruto? ¿Que's pensa que' stém entre salvaches? ¡Vivím á les pórtas de Valencia!
 PEPET: Pues com si no vixqueren... ¡Al que estorba el lleven del mig! No't fiques en res y vesten.
 BERNAT: No; me quede! Pera un home ni hiá un atre, Pepet.
 PEPET: Sí, cuant va de home á home. Ells son molts... y tenen males trases... Arrimen á un home al cañís de un corral pa rahonar en ell... y un atre, desde dins, li pega una furgá... Viu previngut...».⁴⁸

«Li pega una furgada»; val a dir, l'escomet amb una navalla.

De la resta de detalls ambientals que podem recollir, alguns són poc rellevants. L'autor acut a una parèmia tòpica per fer més versemblant el llenguatge de les seves criatures: «¿Gabines per l'horta? ¡Tanca la pórtal!» diu un personatge sorneguer quan veu entrar un altre.⁴⁹ Tornem a veure que el sistema de locomoció habitual és la tartana: «Aplegue ara de Valencia.

48. *Ibid.*, acte I, esc. 5, pàg. 18.

49. *Ibid.*, acte II, esc. 9, pàg. 36.

Huïso el tartanero m'ha dut...» diu Bernat en arribar al poble; i pel context suposem que Lluïso és veí del llogaret.⁵⁰

Més atenció mereix la insistència amb què Morales i San Martín remarca la vulnerabilitat de l'habitatge. La barraca litoral és encara més fràgil que l'hortolana. Pepa Teresa adverteix:

«Ves en cuidao al ensendre els siris... ¡Mira que no tinc més bens que la barraca!»⁵¹

i, abans, quan informa de la menaça de Bernat, deixa transparentar-se la gran por que tots els habitants senten:

«PEPA TERESA: S'en ha anat dient que té que impedir la comedia que voleu fer en la Borda, encara que pera conseguïro li hacha de pagar fóc á tot el poble...

RAMONA: ¡Chesús, María y Chusep!

PEPA TERESA: ¡Com se coneix que ell no té barraca!»⁵²

Amb aquestes indicacions prèvies Morales i San Martín predisposa l'espectador a acceptar el final apocalíptic —i ben teatral— del seu drama: una gran cremadissa, provocada per la Borda quan descobreix l'engany de què ha estat víctima. El foc simbolitza el càstig de la maldat i la purificació de la innocència. L'escena, impressionista, té alguns parlaments ben informatius, sigui dels mètodes per a combatre els incendis, sigui de l'efecte augmentatiu del vent, o bé de la desesparança en què es troben els veïns:

«PROHOM 1r.: ¡Aigua, aigua! ¡Bañeu les veles y cubriu les barraques!

PROHOM 2n.: ¡El ponent va á escampar el foch! ¡Pron-te, aigua... si no voleu que es creme tot lo poble!

RAMONA: ¡Mare mehua del Carme! ¡Y en este ponent...! ¡No va á quedar ni una barraqueta!

RITA: ¡Pobra barraqueta mehua! ¡Ya no tinch casa ni fogasa!

CARASANTA: Sí... á bóna hora un milacre... ¡Ya no queda res!

CARASANTA: ¡Es la ponentá que abraza les barraques!

50. *Ibid.*, acte I, esc. 5, pàg. 14.

51. *Ibid.*, acte II, esc. 10, pàg. 39.

52. *Ibid.*, acte II, esc. 1, pàg. 28.

PEPA TERESA: ¡Visitación... Ramona! ¡M'ha quedát en lo carrer! ¡La barraca es una flama!
 RAMONA: ¡Calla... els homens están tirant agua!».⁵³

Ara, serà avinent de concloure l'examen dels textos de Morales i San Martín esmentant allò que escriví el doctor Peset a poc d'ésser restaurada la Monarquia:

«...en las poblaciones del Grao y del Cabañal, cuyos habitantes, labradores los unos y marineros los otros, están sometidos á distinto régimen alimenticio y ofrecen marcadas diferencias bajo el aspecto fisiológico y patológico. Más pobres los últimos, viven hacinados en malas barracas, en el casco de la población y por lo general al frente de la playa, y se alimentan principalmente de salazones y los desechos y aun desperdicios de su pesca, que no pudieron vender y de la más inferior que se cría en el mar, bebiendo agua y usando en su mayoría el ron, la caña y otros espirituosos».⁵⁴

Un testimoniatge que contradiu qualsevol intent de mitificació del mariner, com aquells que adés ens oferí la poesia flouresca. I que dóna suport a moltes de les apreciacions suara comentades.

f) *El contraban*

Una activitat complementària dels mariners era el contraban, del qual ja hem anunciat manta vegada que havíem d'ocupar-nos. De com es feia per la via marítima, ens ho explicà Blasco Ibáñez en el conte *La barca abandonada*⁵⁵ i en els autors que estudiem trobem passatges molt esclaridors. Aquell *Moro* de Rafael Altamira era contrabandista. En aqueixa cremadissa que culmina la tragèdia de *La Borda* se senten aquestes frases, relacionades amb els estralls soferts per les barraques:

«¡Ya ha escomensat á pegarse foch la mehua... Mare de Deu dels Anchels! ¡Estic perduda! Callaba cuant escomensá el foch... porque la tením pleneta de contrabando... y cuant ham demanat auxili... ¡ya era una falla!» (...) «¡Yo no he salvat ni el llit... torbá en lo contrabando!».⁵⁶

El mateix Morales i San Martín, quan ens contava la pesca del *bou* la «nit

53. *Ibid.*, acte III, esc. 4, pàgs. 48-49.

54. PESET, *loc. cit.*, pàg. 501.

55. BLASCO IBÁÑEZ, *Cuentos grises*, pàg. 15-28.

56. MORALES, *La borda*, acte III, esc. 4, pàg. 48. I també, a l'acte I, esc. 1, pàg. 7, els pescadors «son llops en la mar per a la pesquera i... per al contraban».

de les ànimes», explicava que, essent molt dolent l'oratge, la *parella* encara no havia pogut tirar l'art:

«Però ¿quí tornava a terra en les eixarcies eixutes? Valia més que'ls agarraren en tabac!».⁵⁷

Exclamació amb la qual volia demostrar l'autor que els tripulants de la *parella* temien més l'*Escorpa* que no pas els carrabiners. En una altra de les seves novelletes, parla de l'*agüelo Esparrelló*, i de com havia aconseguit un *status* superior al comú dels costerencs:

«Si este poguera traure'l cap, com gojaria veent tornar a ser ú del caudal arplegat en esforços titanics pel pobre peixcador, ficat a contrabandiste, ensalçat a patró i mort quant començava a estendre ses ales d'aliga en el comerç de cabotatge!».⁵⁸

És tota una teoria de l'ascensió social i econòmica en la societat litoral, la que queda desplegada en aquesta síntesi.

De la mateixa pasta que l'*agüelo Esparrelló* de Morales devia ésser el *Moro* d'Altamira, bé que no arribés a mostrar-nos-el tan alt en l'escala de poder. Les planes que l'autor alacantí dedicà a la seva activitat contrabandista són matisades per la participació de la filla, dotada d'un singular orgull professional:

«Aixina és que no passaven quatre anys sense que es remorejara en el poble que el *Moro* estava adinerat i a punt de canviar de pell; és dir, d'aspecte social. Discutien alguns allo dubtant que, malgrat l'activitat d'aquella família privilegiada, donara tals fruits en tan poc de temps; pero replicaven atres que no eixia tot de la pesca, i que molt del bon tabac que, a despit de la Hisenda pública, fumava la gent de la capital veina, entrava en aquella barqueta de Vicenta, d'amagat dels carabiners. I si cal dir tota la veritat, no anaven descaminats els que així parlaven. Aixó del contrabando és més bé gala que vici en Lamprea, i l'art consistix en burlar bé i sense perill als guardians. Per a tal empresa, no hi ha res tan abonat com l'ofici de peixcador, que dona minucios coneiximent de totes les ensenades, cales, entrades i eixides de la mar i de la terra. El *Moro* i la seua filla eren peritíssims en aso, i sobre tot Vicenta tenia ulls capassos de divisar, en nit ben fosca i a cent metros de distància, la silueta d'un carabiner. Per atra banda, la importava poc ficar el seu bot en els llocs més pedregosos i difícils,

57. MORALES, *Idilis...*, pàg. 88.

58. *Ibid.*, pàg. 100.

a risc de fer-lo estelles, segura de que al fi i al cap no ocurriria tal cosa i tot eixiria bé».⁵⁹

El contraban, s'iniciava a la mar, però continuava per l'Horta, camí de l'urbs. La presència de contrabandistes als afores de València fou denunciada per Constantí Llobart en el seu periòdic. «El pare Mulet», quan referia la feta d'aquell cacic que havia aconseguit la supressió de cinc estancs per beneficiar l'estanc del fill:

«¿Per quin motiu en l'horta de Rusafa, de cinc estancs que habien ni ú pera mostra s'en ha deixat? Ma qu'asó te molts bemols! Ni per un ull de la cara pot encontrar un pobre fumaor tabaco pera pegar una mala pipá com no vacha dos ó tres llegües de camí á per éll. Asó presisament li haguera pasat al Pare Mulet dies arrere cuant venia de l'Albufera, si per sa bona sort, no haguera entropesat (sinse buscarlos) en una caterva de contrabandistes que, *con dicho motivo*, dehuen estar d'enhorabona, y li proporsionaren puros, fulla, picaüra y... etsétera y demás».⁶⁰

i no parà d'insistir-hi:

«*Contrabando*. D'este article hiá grans existènsies en l'hòrta, y tal abundansia la chustifica la immoral supresió d'els estancs aludits, de módo que tal medida irroga grans pérdues al Erari públic».⁶¹

Morales i San Martín explicava que la Candelària mare de Rafelet contrabandjava moltes més coses que tabac:

«Pareixia que Déu premiava l'abnegació d'aquella pobra dóna, ànima esforçada, que, després de vendre dos cistelles de peix, venia també sabó, mocadors de seda, tissús, mantons de Gibraltar, jocs de tè, plats d'Orà, tabac... tot lo que ixia i "en lo que's poguera guanyar onradament una pesseta", com ella mateixa dia».⁶²

En els *Tipos d'auca*, Vicent Guillot retratà *La tabaquera*, tot advertint, en nota a peu de pàgina:

«Debem fer present als nóstres lectors, qu'el verdader nóm del tipo que anem á descriure debia ser el de *La Contraban-*

59. ALTAMIRA, *loc. cit.*, pàgs. 49-50.

60. «El pare Mulet», núm. 5, 1-II-1877, pàg. 40.

61. *Ibid.*, núm. 8, 24-II-1877, pàg. 60.

62. MORALES, *Idilis...*, pàg. 56.

dista, pero la circumstancia de conèixerla la immensa machoria per el en que encabesem esta composició, ha segut causa de que optarem per ell, fent, sin embargo, la observació esta».⁶³

La composició, com totes les del volum compilat per Llobart, té un tarannà caricaturesc i presenta el personatge en acció, imaginant una escena on la tabaquera ven els seus productes a «un establiment / qu'es de chent chove ofisina» de València. Allò que mereix recollir-se és la descripció del tipus. Com es pentina:

«Moño llepat, y el rodete
enrollát com una anguila;
els caragòls ben suchèctes
per uns ganchets de platilla».

Com es vesteix:

«Siempre pòrta el cap al aire
conservant la mantellina;
A estil de la chent taurina
del còll tersiat el mantó
com capeta de la *lidia*,
penchant del bras la sistella
modèsta si presumida,
pues sòls sarasa planchà
la ròba es que l'atavía,
sinse flocs ni perifolles,
ni bé tòba ni esllinguida.
Falda curta y redoneta».

Quan comença la feina:

«Deixa el niu al ser de dia,
empren el camí resòlta
y á buscarse va la vida».

Quin és el seu grau de cultura:

«La educació ni es molt vasta
ni creu que la nesesita,
sol estorbarli lo negre»,

i quines les seves arts comercials:

63. VICENT GUILLOT, *La tabaquera*, en *Tipos d'auca*, pàgs. 36-39.

«Mes lo qu'es en picardía
ningú li chafa una ralla
ni li borra una saliva.
Per via de introducció,
té estudiá una retafila
que la encaixa en tots els puestos,
y qu'els seus chèneros pinta
com verdaders de l'Habana
y com la còsa mes rica».

Transcriu Guillot el seu baladreig:

«Vinga, compreume *sigarros*;
¡qué *picaura* mes fina!
mireu també quina *alqueta*
pa poder fumarla en pipa»,

i, finalment, informa de com fa la venda:

«Cada cual pren lo que vòl;
y ella, afanosa, els atisa
á cambi d'alguns dinés,
entre bullanga y borina,
alguns retalls de simbòlsa
en forma de llonganisa;
y per *picaura* bona
li endorsa un pòt d'estrignina,
qu'el que no té paladar
en ella encontra delisia;
pero el qu'en té, en un *sigarro*
s'envenena, y al fi el tira».

Ja resta clar que els contrabandistes feien frau no pas tal sols a l'Estat: també a la clientela.

Contrabandista de roba és *La percalera*, satiritzada al mateix volum dels *Tipos d'auca* per Víctor Iranzo.⁶⁴ Si abans Guillot no cregué escaient de dir-nos d'on procedia la tabaquera, Iranzo ens diu que la percalera és del Cabanyal. Com aquella, s'alça dejorn i s'encamina a València. La descripció de la seva aparença és molt sumària:

«Com vén percal, de percal
pòrta un vestit, y un mantó
que li abaixa desde el cap,
fentli ones en la sintura».

64. VÍCTOR IRANZO, *La percalera*, en *Tipos d'auca*, pàgs. 95-98.

Ha fet conxorxa amb els burots per poder passar les portes de la ciutat sense que la regiren en la «caseta dels consums»:

«Es amiga del ministre
d'hasienda que hiá al portal,
y cuant pasa, no li palpen,
com á atres pobretes fan,
els bultos que en la sistella
dú, de còsa encomaná!».

Són les seves clientes les venedores del Mercat i a elles

«Els amòstra els mocaors
de seda de Chibraltar,
qu'el seu marit dú de fóra
dins d'una barca ficats,
y els ven alguns vestidets».

Iranzo, que devia conèixer de ben prop el seu personatge —no oblidem que ell tenia comerç de teixits al carrer de les Mantes— es fixà particularment en les pràctiques comercials de la percalera i ens les descriuí puntualment:

«que pòc á pòc vá cobrant,
afechint una peseta
per duro, per ser fiat.
Sinse fer ninguna lletra,
pues no ha deprés ni la á,
tot el *Debe* del *Machor*
pòrta ficat en lo cap.
Así, li entreguen á cónter
un quinset, un atre, allá;
aquella, li paga á mesos;
l'atra, cumplix al mig añ»,

tot anotant, ahora, com s'arranjava amb les moroses:

«Pero cuidao no li falten,
perque té un chèni tan mal
que s'alsa el vestit y tira
per sa boca algun... gargall,
y adios ¡Doctrina cristiana!
hasta así habem arribat.
La que li deu, alsa el crit,
s'agarren del moño y ¡paf!
entre paraula y paraula
una en sòlten que es fan blancs
els pimentons d'una dòna
que está venent al costat».

La botiga d'Iranzo era segurament un bon observatori perquè el versaire pogués aguitar el personatge i per això ens revela la part fraudulenta del negoci:

«Y diu que porta les ròbes
totes de països estrañs,
y va á cuansevol botiga
que li donen al fiat,
y allí carrega de ferm
si té crèdit y es honrá».

La percalera, a mitjan camí entre el contraban i l'especulació, configura una sub-classe de traficants competidors dels botiguers que no tinguérem oportunitat de contemplar quan analitzàvem la comunitat urbana. És un tipus mig pagès mig ciutadà, propi de situacions fluides, de societats *en moviment*. Aleshores, probablement abundava. I, ocupant un graó ben inferior en l'escala social, potser tenia certes possibilitats de pujar-hi. Iranzo hi alludeix, no sense sornegueria:

«No li fa mella la plucha,
treballa en tot temps igual,
y si la fortuna es blanca,
á la vòlta d'uns pòchs añs,
si no vá á pehuet vá en coche...
o en algun carret de má,
com van al Asilo algunes
Marqueses del Vi-reinat,
entre dos estores velles
i quatre munisipals,
á dormir la *Santa mona*
en aquell palau dorat».

El romancet segueix, perfilant la caricatura. Abans d'acabar Iranzo cura de dir que la percalera

«Per la nit, pren la tartana,
y en un soüet, ¡cap al Grau!
que també allí té faena»,

mostrant-nos l'extensió de la seva clientela. Després el poeta remata com va començar: la percalera torna l'endemà a València a prosseguir el seu comerç. És clar que Iranzo prengué el model pel costat del pintoresquisme. No altra cosa havien fet tots els seu col·legues dels *Tipos d'auca*, però com que el compilador el confegí amb voluntat testimonial, crec que bé podem estimar la composició d'Iranzo, com suara la de Guillot, com a documents vàlids, si més no pel que tenen de transcripció directa i d'observació acurada.

Ja veiérem com Escalante es fixà en les pescadores contrabandistes. Més d'una vegada. Ací en tenim una del Grau, que contrabandeja tabac:

«DOLORS: ¿S'en queda dos lliuretes
de picaura?»

ANDREU: ¡Oy! Allárgat.

DOLORS: Mire que es canela...»⁶⁵

i una altra, del Cabanyal, que trafica en tabac i roba:

«VICENTETA: Siñor, dalt el crida l'ama.

MORENA: Y yo no li he preguntat
per ella...

JOSEP: Vach; un póc mala
la tinc també.

MORENA: Digalí,
qu'he vengut a visitarla;
li duc un percal francés...
Y á vosté, pera que sapia
que la Morena l'estima...
Asó únicament li hu guarda
al siñor amo; repare
quin atao de banos.

(Els treu de la cistella).

JOSEP: ¡Vaya!

A fe qu'els últims...

MORENA: Atenga;
estos son canela en rama».⁶⁶

Una remarca final a propòsit del contraban són els seus efectes lingüístics. Ara mateix, hem sentit dir «atao de banos». Equival a «lligat de cigars havans» (o suposadament havans). Sembla locució manllevada a un andalús. El contacte dels mariners valencians contrabandistes amb els contrabandistes de la Linea, d'Algeciras o de Gibraltar, devia ésser freqüent. Morales i San Martín transcriu un diàleg no especialment referit al contraban, però entre gent del Canyamelar, que ja hem vist que contrabandejava, on podem sentir una locució anglesa, *all right*, tot senzillament inserta al bell mig d'oracions valencianes:

«BONAGUIA: ¿Tú vindrás en tots los (a)tifells?»

CARASANTA: Mananto vosté ¡olray! sí siñor».⁶⁷

65. ESCALANTE, *Un buen moso* (1889), OC, III, pàg. 343.

66. ESCALANTE, *En una horchateria valenciana* (1869) OC, III, esc. iv, pàg. 165.

67. MORALES, *La borda*, acte I, esc. 3, pàg. 12.

g) *Els ciutadans, al litoral*

El contacte de la gent de ciutat amb la costa ja hem dit que era esporàdic. Tant com ho era el dels ciutadans amb l'Horta. Ja assenyalàrem que Escalante, en *A la vóra d'un sequiól*, presentava una família valenciana que anava a passar el dia a una barraca de Mont Olivet per fer-se una paella:

«Y m'ha dit que huí vindrien
a dinar en la barraca».⁶⁸

L'esbargiment era, per tant, el mòbil de la presència de l'urbícola en el camp. També vora platja. I el fenomen no és privatiu de la capital del País. Gaetà Salelles imaginà l'acció d'*Els sospirs d'un llauraor*,⁶⁹ en «una alqueria, situada entre el poblet de Daimús i el Grau de Gandia». Un punt que freqüentaven els gandiençs:

«Tots els de gorreta y chaca
qu'asi venen de Gandia»,

gent que anava a esbargir-se de faisó semblant als valencians d'Escalante:

«Y tot es perque s'ha vist
als ofisials de Gandia,
fent el caldero en l'alcria»,

i que aprofitaven la jornada festiva: «venen el dia de festa», diu la protagonista, que més avant, retreu a un dels seus pretendents:

«PEPETA: ¿Com vindre per esta alcria?
SALVADOR: Sols per voret.
PEPETA: Ba, aixó's chansa.
Tu vindrás com els amics
pera entrar al mar».

L'atracció dels banys era la raó principal del contacte del ciutadà amb el litoral, tant a la Safor com a València. Els poblats marítics de la capital, gairebé un raval d'ella, eren els llocs preferits pels valencians per estiuejar. En *La Borda* se sent:

«Com Pepa Teresa té vuida la barraca, pa llogarla en l'estiu...»,⁷⁰

68. ESCALANTE, *A la vóra d'un sequiól* (1870), OC, I, esc. 1, pàg. 391.

69. SALELLES, *Els sospirs d'un llauraor*, escs. 1, 2 i 4.

70. MORALES, *La borda*, acte I, esc. 4, pàg. 14.

i el mateix Morales i San Martín parlava, en un altre lloc, de les «senyorettes de Casa-García», versemblantment unes estiuiejants. Llogant el seu habitacle el mariner reforçava la seva precària economia. Quan arribava l'estiu moltes famílies valencianes es traslladaven al Canyamelar o al Cabanyal. Aquí havia nascut Escalante, que hi degué tornar alguna vegada, ço que li permeté de documentar-se per a la *pieza bilingüe*, tantes vegades ja esmentada *Barraca en lo Cabanyal*.

L'argument de l'obreta gira entorn d'una família que ha llogat barraca per l'estiu. I ja des de la primera escena veiem que no és utilitzada solament pels qui l'han llogada, ans hi acudeix molta gent, autoconvidant-se:

«Pues es un pico la chent
que s'emboca en esta casa.
Anit s'en varen quedar
lo manco sét en l'andana».⁷¹

El motiu de l'aglomeració: han vingut a passar el fi de setmana. Heus ací que el *week-end*, que ens sembla una conquesta dels nostres dies, ja es practicava, si més no, fa un centenar d'anys:

«¡Si atre disapte
tinguerem así esta plaga
de visites, era cósa
de abandonar la barraca
més que de presa!».⁷²

El llogater, està fart dels gorrers. I és el cas que encara continuaran arribant, tot al llarg de l'obra. Una de les qui arriben és la seva germana i per ella coneixerem un matís interessant. L'emplaçament de la barraca, no és exactament al Cabanyal:

«DOLORS: ¿Tú no digueres
que estabeu chunt al rihuet?
MANUEL: Próp está el de la Cadena.
DOLORS: Tens raó: per un póc més
yo de vosatros no pare
hasta el Machistre».⁷³

El Magistre, ja és una partida d'Alboraia. És com dir-li, clar i net, que la barraca es troba lluny. Escalante, disposat a burlar-se de les presumpcions

71. ESCALANTE, *Barraca en lo Cabañal* (1872), OC, I, esc. 1, pàg. 537.

72. *Ibid.*, esc. 1, pàg. 538.

73. *Ibid.*, esc. 11, pàg. 556.

dels *pixavins* i del seu afany d'esbalair familiars i amics, posa en boca de tots els qui vénen el mateix retret:

«¿Creurás que yo no podia
topetar en la barraca?»,⁷⁴

diu el padrí de la filla de Manuel. I la germana d'aquesta torna a clavar-li-ho:

«Atre añ cuan llógues
no tan llunt...».⁷⁵

El sentit d'aquests retrets es comprèn de seguida. Com més lluny fos la barraca del Cabanyal, més hauria d'influir en l'abaratiment del lloguer. I barraca barata ja no és per faronejar. És clar que la llunyania també podia ésser motivada pel desig d'espantar els intrusos. Quan es queixava d'ells havia dit Manuel:

«si hu pense,
la llogue en lo cap de Frància».⁷⁶

Declaració evident que no es trobava tan allunyada. Si li ho retreien era amb mala idea, per punxar-lo.

Llogar barraca era una manera de *bujar* o presumir. Costum que aleshores devia seguir molt la petita burgesia ascendent de València, amb ànsia d'equiparar-se a certs estaments del patriciat, que també en llogaven. Recordem que hem vist Llorente estiuejar a Natzaret. En el cas de Manuel, protagonista de l'obreta escalantina, té un «comerç de mistos», i li dol l'esforç econòmic que ha hagut de fer.

«A mí em cósta la bolchaca
llogar esta barraqueta»,

diu en una escena que sosté amb la dona, la qual, quan ell torna a insistir, ens certifica que llogar barraca era habitud de la majoria:

«MANUEL: ¡Pues mira, un ull de la cara
cósta el dichós Cabañal!
PACA: Tots lloguen.
MANUEL: Eres molt fátua.
PACA: Y tú molt carroña.
MANUEL: A mí
podent, qué me s'indonaba...»,

74. *Ibid.*, esc. 17, pàg. 562.

75. *Ibid.*, esc. 13, pàg. 558.

76. *Ibid.*, esc. 1, pàg. 538. Per al «cap de França», vid. supra.

i com que els seus maldecaps econòmics han augmentat per la invasió de gent no convidada, Manuel es plany que ningú no aportí res per a contribuir a les despeses que provoquen:

«Tampoc está bé que vullguen
menchar así de baldraga.
Veches ton chermá si ha dit
duré un pollastret»,⁷⁷

li recorda a la dona.

És justament la fatuïtat dels botiguers que volen estiuejar per tal de tenir ocasió de fregar-se amb persones de més altura social —real o suposada— i també per fer ostentació de possibles, allò que es proposa de ridiculitzar Escalante. L'obreta mostra una família madrilenya que estiueja també al Cabanyal. El saineter troba els millors moments satírics en el contrast de la relació entre els forasters i els valencians. L'índici, a més, és prou revelador: el 1872 hi havia gent de Madrid que venia a passar l'estiu a València. Un estiueig en tota la regla, com els que es fan en els nostres dies. *Nihil novum sub sole...*

El veïnatge dels madrilenys fa cobejar al matrimoni valencià il·lusions de grandesa:

«MANUEL: Segons se esplica Adelina
son persones de muy alta
categoría.
PACA: ¡Y qué amable!
á la chiquilla li parla
de tú.
MANUEL: Es móda. Yo els ha dit
—per a donarme importansia—
que soc ú dels comersians
més forts...
PACA: En mistos de traca».⁷⁸

És una situació força repetida en el teatre escalantí. Els pares creuen estar a punt de casar la filla amb «el germanet de la madrilenya», que és qui la tuteja. Conseqüentment, i com que es volen donar fums i importància, tenen vergonya de presentar altres persones de la família als madrilenys, i ja estan decidits a despatxar el pretendent valencià de Rosa. Tampoc no els amoïna gaire canviar llurs hàbituds:

«ROSA: Mamá, vistas vosté apresada.
PACA: Es enhorn.

77. *Ibid.*, esc. 2, pàg. 539.

78. *Ibid.*, esc. 2, pàg. 540.

ROSA: Van á pasar
les madrileñes: Enrique
m'han fet seña de que ya
venien.
PACA: ¿Tan pronto? Chico,
múdat enseguida.
MANUEL: Vach».79

És un món on compten, més que res, les aparences, i el vestit és la primera d'elles. Entre els canvis hi ha també el de llengua, un fet que Escalante sabia aprofitar magistralment. Un botó de mostra: «enchornito habeis pasado», diu Rosa; el calc lingüístic («enjornet haveu passat») és inevitablement còmic.

De com passaven el temps els estiuejants som assabentats a bastament per l'obreta: van a passejar al contra-moll, que és on devien reunir-se els elegants de la temporada, si hem de creure el que diu un personatge:

«aquel lujo recrea
la vista, y uno pasea
entre toda la legansia»,⁸⁰

i també improvisen a les nits balls, concerts, serenates, jocs de mans, ombres xineses, i fins i tot hi ha qui vol fer ventriloquia. Sense comptar-hi els banys, és clar, ni els dinarots, soparots i berenarots.

Al final, Manuel i la dona aconseguen desempallegar-se de la parentela, ensems que descobreixen que els madrilenys no són allò que aparentaven. També ells *bufaven*. Esparses per l'obreta hi ha algunes indicacions que atesten l'estat sanitari del Cabanyal, a despit del grau d'exageració amb què s'accentuen els inconvenients:

«Tota la cara em señalen
els mosquits; y ¿hiá qui diu
qu'en lo Cabañal se viu?»,⁸¹

diu el cunyat de Manuel quan surt de fer la sesta. I quan el matrimoni vol allunyar Dolors, la germana de Manuel, li pinten la situació ben al viu:

«MANUEL: Pues señor, así els mosquits
de nit mos frichen.
DOLORS: Yo hu crec.
PACA: ¡Pea postres ix una olor
de eixa sequióta...!»⁸²

79. *Ibid.*, esc. 5, pàg. 544.

80. *Ibid.*, esc. 7, pàg. 548.

81. *Ibid.*, esc. 2, pàg. 540.

82. *Ibid.*, esc. 12, pàg. 557.

Havent llegit allò de les clavegueres de València que ens contava Llobart, no podem pensar que no exageraven gaire?

Les al·lusions escalantines als banys no són massa explícites. Les justes per no desdir l'ambient. De com era la platja del Bany del Canyameler l'any abans de l'obreta d'Escalante ens informa *Els banys de les barraquetes*, d'Antoni Roig i Civera. Heus ací com disposa la decoració:

«A la derecha del actor, gruesas vigas sosteniendo el sombrero donde se cobijan los carruajes en las horas de sol. A la izquierda *les barraquetes* de los caballeros en línea recta. La tercera caja de bastidores será el callejón ó línea divisoria entre éstas y las de las señoras, que siguen hasta el foro. En el fondo playa con algunas lanchas en reparación».⁸³

Hi ha unes escenes bigarrades, de gran moviment, per a produir en l'espectador la sensació que devia donar la realitat. És el mateix recurs teatral emprat per Thous i Fe i per Palanca en llurs obretes del Mercat de València. Roig i Civera conjunta els crits populars dels venedors de tota mena amb les sol·licitacions a la clientela dels barraquers:

«AIGUADERA:	¡Aigua fresqueta!
FRUTERA:	¡Bresquilles!
GALETERA:	¡La galetera!
ORXATERA:	¡La horchata!
VICENTET:	Un asiento... no més ú.
	Eh, señoreta... ¿tartana?
BARRAQUER 1r.:	¿Vól barraqueta, señora?
QUICO:	¡Señoret, á la barraca!». ⁸⁴

La cridadissa té la particularitat d'assabentar-nos de les diferents ensenyes que distingien les barraquetes com a indicatiu comercial i és ben curiós d'assenyalar que, devers el tercer decenni del nostre segle, encara perduraven algunes d'aquestes insígnies:

«FRUTERA:	Melons, bresquilles, raím!
GALETERA:	La galetera!
ORXATERA:	Vól aigua?
VICENTET:	Tres asientos, señoret.
BARRAQUERA 1a.:	Señora, al ram de llorer.
BARRAQUERA 2a.:	No, señora, á la sabata.
BARRAQUERA 3a.:	Vinga á les nevanaores [=debanadores].
BARRAQUERA 4a.:	Señoreta, á la campana: allí estará ben servida.

83. ANTONI ROIG I CIVERA, *Els banys de les barraquetes* (València, Imp. V. León, 1872), estrenada el 13-V-1871; pàg. 7.

84. *Ibid.*, esc. 1, pàg. 7.

VIRTUTS: No voy á denguna, vaya!
Yo vaig sempre al meñiñaque.

BARRAQUERA 5a.: Si es la meua parroquiana!

BARRAQUER 1r.: Señor, vinga á la del nano.

BARRAQUER 2n.: No, no; á la del tio Pancha.

CORNELIO: Tengo una cabeza!... Uff!
Déjenme ustedes, caramba!

BARRAQUER 1r.: Pa barraqueta, la meua.

BARRAQUER 3r.: La del nap.

BARRAQUER 4t.: La de la barca.

QUICO: ¡Hola, señor Don Cornelio!
Aném, entre en la barraca.
¿No sabeu qu'es parroquiá?
Ya ve tota la semana».⁸⁵

La insistència dels barraquers amb els seus crits devia ésser cosa de tots els dies. Tanmateix hi ha un diàleg que reflecteix una certa crisi de l'ofici, ensems que ens confirma que els madrilenys estiuejants d'Escalante no eren una excepció: també hi havia banyistes que venien de la Manxa:

«VICENTET: ¡Oy, Quico...!
A cóm estem de ganansia?

QUICO: Lo qu'es esta temporá!
¡pareix qu'el dimoni hu fasa!

VICENTET: Qu'en cá no acudix la chent?

QUICO: ¿Qué, hóme? asó es una babia.
Despus-air férem porra;
air guañí un ral-de-plata,
y huí, si Deu no hu remedia,
crec que batrem per la palla.
¿Y á tú cóm te vá este estiu?

VICENTET: No'm vá mal ara per ara.

QUICO: Lo qu'es á mí men vé una
y allá me sen va ya un atra
d'achuntar als compañeros
y dirlos, «eh, camaradas,
pues que vingué Choliol
y dinés no en veig encara,
agarrem la barraqueta,
pleguemla pronte, y á casa;
perqu'esta chent de Madrit
y d'Albasete y la Mancha
no vól vindre y no guañem
pa calser».

VICENTET: ¡Com si'n gastara!

QUICO: Quico, pos si vas descals...
Tens raó, chec, no pensaba».⁸⁶

85. *Ibid.*, esc. 2, pàg. 8.

86. *Ibid.*, esc. 1, pàgs. 7-8.

Vicentet és tartaner i si no es queixa serà perquè «feia prou asientos», com es deia en l'argot de l'ofici. Síntoma que la gent de València, aquella que no llogava barraca al Cabanyal i que era la clientela potencial de «les barraquetes dels banys» continuava venint al Canyamelar. Quico es planyia de l'absència dels castellans, que feien, com ja es veu, turisme *avant la lettre*. L'absentisme d'aquesta clientela era real o una ficció de l'autor? L'obra era estrenada el maig de 1871 i si Roig i Civera volia reflectir una crisi veritable no podia ésser sinó la de l'any anterior. Em penso que donar-ho per cert fóra filar massa prim.⁸⁷

Un últim detall remarcable: el preu de «les barraquetes»:

«TINO: ¿Cuánto val de guardar la roba?
 CORNELIO: Barraquero!
 QUICO: Voy.
 CORNELIO: Setenta
                   céntimos... seis cuartos... ó...
 TINO: Aixó son cuens amuntó.
 CORNELIO: Pues bien clara está la cuenta.
                   Aquí pagas ropa, asientos,
                   el peine... y hasta los clavos».⁸⁸

Encara més xifres que posar al costat de les que han quedat referides planes enrrera.

Els bañs de les barraquetes, que el seu autor subtitulava «escenes bilingües de costumbres valencianas», és una de les poques obres del període on el bilingüisme resta justificat per l'anècdota i no pas només per l'obligació imposada per la famosa R. O. del 1867. Cornelio és un *coent* que només parla castellà i que voldria refinar la seva dona, Virtuts; ella, pel seu costat, voldria veure'l vestit de llaurador i parlant la llengua del país. Tots els diàlegs entre la parella, cadascun parlant una llengua, reflecteixen la mateixa tensió. Una altra parella, de condició més humil, fa el paper alternatiu de contrast: Agustina, la criada de Virtuts, que és de Xiva, i el llaurador *Tino*. Ací, s'inverteix la situació, conforme correspon a les diferents procedències i llengües. Ella voldria veure'l vestit de senyoret. El final de l'obra, per un atzar còmic, donarà satisfacció al desig de cada dona, si més no pel que fa a la roba. Molt interessant és la tensió idiomàtica plantejada per Roig i Civera en parlaments ben reeixits, comparables als d'Escalante d'idèntic plan-

87. De tota manera, no hi ha massa fonament per a parlar de crisi. A l'«Almanaque de Las Provincias para 1880», pàg. 24, hom pot llegir, referit a l'agost de 1879: «La temporada de los baños de mar adquiere este año mayor animación por los viajes baratísimos de Valencia al Grao, organizados por la empresa del ferro-carril. Los días festivos, en especial, se traslada a las playas un inmenso gentío: solo por los trenes de dicha vía férrea circulan cincuenta mil viajeros algunos días. Los trenes económicos de Madrid traen también millares de veraneantes».

88. ROIG I CIVERA, *Els bañs de les barraquetes*, esc. 10, pàg. 17.

tejament. La tensió social reflectida per aquestes teatralitzacions diglòssiques, no ha estat sinó esbossada en les planes d'aquest volum. És tema que necessita major abundament i ara ja no disposem d'espai.

4. CLOENDA

Hem rematat l'examen de la societat litoral pel revers de la cara inicial de la nostra aproximació. Allí veiérem les relacions dels costaners amb l'urbs i ací hem observat la relació de l'urbícola amb la costa. Aquelles relacions eren pregones i constants; naixien de la necessitat primària de guanyar-se la vida els mariners. En canvi, acabem d'advertir que quan eren practicades en direcció inversa tenien un signe superficial i contingent: el ciutadà no sentia cap necessitat d'acostar-se al costaner i ho feia eventualment i per esbarjo. La mateixa observació havíem fet respecte de la connexió de la ciutat amb l'horta, diferent de signe segons que es produís en un sentit o en altre. Això subratlla la posició preponderant del ciutadà.

La remarca, però, no té un valor absolut. No significa que l'urbícola se sentia estranyat del camperol o del mariner. La conclusió contrària, tampoc no seria vàlida. Crec haver aportat, en les planes anteriors, mostres bastants de com la societat valenciana, entre el cop d'Estat de Morvedre i la coronació del fill de Maria Cristina, era un conjunt global, sense trencs de separació, bellugadís, contradictori, amb atraccions i tibantors. Formava un ordit espès, potser més travat entre els diversos grups urbans, però llauradors i costaners feien part de la trama. Entre tots tres sectors hi havia tensions, i també nexes. I la consciència de pertànyer a una mateixa comunitat.

Escau ara de fer punt i final, una vegada examinada la composició de la societat valenciana de la Restauració i de la Regència, que ha estat l'objectiu d'aquest llibre. En tot el que hem dit, però, no hem esgotat, ni de bon tros, els nombrosos documents literaris que ens han pervingut d'aqueixa època. Hi ha en ells, i algun cop ja ho hem indicat al llarg del nostre treball, valuosos indicis de com es captenien els valencians del darrer terç del Vuitcents davant d'aspectes tan interessants de la vida col·lectiva com són la política, la religió, la moral, la llengua, les relacions laborals, etc., i també de quins eren llurs ideals i quines llurs aspiracions. Només en part i de passada ens hem referit a alguns d'aquests punts. Algun dia, nogensmenys, haurem de tornar damunt de tan copiosos materials i enllestir un nou llibre, el qual reculli els temes que ara hem deixat de banda. Aqueix futur llibre, si tenim forces i temps per rematar-lo, no serà escrit per nosaltres, com no ho ha estat tampoc el que ara té el lector a les mans. En realitat els veritables autors, tant del llibre present com del promès, si arriba a escriure's, no són altres —no seran altres— que els escriptors valencians del Vuitcents, testimonis fidels de llur temps, entusiastes cronistes de l'existència quotidiana de llurs compatricis.

TAULA CRONOLÒGICA

I. DE LA RESTAURACIÓ A LA REGÈNCIA

1874

- 3-I: Cop d'Estat del general Pavía. Dissolució de les Corts. Dimissió de Castelar. El general Serrano, president del Poder Executiu.
- 8-I: Eduard Escalante estrena *L'escaleta del dimoni* al Teatre Circ Espanyol, de València.
- 11-I: La Internacional és declarada fora de la llei i tancats els seus centres, però els internacionalistes segueixen actuant clandestinament.
- 12-I: Continua la guerra carlina al País Valencià: el capitost Cucala ataca Lliria, que es defensa mentre el brigadier Weyler acudeix a socórrer-la.
- 21-I: Arriba a València el general López Domínguez, nou comandant de l'Exèrcit del Centre (radicat a València).
- 17-II: Rendició de Vinaròs a les partides carlines de Segarra, Vallès i Cucala.
- 8-III: El brigadier Calleja ataca a Minglanilla les partides de Cucala, Vallès i Segarra, que sofreixen greu desfeta.
- 18-IV: Francesc Palanca i Roca estrena al Teatre-Cafè de València el drama bilingüe *Els dos anells*; encara que amb simpaties liberals, Palanca propugna la concòrdia amb els carlins.
- 10-V: Pablo Iglesias és elegit president de la madrilenya Asociación del Arte de Imprimir; fundada el 1872, és el nucli originari del socialisme espanyol, que compta amb un petit nombre de partidaris a València.
- V: La presa de Bilbao per les tropes del govern és rebuda amb entusiasme al País. Més encara, les notícies de la desfeta carlina a Xelva. L'autor d'aquesta victòria, el general Montenegro, torna a desfer poc després les partides carlines d'Alcora.

La *pebrina*, malaltia del cuc de seda, segueix fent estralls als conreus, menaçant una indústria ja precària.

- 18-VI: IV Congrés de la Federació Regional Española de la Internacional, celebrat a Madrid clandestinament.
- VII: L'Ajuntament de València restableix el dret de portes. Malcontentament.
- El general Pavía substitueix López Domínguez en el comandament de l'Exèrcit del Centre, i ve a València.
- Els carlins ataquen Lliria per tercera vegada, sense èxit.
- El capitost carlí Lozano, famós per les seves actuacions en comarques d'Alacant i Albacete, és batut a Bugarra pel brigadier Dabán. Poc més tard, serà pres a Serra Morena i afusellat.
- 29-VII: El brigadier Dabán bat a la Vilafranca [del Cid] els capitosts carlins Cucala, Velasco i Gamundí.
- 15-VIII: El valencià Remis obté privilegi d'invenció (patent) per a un mètode de millora del sistema de sènies.
- 17-IX: En una temptativa municipal d'urbanització, les muralles de la ronda de València (Corpus Christi, Corona, Quart, Sant Felip, l'Hospital, el Pilar i Betlem) són unificades sota el nom comú de Guillem de Castro i sanejades per l'exterior.
- X: Pavía és substituït pel general Jovellar en el comandament de l'Exèrcit del Centre.
- 29-XII: El general Martínez Campos, arribat en secret des de Madrid, es presenta a Morvedre a la brigada de Dabán i proclama Alfons XII com a rei d'Espanya.
- 30-XII: Des de Castelló, Jovellar secunda Martínez Campos. Intenta d'oposar-se'ls el capità general de València, Castillo. Trobant-se impotent, dimiteix.
- 31-XII: Jovellar i Dabán entren a València davant les tropes pronunciades. A la nit, el telègraf anuncia la proclamació pacífica d'Alfons XII a Madrid i la formació de govern per Cánovas del Castillo.
- Durant l'any Teodor Llorente publica la traducció castellana de *Don Jaime el Conquistador*, de Charles de Tourtoulon.

1875

Noves autoritats a València: Alcalde, el comte d'Almodóvar; president de la Diputació, el marquès de Cáceres. Nou comandant de l'Exèrcit del Centre: el general Quesada. Nou Capità General de València: Lassala.

- 11-I: Alfons XII desembarca al Grau de València. Entre les personali-

- tats que acuden a rebre'ls a bord de la fragata *Navas de Tolosa*, es troba Teodor Llorente. El rei entra a València voltat per les aclamacions populars; satisfacció de les classes superiors. Dos dies després, va a Madrid. A l'estació de l'Encina, rep l'homenatge de les autoritats civils d'Alacant i les eclesiàstiques de la diòcesi d'Oriola.
- 27-I: Al cap d'onze dies d'operacions, el general Quesada bat el carlí Dorregaray a Xelva.
- El brigadier Morales Reina bat Cucala a Onda.
- 7-II: R.O. mantenint la prohibició de reunió i associació.
- El brigadier Morales Reina torna a batre Cucala a Alcora. El general Quesada és destinat a l'Exèrcit del Nord. És substituït pel general Echagüe al comandament de l'Exèrcit del Centre (València).
- 18-III: El governador d'Alacant aprova el Reglament de la societat dramàtica Teatro Español.
- Echagüe bat a Sant Mateu les tropes dels capitostos carlins Cucala, Dorregaray i Alvarez.
- 4-V: Intercanvi de presoners al pla de Cabanes.
- 10-VI: Jovellar reprèn el comandament de l'Exèrcit del Centre.
- Nova expedició contra els carlins del Maestrat. Dorregaray és batut a la Vilafranca [del Cid]. Grossa desfeta carlina. En l'acció mor el capitost Villalain.
- 6-VII: Capitulació de Cantavieja, per l'acció concertada de Jovellar i Martínez Campos, qui acut des de Catalunya.
- 19-VII: El general Salamanca pren el Coll d'Alpont. Queden forallançats els carlins de les terres del País.
- 20-X: Darrera funció al Teatre Circ Espanyol, de la plaça de la Duana de València; el local s'havia inaugurat el 1887 amb caràcter de circ eqüestre, i es convertí en Cafè-Teatre el 1869.
- XII: Constantí Llombart inicia la publicació de «Lo Rat-Penat, calendari llemosí», gènesi de la societat d'aquell nom.
- La població de la ciutat de València, segons el censament d'aquest any, puja a 153.457 ànimes.

1876

- 23-I: Primeres eleccions a Corts de la Restauració. Desfeta dels republicans a València. El candidat liberal venç a Llúria. A la resta del País, triomfen els conservadors a gairebé totes les circumscripcions.
- 7-II: Mor Pius IX i és proclamat Papa Lleó XIII.
- 28-II: El pretendent don Carles abandona Espanya. La guerra civil s'acaba.

- 10-III: Procedent del Nord, el batalló de Baeza arriba a València i és rebut amb grans manifestacions de joia per la pau.
Els arrossers es queixen del contraban d'arròs estranger.
- 9-IV: Acte públic a l'Ateneu valencià celebrant la pau: discurs de Feliu Pizcueta i versos de Vicent W. Querol.
- 15-IV: Primer número del «Diario de Castellón, periódico liberal e independiente».
- V: La crisi de la filatura de seda, començada quatre anys enrera, assoleix un dels punts més baixos. Caiguda dels preus del capoll al mercat d'Alzira. La posterior recuperació, massa lenta, no bastarà a redreçar el mercat.
- 21-V: Crisi de queviures a Alacant. Ràpida i forta pujada dels preus a les botigues. Els alacantins es planyen dels especuladors.
Els llauradors de l'Horta de València assenyalen una greu penúria de cavalls, com a conseqüència dels estralls de la guerra civil.
- VI: Flagell de llagosta a Alacant. Un batalló de l'exèrcit acut a combatre-la.
- 23-VI: Inauguració de la línia de tramvies del Grau i la primera de la ciutat de València, construïdes per la Societat Catalana de Crèdit. Són de tracció animal.
L'arribada al port de València d'un contingent de prop de 400 tones d'oli de cotó, astora els oliverers, que demanen l'establiment d'una política aranzelària proteccionista.
- 29-VI: El comerç del cànem, perillosament aturat a Castelló, coneix un reviscolament transitori, a causa d'haver-ne venuda una grossa quantitat als industrials de Cartagena.
- 1-VII: Arriba a Alacant el vapor «Betis», que transporta 400 segadors que tornen d'Alger.
- 2-VII: Promulgació de la Constitució canovina. Sobirania compartida entre les Corts i el Rei. Tolerància de cultes.
Abundosa collita de taronja, que provoca la caiguda dels preus.
Flagell de llagosta als voltants de Morvedre.
- 21-VII: Llei abolint els Furs vascos.
Festes del Centenari de la mort de Jaume I. Acudeixen poetes catalans i provençals. Llorente és nomenat membre del Felibritge.
- VIII: Vaga al port de Benicarló. Començada amb motiu d'una protesta contra els drets de portes, paralitza totalment les activitats portuàries. La detenció de 45 capitostos i llur trasllat a Vinaròs, canvia el caràcter pacífic de la reivindicació, que pren un caire revolucionari. La intervenció del governador militar aconsegueix, no sense esforços, de posar fi a la situació.

- 18-X: Reobertura del Teatre Principal d'Alacant.
- 28-X: S'obre a València el Teatre d'Apolo, al carrer llavors anomenat de la Sequiola. Al programa, figura *Més fa el que vol que el que pot*, de Joaquim Balader.
- 29-X: Els escolapis obren un Col·legi de segon ensenyament a Xàtiva.
Mor Josep Peris i Valero (nat a València, 1821), cap del partit progressista radical; havia estat alcalde algunes vegades, i en la revolució del 68 presidí la Junta Revolucionària.
- 29-X: Fundació, a Madrid, de la Institución Libre de Enseñanza.
Pi i Margall publica *Las Nacionalidades*.
Període contradictori de l'economia del País: alguns sectors troben expansió, mentre la perllongada secada afecta gairebé tota l'agricultura.
El català Cèsar Santomà, resident a València, introdueix els adobs químics al País.
Constantí Llobart publica les *Obres festives* del pare Francesc Mulet.
A la ciutat de València s'inicien els treballs per a obrir un nou carrer, que s'anomenarà de la Pau, commemorant el fi de la guerra civil.

1877

- 6-I: Aparició d'«El Pare Mulet», setmanari dirigit per Constantí Llobart.
- II: Visita d'Alfons XII a Alacant i València, escortat per una esquadra de guerra. Teodor Llorente hi va com a cronista.
- 20-III: Joan Navarro Reverter proposa a la Reial Societat Econòmica d'Amics del País la constitució d'un Mont de Pietat i Caixa d'Estalvis. La Reial Societat acorda nomenar una Comissió, formada per Eduard Pérez Pujol, Ciril Amorós, Josep Caruana Bernard, Vicent Oliag, Lanuza i Moreno Villena, per a redactar els Estatuts en unió de Navarro Reverter.
L'estadística oficial assenyala que el nombre d'analfabets supera la meitat de la població d'Espanya.
- 22-IV: De resultes de dificultats amb l'autoritat governativa, Constantí Llobart canvia el títol del seu setmanari pel d'«El Bou Solt».
Vicent W. Querol publica el seu llibre *Rimas*, on, al costat de nombroses poesies castellanes, figuren tres *Rimas Catalanas*. Pedro A. de Alarcón n'escriu el pròleg.
Al Teatre de Russafa de València es presenta una companyia de teatre de Barcelona, dirigida per Gervasi Roca, amb un repertori

de 45 obres catalanes; les de major èxit són *Lo ferrer de tall* i *La Dida*, de Frederic Soler (*Pitarra*).

- 31-VIII: Una R.O. aprova sense esmena els Estatuts de la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de València, que nomena president del Consell d'Administració Antoni R. de Cepeda i president de la Junta de Govern Joan Dorda i Vilarroya.
- 28-X: Els escolapis obren un altre col·legi a Alzira.
- 15-XII: Teodor Llorent és elegit diputat provincial.
- 21-XII: Incorporació de la vila de Russafa a la ciutat de València.
- Constantí Llombart publica el primer volum de la «Biblioteca Valentina» (*Lo procés de les olives*) i les reimpressions d'*El Tabalet*, *La Donsayna* i *El Sueco*.

1878

- 20-I: Joan Solís porta de França un aparell telefònic i en fa una demostració a la redacció de «Las Provincias». Les explotacions públiques de l'invent a València començaran cinc anys després.
- S'estableix a Castelló el Sindicat i Jurat de les Aigües.
- 21-II: La notícia de la pau a Cuba —conseqüència del pacte de Zanjon— és celebrada a València amb grans manifestacions públiques.
- 28-II: R.D. que estableix el concert econòmic del País Basc amb l'Estat espanyol.
- 12-V: Primera operació de la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de València. En principi oberta al públic només els diumenges, des de la fi de l'any donarà servei diari.
- 23-V: Teodor Llorente, representant els poetes valencians, acut als Jocs Florals de Montpeller, que sota el patronatge de Frederic Mistral s'anomenen Festes Llatines; gran aplec dels felibres, on concorren els principals poetes provençals i catalans.
- VI: La secada produeix danys a l'Horta de València. Bona part dels llauradors es neguen a pagar la renda als propietaris. L'agitació augmentarà en arribar els venciments de Nadal.
- 17-VIII: Solemnes funerals a la Catedral valenciana per la reina Mercedes, morta dos dies abans.
- 19-VIII: Inauguració del ferrocarril de via estreta de Silla a Cullera.
- 31-VIII: Fundació de «Lo Rat-Penat». Constantí Llombart llegeix el discurs *Excel·lències de la llengua llemosina*. Les poesies de Sanmartín i Aguirre i de Ricard Cester esglaien una mica l'auditori, que és tranquil·litzat pel president de la nova entitat, Feliu Pizcueta, qui nega que la «societat d'amadors de les glòries valencianes» amagui propòsits separatistes.

Mor l'arquitecte valencià Sebastià Monelo i Estellés (nat el 1815).

Llei electoral restringint el sufragi, de caràcter marcadament censatari.

Edició definitiva de *L'Atlàntida*, de mossèn Jacint Verdaguer.

1879

- I: Forta agitació a l'Horta de València contra el pagament de les rendes. La quasi totalitat dels llauradors fan causa comuna. Ineficàcia de les disposicions de les autoritats, que han de recórrer a la determinació extrema d'embarcar cap a Maó 97 dels hortolans més arrauxats, cessant així la resistència. Sorgeix llavors entre els propietaris la idea de demanar que la Guàrdia Civil s'encarregui de la custòdia dels camps. Fins l'agost no aconseguiran les autoritats el domini total de la situació.
- 3-I: El furt dels joiells de la valenciana Verge del Milacre causa fonda sensació.
- 26-I: «Lo Rat-Penat» publica el «cartell de premis» dels primers Jocs Florals de València.
Cristino Martos visita València. Efervescència dels demòcrates. Poc després, Martos defensa «El Mercantil Valenciano» davant el tribunal d'imprensa i aconsegueix que el periòdic sigui absolt d'haver publicat les lletres del regicida Oliva Moncosí.
Martínez Campos forma govern. El canvi ministerial produeix una forta escisió del partit liberal conservador al País, però sobretot a València.
- 28-III: El catedràtic de física de l'Institut de València, Jaume Banús, presenta el fonògraf als seus deixebles.
- 2-V: Fundació a Madrid del Partido Democrático Socialista Obrero Español; compta amb una minúscula secció valenciana.
- 4-V: Valentí Almirall funda el «Diari Català», que perdurarà fins al juny de 1881.
Constitució a Barcelona de l'Institut de Foment del Treball, per fusió del Foment de la Producció Nacional i de l'Institut Industrial de Catalunya.
- 18-VI: Inauguració al carrer dels Serrans de la primera Casa de Socors de València.
Presentació del fonògraf d'Edison al Teatre Principal de València.
- VII: Se celebren els primers Jocs Florals al Teatre Principal de València. Flor Natural: Teodor Llorente. Mantenidor: Feliu Pizcueta.
Constantí Llobart publica *Los fills de la Morta Viva*; encapçala el llibre un assaig de Lluís Tramoyeres i Blasco: *La literatura llesmosina dins lo progrés provincial*, tímidament valencianista.

Forta secada. Hom demana que sigui condonada la contribució als pobles afectats.

- VIII: Comencen les obres del ferrocarril econòmic de Dénia a Gandia.
Tornen de Maó els 97 hortolans deportats. Reneix la tranquil·litat a l'Horta.
- 4-X: Són restablertes al País Valencià les suprimides comunitats religioses. El primer convent obert és el de caputxins de la Magdalena, a Massamagrell.
Notable augment de l'exportació de vins valencians a França.
Reactivació del moviment social. La Federació Regional de Treballadors fa grans progressos al País Valencià. Vagues repetides d'alguns oficis, més que d'altres assaonadors i fonedors.
- 5-X: Transformació de l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de València en Ateneu Mercantil.
- 9-XI: Inauguració del Conservatori de Música de València. Comencen les classes: 172 alumnes inscrits.
- XII: La nova casa de «Lo Rat-Penat» s'inaugura amb discursos de Teodor Llorente i Vicent Boix.

1880

- 2-II: R.D. per activar la unificació de les diferents legislacions civils existents dins l'Estat espanyol. Forta oposició dels homes de lleis del Principat. Silenci indiferent dels juristes del País Valencià.
- 7-III: Mor Vicent Boix, cronista de València, historiador i poeta, que havia contribuït decisivament a la Renaixença. Havia nascut a Xàtiva el 1813.
- 21-VII: La Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València obre al Skating Garden de l'Albereda valenciana una gran exposició de motors i màquines extractores d'aigües.
Intensa activitat organitzadora del P. Antoni Vicente, S. I., implantant Cercles Catòlics Obrers arreu del País Valencià. A imitació dels fundats a França per Albert de Mun, l'obrer té assignat un paper de membre *protegit*.
Víctor Balaguer, actuant de Mantenedor als Jocs Florals de València incita els renaixentistes valencians a polititzar-se. Flor Natural: Feliu Pizcueta.
Valentí Almirall promou la celebració del I Congrés Catalanista a Barcelona. Creació d'una comissió de defensa del Dret Civil català.
- 7-VIII: Mor Josep Maria Bonilla (nat a València, 1808), primer escriptor valencià que utilitzà la llengua del País per a redactar periòdics, fundador del famós «El Mole», poeta i autor teatral.

- 20-VIII: Continuen les restauracions d'ordes religiosos al País. Les agustines de Santa Tecla es traslladen al monestir de Sant Vicent de la Roqueta, reconstruït a llurs despeses.
- 15-IX: Reobertura del Teatre Russafa de València, completament reformat; al programa figura *Els novios de ma cunyà*, d'Eduard Escalante.
- 24-X: Teodor Llorente és elegit acadèmic de la de Belles Arts de Sant Carles.
- A Castelló es publica «El Marchaler», setmanari republicà federal, bilingüe.
- Constantí Llombart assaja una ortografia valenciana, que és premiada als Jocs Florals.
- 1-XI: Pasqual Dasí funda la «Revista de Valencia», escrita en castellà, que dirigeix Teodor Llorente.
- XII: Comença a publicar-se l'Almanac de «Las Provincias», que encara avui perdura.
- Josep M.ª Puig i Torralva publica *La gatomaquia valenciana* de mossèn Bertomeu Tormo.

1881

- 1-I: S'inaugura a la Universitat de València l'estàtua de Lluís Vives, obra de Josep Aixa.
- II: Cànovas i els conservadors abandonen el govern. Formació d'un ministeri liberal presidit per Sagasta. La principal conseqüència del canvi serà la concessió de la llibertat de reunió i associació.
- Actuació del pianista Rubinstein al Teatre Principal i al Conservatori de València.
- 22-VI: Després d'haver fet un viatge de propaganda per Catalunya, Pi i Margall visita València, on és objecte de molts homenatges dels sectors progressistes. Els republicans *pactistes* li ofereixen una paella. Al discurs d'agraïment de l'àpat, Pi esbossa les línies de reorganització del partit.
- VII: Ciril Amorós, actuant de Mantenidor als Jocs Florals de València, fa una ardida defensa de les autonomies regionals.
- Exposició artístic-industrial organitzada per l'Ateneu Casino Obrer de València.
- Hom constitueix el Col·legi Professional Agronòmic Valencià.
- El francès René Lavallée calcula la mitjana dels ingressos d'un obrer industrial al País Valencià en 825 pessetes/any.
- IX: La Federació de la Regió Espanyola de l'A.I.T. (bakuninista), auto-dissolta mesos abans, reneix a Barcelona en forma de Congrés cons-

tituent de la Federació de Treballadors de la Regió Espanyola, que continua sota la inspiració anarquista. Hi assisteixen delegats de 140 organitzacions.

- X: El nou president de «Lo Rat-Penat», Rafael Ferrer i Bigné, inaugura el curs de la societat amb un discurs on s'esplaia respecte a les «diferències entre les llengües i les literatures de València i Castella».
- 28-XI: El tramvia de Carcaixent a Gandia es transforma en ferrocarril.

1882

- 1-II: Primer número de «La Correspondencia de Valencia», fundada i dirigida per Francesc Peris Mencheta.
- V: Fundació de la Lliga de Viticultors Rabassaires de Catalunya, a Rubí.
- 17-VI: Valentí Almirall funda el Centre Català a Barcelona, del qual és primer president Frederic Soler (*Pitarra*).
- VII: R.D. posant en vigor la base V de la Llei Aranzelària.
El mallorquí Tomàs Forteza, mantenidor dels Jocs Florals de València. Flor Natural: Jacint Labaila.
Nova vaga de llauradors de l'Horta de València, malcontents pel precari estat de l'agricultura. La vaga afecta els venedors del Mercat de València.
- IX: II Congrés de la Federació de Treballadors de la Regió Espanyola a Sevilla.
Forta agitació social a València. La Federació de Treballadors promou diverses vagues. Especialment greu és la dels assaonadors, que durarà un mes. La patronal decreta el *lock-out*.
- 16-X: Inauguració del llum elèctric a la botiga de Conejos, al carrer de Sant Vicent a València; és fabricat per la Societat Valenciana d'Electricitat, dirigida per l'enginyer Joan Codonyer.
Congrés obrer a Barcelona, convocat pel Centre Federatiu de Societats Obreres.
- 15-XII: Primer número d'«El Palleter», periòdic de tendència carlina, totalment escrit en llengua del País, fundat i dirigit a València per Gaspar i Josep Thous Orts. Per a imprimir-lo, hom utilitza a València la primera màquina gran, de tipus semblant a les de doble reacció. Arribarà a ésser molt popular i tirarà 50.000 exemplars. Serà molt perseguit i multat, per causa de l'oposició als governs alfonsons. Viurà, en diverses èpoques, fins el 1919.
Comença la construcció de l'Hospital de Castelló.
Excursió de «Lo Rat-Penat» als monestirs de Poblet i Santes Creus.
Confraternització dels poetes valencians amb els catalans.
Jacint Labaila publica *Flors del meu hort*.

1883

- I: Constitució del partit monàrquic democràtic, d'esquerra dinàstica, inspirat pels madrilenys duc de la Torre, Moret, Montero Rios i Beranger. El primer secretari de la secció valenciana és Francesc Vives i Liern.
- VI: El II Congrés Catalanista acorda la no participació (individual ni colectiva) en els partits generals espanyols.
- 21-VII: La Reial Societat Econòmica d'Amics del País organitza l'Exposició Regional i la instal·la als Jardins del Reial de València. La mostra posa en relleu els progressos de la indústria i l'agricultura al País Valencià.
- Flor Natural als Jocs Florals de València: Josep Aguirre i Matiol. Actua de mantenidor Josep Cristòfol Sorní, que en el seu discurs propugna la concessió d'autonomies regionals.
- 2-VIII: Mor l'actor Ascensi Mora i Roig (nat a València, 1834), un dels més populars del teatre valencià, que havia contribuït força a la difusió d'obres en la llengua del País.
- Se celebra a València el Congrés Sociològic promogut per l'Ateneu Casino Obrer, per discutir qüestions referents al capital i el treball: hi són representats uns 70.000 obrers (d'ells, uns 20.000 valencians).
- 3-VIII: El Casino d'Alacant organitza uns Jocs Florals en llengua castellana; no tenen continuació.
- 5/12-VIII: Alçaments republicans de Badajoz, Santo Domingo de la Calzada i la Seu d'Urgell, aviat sufocats.
- 15-VIII: Inauguració del ferrocarril de València a Bunyol.
- Alfons XII visita València.
- X: Es reuneix a València el III Congrés de la Federació de Treballadors. Solemne condemna oficial dels crims de La Mano Negra i de tota mena d'actes ilegals. Malgrat tot, es descabdella una enèrgica acció policial, que desbarata la Federació de Treballadors.
- Teodor Llorente escriu *La barraca*.
- 4-XI: Primer número de «La Reforma Social», periòdic bilingüe, collectivista i anticlerical, que sota la direcció de Joan Baptista Carles es publica fins el gener de l'any següent. És formalment condemnat per l'arquebisbe Monescillo. El primer número inserta un treball de José Nàkens.
- Brot de còlera a Alacant.
- 28-XI: Visita València l'hereu de la corona d'Alemanya.
- 5-XII: R.O. instaurant la Comissió de Reformes Socials, de caire merament informatiu.
- 6-XII: S'inaugura a València el teatre circ del carrer de Colom.

22-XII: La Societat d'Obrers de Vila de València, pertanyent a la Federació, publica «El Chornaler, periòdic defensor dels que treballen i no mengen». Redactat en llengua del País, és dirigit per Joaquim Payà. Defensa ardidament els principis àcrates. Es publicarà fins el juny de l'any següent.

Joan Solís installa dues línies telefòniques. La primera, per compte dels comerciants Ayora entre els seus magatzems del Grau i València. L'altra, per encàrrec del banquer Devesa, de València a Bètera. Poc més tard, la Compañía Hispano-americana eixampla la xarxa urbana.

Apareixen a Castelló els setmanaris satírics «El Canari», de Ramir Ripollès i «El Verderol», de Manuel Massip; l'un i l'altre es fan forta competència.

1884

- III: Cánovas del Castillo reprèn el poder.
- 30-III: És posada en servei la línia fèrria Gandia-Dènia, començada a construir el 1879. Durant l'any seran posades en funcionament les de Villena-Banyeres de Mariola (13-IV), Alacant-Múrcia (11-V) i Castelló-Grau (13-VIII).
- V: Afusellament a Santa Coloma de Farners del comandant Ferrandis i del tinent Bellés.
- 31-V: Antoni Roig i Civera estrena el drama *El tresor dels Germanells* al Teatre-circ de Colom de València.
- 8-VI: Institució a València del Patronat de la Joventut Obrera, inspirat per les idees del jesuïta Vicent.
- 30-VI: Primera pedra del convent de carmelitans del carrer d'Alboraia de València.
- VII: Per por de la invasió del Còlera, se suspèn la Fira de Juliol valenciana, i tampoc no se celebren els Jocs Florals de «Lo Rat-Penat».
- IX: El còlera, aparegut el juny a Tolon i després a Marsella, penetra pel port alacantí i s'escampa arreu de la veïna comarca; l'octubre arriba al poble de Beniopa i a d'altres localitats de l'horta de Gandia.
- 1-X: Fundació del Col·legi de Vocacions Eclesiàstiques de Sant Josep, a València.
- 26-X: Comença la seva informació la Comissió de Reformes Socials, instal·lada a la Facultat de Dret de Madrid. Les informacions recollides no seran impreses —parcialment— fins cinc anys després. Fins el 1900 no s'adoptarà el primer text legal sobre el treball.
- 23-XI: La Societat d'Amics del País de València inaugura l'Escola de Comerç per a senyores, que posteriorment canvia el seu nom pel d'Institució per a l'Ensenyança de la Dona.

- 1-XII: A Madrid, Jaime Vera redacta l'informe de l'Agrupació Socialista Madrilenya adreçat a la Comissió de Reformes Socials.
- 15-XII: Primer número del periòdic literari quinzenal «Lo Rat-Penat», òrgan de la societat del mateix nom, dirigit per Constantí Llobart. Joan Josep Síster funda la Companyia Valenciana de Navegació, que arribarà a reunir una considerable flota de navilis.

1885

- 15-I: Gran nevada a València, que fa molts estralls a l'Horta.
- 16-I: Resta constituïda la Societat Valenciana de Tramvies.
- 10-III: Importants personalitats de la cultura, l'economia i l'Església de Catalunya presenten al Rei el *Memorial de Greuges*.
- 16-III: Francesc Palanca i Roca estrena al Teatre Principal de València *El capital i el treball*, obra premiada als Jocs Florals, d'orientació conciliadora.
- 20-III: Brot de còlera a Xàtiva, que es propaga per la Ribera del Xúquer.
- 12-IV: Primer cas de còlera a València.
- 22-IV: Lleó XIII declara la Verge dels Desemparats Patrona de València.
- 3-V: Vicent W. Querol, com a president del Consistori, llegeix als Jocs Florals de Barcelona el discurs d'obertura.
- 31-V: Homenatge de «Lo Rat-Penat» a Teodor Llorente per la publicació del *Llibret de Versos*.
- 1-VII: Fundació, a València, de l'Asil de Sant Eugeni, per a lactants.
- 5-VII: Moment culminant del còlera a València: 217 morts. El doctor Ferran, secundat per Amali Gimeno, mena una campanya sanitària molt discutida.
- 15-VIII: Comença a funcionar a València la línia de circumvalació de la Societat Valenciana de Tramvies.
Blasco Ibáñez comença la seva carrera política: redacta el manifest de la Joventut Republicana Federal i pronuncia el seu primer discurs públic al banquet-homenatge a l'ex-ministre de la República del 73, Josep Cristòfol Sorní. Poc més tard fa mítings de propaganda republicana a Llúria, Pedralva, Bugarra i Alcublas.
- 25-VIII: La pretensió d'Alemanya a les illes Carolines vulnera els drets d'Espanya al Pacífic i provoca una reacció xovinista a la Península. Gran manifestació pública a València, promoguda incomprensiblement per «Lo Rat-Penat».
- 15-IX: Es dóna per acabada l'epidèmia de còlera a València, i es canta un solemne Te Deum a la Seu. El nombre oficial de víctimes és de 4.919.

- 25-XI: Mort d'Alfons XII. Comença la Regència de Maria Cristina. Pacte del Pardo. Sagasta forma govern, que durarà fins el 1890.
- 5-XII: Teodor Llorente, és nomenat acadèmic corresponent de la Reial Acadèmia de la Història, de Madrid.
- XII: Decret d'amnistia pels delictes d'impremta. Gaspar Thous, director d'«El Palleter», surt de la presó de les torres dels Serrans, on havia ingressat l'any abans. El govern, per desembarassar-se d'ell, el destina com a jutge a les Filipines.
- Apareix a Elx, redactat per Josep Pérez Sánchez, el setmanari satíric «El Bou».
- Surt el diari de la tarda «El Correo de Valencia»; entre els redactors, figura Blasco Ibáñez.
- Mor, a Màlaga, el pintor Bernat Ferrandis i Badenes (Nat al Poble Nou de la Mar, el 1835).
- Mor el metge i escriptor científic Joan Baptista Peset (nat a València, 1821).
- Població de la ciutat de València: 143.239 habitants.

II. DE LA REGÈNCIA AL REGNAT D'ALFONS XIII

1886

- 9-I: Estrena d'*El Cullerot*, de Josep Borràs i Marco, al teatre Espanyol d'Alacant; gran èxit de l'actriu Carme Carsi.
- Ràpida davallada dels preus agrícoles. Creix el malcontentament contra el govern. Els arrossers s'oposen a les mesures lliurecanvistes.
- Apareix a Alacant el setmanari «El Campaner».
- 23-I: L'Ateneu Mercantil de València ret homenatge a Teodor Llorente per la seva traducció castellana del *Faust*.
- 12-III: Primer número del setmanari «El socialista», aparegut a Madrid.
- 30-IV: Teodor Llorente és nomenat corresponent de la Reial Acadèmia Espanyola.
- V: Crisi econòmica general a Europa, que provoca un agreujament de la crisi agrícola valenciana i un augment de l'atur obrer i camperol.
- 2-V: Valentí Almirall publica *Lo catalanisme*.
- 17-V: Neix Alfons XIII.
- 11-VI: Sagasta estableix per R.D. l'assegurança obligatòria dels treballadors en les obres públiques.

- VII: Els esforços de l'Ajuntament de València per a vitalitzar l'economia de la ciutat i del seu *hinterland* amb la represa de la Fira de Juliol —no celebrada els dos anys anteriors, a causa del còlera—, sols parcialment aconsegueixen el seu propòsit.
Constantí Llombart, Flor Natural dels Jocs Florals de València.
- 20-VII: R.D. instituint la Comissió encarregada d'estudiar la situació dels conreus d'arròs al País Valencià, vella aspiració dels arrossers. Els treballs de la Comissió no arriben a res pràctic.
- 19-IX: Pronunciament republicà del general Villacampa, a Madrid. Fracassa. Villacampa, pres i condemnat a mort, és indultat, però la condemna divideix el govern, ensems que l'alçament fracassat divideix els republicans.
Com a conseqüència de la crisi econòmica, de les errònies orientacions dels escriptors renaixentistes i de la migrada volada de llur inspiració, el moviment literari al País Valencià llangueix i entra en decadència.
Apareix *Canigó*, de mossèn Jacint Verdaguer.
Mor el poeta alacantí Joan Vila i Blanco (nat el 1813).
El canonge Roc Chabàs funda a Dénia la revista erudita «El Archivo».

1887

- 2-I: Constitució de la Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de València.
Continua la depressió econòmica.
Constantí Llombart publica la tercera edició, corregida i augmentada, del *Diccionario Valenciano-Castellano*, de Josep Èscrig.
- V: Es constitueix a València el Pacte d'Unió i Solidaritat, federació de resistència al capital, que havia estat fundat a Barcelona l'any anterior, per un congrés obrer d'inspiració anarquista.
Els republicans del País es fraccionen en grups que segueixen Ruiz Zorrilla, Salmeron, Pi i Margall i Castelar, i que fins i tot es combaten.
Es reuneix a Madrid el IV Congrés de la Federació de Treballadors de la Regió Espanyola.
La depressió econòmica abasta el sector vinícola. Gran baixa de les exportacions a tot arreu del País Valencià.
Creix l'extremisme anticatòlic i es multipliquen els atacs contra el Rosari de l'Aurora, principalment a la ciutat de València.
- 21-V: S'estrena al teatre del Casino d'Elx el joguet còmic *Tio, yo vull ser gos*, de Josep Pérez i Sánchez, que hi representa el protagonista.

- 30-VI: Nova Llei d'Associacions, autoritzant la constitució de sindicats obrers.
- 2-VII: Lluís G. Llorente estrena al Teatre Principal d'Elx *Ramona, o una perla en el camp*, sàinet bilingüe que assoleix gran èxit.
- 3-VII: Teodor Llorente és proclamat Mestre en Gai Saber.
A Castelló, el Casino de Artesanos organitza una exposició de l'estat econòmic de la ciutat i de la província i els seus progressos en l'agricultura i la indústria.
La concessió, per l'Ajuntament de València, de l'exacció dels drets de portes a una empresa privada, origina greus avalots que l'autoritat vol tallar amb la proclamació de l'estat de guerra, sense aconseguir-ho. El malcontentament s'estén per tot el País.
Escissió al Centre Català i fundació de la Lliga de Catalunya, més conservadora i política que el grup d'Almirall.
Abolició de l'esclavatge a Cuba.
- 17-VIII: Míting de vinyicultors al Teatre Principal d'Alacant, per a cercar solució a la crisi.
Teodor Llorente publica el primer volum de *Valencia*.

1888

- 8-III: Els religiosos de Sant Joan de Déu obren al Cabanyal la seva fundació per a infants escrofulosos.
- 23-III: Les torres dels Serrans, són evacuades com a presó. La població penal és traslladada a l'antic convent de Sant Agustí.
- 15-V: Exposició Internacional de Barcelona.
- VI: Visita València la reina regent Maria Cristina acompanyada pels seus fills. Festeigs de la ciutat.
- 15-VII: Sota la direcció de Joaquim Duart, comença a publicar-se a Alacant «Garrotá de sego», setmanari satíric i independent.
- 12/14-VIII: Fundació, a Barcelona, de l'Unió General de Treballadors i del Partit Socialista Obrer Espanyol, d'inspiració marxista. Al seu primer Congrés, reunit del 23 al 25, són representades organitzacions de València i Xàtiva.
- 28-VIII: Motí en la fàbrica de tabacs d'Alacant.
- IX: Es reuneix a València el Congrés Obrer, que acorda substituir la Federació de Treballadors de la Regió Espanyola per l'Organització Anarquista de la Regió Espanyola.
- 1-X: Es publica la llista dels abonats al telèfon de la ciutat d'Alacant; és concessionari del servei l'advocat Enric M. Ripoll i Monera.

Concili Provincial de València.

- 13-XI: Malgrat les sorolloses baralles dels elements anticlericals, continua la reinstal·lació de religiosos al País. Obertura i benedicció de la nova església del Santíssim Sagrament, a València.
- 9-XII: Comença a publicar-se, a Castelló de la Plana, el periòdic «La Verdad», dirigit pel prevere Wenceslau Balaguer. Ataca la Maçoneria i treu a llum amb gran escàndol els noms de molts maçons distingits del País.
- Mor a Madrid Josep Cristòfol Sorni (nat a València, 1813), advocat i polític federalista, que havia estat ministre de la República el 1873.

1889

- 5-I: Primera representació de Wagner al País Valencià: el tenor català Francisc Vinyas canta *Lohengrin* al Teatre Principal de València.
- Se celebra a Barcelona el II Certamen Socialista, de base àcrata.
- II: Fortes protestes dels catalanistes a les Corts i al Senat, contra la inclusió de l'article 15 a la nova compilació del Dret Civil, propugnada per Alonso Martínez. Les actuacions catalanistes duraran fins el juny i aconseguiran que el govern modifiqui l'esmentat article en sentit favorable a Catalunya.
- El Foment de la Producció Nacional i l'Institut de Foment del Treball Nacional acorden a Barcelona fusionar-se en el Foment del Treball Nacional.
- 21-VI: Surt a Alacant «El Gos de Presa», periòdic polític independent i humorístic.
- 9-VII: Apareix a Alzira «El borinot», setmanari satíric.
- 19-VIII: Mor a Madrid Josep Campo, figura influent entre els capitalistes valencians, lligat a gairebé totes les obres públiques del País i fet marquès per la Restauració (Nat a València, 1810).
- 24-X: Mor a Bétera el poeta Vicent W. Querol, figura llegendària de la Renaixença, íntim de Teodor Llorente (Nat a València, 1836).
- Apareix el setmanari «La Antorcha Valentina», socialista i anticlerical.
- Els jardins del convent de Sant Francesc són convertits en parc d'atraccions, a València.
- Francesc Puig i Torralva publica l'assaig dramàtic *Mare i madastra*.

1890

- IV: Pertorbacions de l'ordre a València com a conseqüència de la visita del carlí marquès de Cerralbo. Alexandre Seara publica amb aquest

motiu un suplement del setmanari anticlerical «El Espolsaor». Blasco Ibáñez combat els carlins des de «La Bandera Federal». El capità general Azcàrraga declara l'estat de setge.

La residència dels jesuïtes valencians és assaltada i saquejada.

L'abastiment d'aigües potables a la ciutat de València, que hom havia iniciat l'any 1850, és molt millorat en dotar-lo d'alta pressió.

- 1-V: Acomplint la decisió del Congrés de la II Internacional (París, juliol 1889), és celebrada per primera vegada al País Valencià la diada del primer de maig, amb nombroses vagues i manifestacions. Els elements conservadors acusen de feblesa les autoritats. Els socialistes i els anarquistes polemitzen sobre la tàctica idònia: mentre els primers volen peticions pacífiques de reivindicació obrera, els segons són partidaris de la vaga indefinida per a obtenir la jornada de vuit hores. Les classes benestants pressionen les autoritats demanant protecció contra les vagues i els avalots.
- 11-VI: Sobtada aparició de còlera a la Vall d'Albaida, únic punt del continent europeu on es manifesta l'epidèmia, que es propaga immediatament a València i altres localitats.
- VI: Sagasta estableix el sufragi universal. El caciquisme, però, s'arranjà per continuar dominant l'escena política.
- Fundació de l'Ateneu del Poble Nou de la Mar (València).
- VII: Torna al poder el partit conservador, al qual correspon presidir les primeres eleccions realment lliures. Cánovas del Castillo, cap del govern.
- Teodor Llorente surt diputat per Sueca, en candidatura conservadora.
- VII: Tampoc no se celebren els Jocs Florals de «Lo Rat-Penat», per causa del còlera.
- VIII: Apareix a Xàtiva el periòdic satíric «El Cudol».
- XI: Mesures proteccionistes del govern, que afavoreixen el sector agrícola. Els arrossers comencen a recobrar-se lentament de la crisi.
- Acaba l'epidèmia de còlera, que a València ha fet 717 víctimes.
- Mor Feliu Pizcueta i Gallel, cronista de València, polític, escriptor i juriconsult, un dels més ardits ratpenatistes (Nat a València, 1837). Teodor Llorente el substitueix com a cronista.
- Mor a Elx l'historiador i arqueòleg alacantí Aurelià Ibarra Manzoni (Nat a Alacant, 1834).
- Mor l'arxiprest castellanenc Joan Cardona (Nat a Castelló de la Plana, 1814).
- A Madrid mor Eleuteri Maisonnave, que havia estat ministre de la República (Nat a Alacant, 1840).

Atreu la curiositat pública la vista de la causa, a l'Audiència de Castelló, contra el periòdic castellanenc «La Verdad», i el seu director, el prevere Wenceslau Balaguer, denunciat per calúmnies per Miquel Morayta i els maçons, que volen posar fi a la virulenta campanya menada pel periòdic. L'advocat valencià Vicent Dualde representa Morayta en la vista. La defensa del periòdic i del seu director la porta el tradicionalista Ramon Nocedal.

Inauguració del Teatre Peral als jardins de Sant Francesc, a València.

31-XII:

Es constitueix el Banc Marítim de Santa Pola (Alacant).

La reina regent Maria Cristina presideix els Jocs Florals de Barcelona. Intervenien Sagasta i Menéndez y Pelayo. Joan Alcover hi obté un premi extraordinari.

Primera edició, no venal, de les poesies de Joan Maragall.

El notari Pasqual Sanz i Forés dona a llum les seves *Memòries de Gandia*.

1891

12-I:

Installació de l'estàtua del Rei Jaume I al Parterre de València. El monument, obra del català Vallmitjana, serà inaugurat el 20 de juliol.

Comencen les obres del port de Castelló.

Lenta, bé que creixent, recuperació econòmica al País. El sector vinícola continua, però, patint dificultats. S'atura quasi totalment l'exportació de vins.

Nova impulsió en la construcció de ferrocarrils.

1-II:

Eleccions de diputats a Corts. A la ciutat de València guanyen els republicans Rafael Cervera i Francesc Pi i Margall i el conservador Eduard Atard, per aquest ordre. Els socialistes aconsegueixen una migrada votació: Pablo Iglesias, 115 vots; García Quejido, 81.

27-II:

Tornen d'Alemanya els doctors Bonet, Moliner i Torres Babí, que havien estat comissionats per la Diputació i l'Ajuntament de València per a estudiar a Berlín els procediments d'innoculació antitífica del Dr. Koch. Fan estat de llurs observacions amb conferències públiques a l'Hospital Provincial i al de Sant Pau.

Els afeccionats al teatre de Gandia es planyen de la dolenta gestió municipal del Teatre Principal d'aquella ciutat.

Víctor Balaguer visita València. Els literats li ofereixen un banquet, durant el qual Balaguer llegeix fragments d'*Els Pirineus*.

6-III:

Teodor Llorente obté l'acta de diputat per Sueca.

20-IV:

Mor a València Pere Barrientos (nat a Madrid, 1818). Veí de la ciutat des del 1864, havia estat president del Cantó Valencià el 1873. Era professor de l'Escola de Belles Arts.

- 26-IV: S'estrena al teatre del Casino d'Elx la comèdia de costums il·licitanes *El Tenorio de Alsabares*, de Vicent Alarcon i Macià.
- A la darrerria d'abril, moltes famílies esporuguides pels anuncis de les manifestacions del 1.er de maig, surten de València i es refugien a l'Horta.
- 1-V: Prohibides pel govern les manifestacions públiques, i aquarterades les tropes per l'autoritat militar, un miler d'obriers es reuneix a la plaça de bous per escoltar el tipògraf socialista Salvador Gascó, que demana, a més d'altres reivindicacions, la jornada de vuit hores. Els forners es declaren en vaga. Les autoritats, que proporcionen esquirols als patrons, trenquen la vaga, que no és secundada per altres oficis.
- 10-V: Eleccions municipals a València. Són elegits 15 republicans i 9 conservadors.
- Lleó XIII publica la *Rerum Novarum*. L'esperit de l'Encíclica ve a donar suport a les tesis del jesuïta Vicent, que reprèn l'activació dels Cercles Catòlics d'Obrers.
- Agitació rabassaire a Catalunya, contemplada expectativament al País Valencià.
- 11-VI: Constitució de la Companyia General de Tramvies de València, amb un capital de 1.100.000 pessetes, sota la presidència de Frederic Domènech.
- VII: Vagues i avalots a la presó de Sant Miquel dels Reis.
- 28-VII: Blasco Ibáñez, que substitueix Pi i Margall com a mantenidor dels Jocs Florals de «Lo Rat-Penat», pronuncia un discurs defensant la llengua autòctona. Flor Natural: Francesc Barber i Bas.
- 12-VIII: Inauguració del ferrocarril econòmic de València a Bétera.
- 14-X: Mor a les Filipines Gaspar Thous i Orts (nat a Benidorm, 1836). Escriptor i periodista d'idees carlines, fundador dels periòdics «La Senyera» i «El Palleter», manta vegada empresonat, el 1885 havia abandonat el carlisme i protegit per Pidal ingressà al cos jurídic d'Ultramar, i fou nomenat jutge de l'illa de los Negros, càrrec que exercia en morir.
- Fundació a València de la Societat Coral El Micalet.
- 5-XI: Inundació de la Ribera del Xúquer; grossos estralls a Carcaixent, Alzira i Alberic.
- 20-XI: Mor el cap dels republicans federals de València, Josep Antoni Guerrero (nat a València, 1808). Fou alcalde de la ciutat diverses vegades i governador en l'època de la revolució del 1868.
- 11-XII: Continuant la recuperació d'edificis religiosos per diversos ordes, els carmelitans, que havien inaugurat el febrer el seu Col·legi de Religioses, obren ara l'església del convent d'Alboràia a València, solemnitzant el tercer centenari de Juan de Yepes.

- 24-XII: Atemptats anarquistes durant les solemnitats religioses nadalenques. S'estableix l'aranzel proteccionista, tot consagrando les mesures preses l'any anterior.
- Acaba l'enderrocament del convent de Sant Francesc a València.
- Apareix a Alacant «La Granota», setmanari satíric bilingüe.
- Joaquim Martí i Gadea publica el seu *Diccionario general valenciano-castellano*.

1892

- 8-I: Insurrecció de camperols a Jerez de la Frontera, seguida amb interès i inquietud pels terratinents valencians.
- 25-III: La Unió Catalanista convoca a Manresa una assemblea que aprova les bases per a la constitució regional de Catalunya.
- 7-VII: Inauguració de l'estació de la Societat Valenciana de Tramvies, a la vora del riu Túria.
- Als Jocs Florals de València guanya la Flor Natural el castellanenc Carles Llinàs Breva.
- Primeres vagues de caire anarquista a València.
- VIII: Es reuneix a València el III Congrés del P.S.O.E., sota la presidència de Salvador Gascó. 25 delegats representen 32 agrupacions.
- 20-XI: Entrada a València del nou arquebisbe, Ciriaco Maria Sancha.
- XII: Ruptura de Silvela i Cánovas. Dimissió d'aquest. Torna Sagasta al poder.
- Maura vol introduir reformes autonomistes a Cuba i Puerto Rico; fracassa, però.
- Josep Torras i Bages publica *La Tradició Catalana*.
- Huc Prytz Cartery i Guillem Campos Carreras obtenen la concessió de l'il·luminació pública elèctrica d'Alacant, que dirigeix tècnicament l'enginyer Antoni Sandaran Arques.

1893

- 31-III: Mor Constantí Llobart (nat a València el 1848), fundador de «Lo Rat-Penat», escriptor i poeta, incorruptible valencianista, cabdal figura de la Renaixença i capdavanter dels federalistes valencians; la joventut literària i els escriptors populars el reconeixien com a llur cap de fila.
- Creació a Catalunya de la Federació d'Obrers Agrícoles, de caràcter anarquista, que dos mesos després celebrarà la Conferència dels Treballadors del Camp.

Comença una repressió indiscriminada i total de les organitzacions obreres.

Llunas i Pujals, un dels més importants dirigents anarquistes de Barcelona, condemna els mètodes terroristes.

VII: Mítting de protesta a València contra l'augment de la contribució industrial. Degenera en greu motí. Crema de barraquetes dels «agulles de portal».

José Canalejas actua de mantenidor als Jocs Florals de «Lo Rat-Penat». Flor Natural: Leopold Trénor i Palavicino.

Francesc Martí i Grajales publica l'edició crítica de *Les trobes en labors de la Verge Maria*.

Els esdeveniments de Melilla causen forta excitació popular a València, atiada pels xenòfobs. Gran entusiasme en acomiadar el regiment de Mallorca, que va al Marroc. També, quasi marxa el general Arolas, nomenat governador militar de Melilla.

26-XI: Solemne i nodrida processó de clausura a València del I Congrés Nacional Eucarístic; hi assisteixen el Nunci, els arquebisbes de València i Tarragona, i disset bisbes.

El P. Antoni Vicent, S. I., publica a València *Socialismo y Anarquía*, on desenvolupa les seves idees socials a la llum del pensament de Lleó XIII.

Comencen a publicar-se, en fascicles, les obres completes d'Eduard Escalante.

1894

6-I: Instal·lació, a València, de l'orde italià dels pares Camils.

1-II: Inauguració de la secció Torrent-Picassent de la línia fèrria de Toris.

9-III: Mor el professor Eduard Pérez Pujol a València, on residia des del 1858 com a catedràtic de la Universitat i exercint de juriconsult. Molt vinculat a la burgesia, és l'autor d'un treball prou equànim: *La cuestión social en Valencia* (V., 1892). Havia nascut a Salamanca, 1830.

14-III: El doctor Pau Colvée, professor de física a l'Institut de València, presenta els tres primers negatius obtinguts per ell amb els raigs X. Dos mesos després (7/9-V) dona conferències per a exposar la teoria de la llum Roentgen i fa experiments d'aplicació pràctica.

Els horts de taronja de Castelló són envaïts per la *serpeta*, malaltia de l'arbre que causa greus danys.

10-IV: L'arquebisbe Sancha promou una magna peregrinació a Roma. Grans aldarulls quan els pelegrins s'embarquen al port de València. Hom assenyala com a incitador Vicent Blasco Ibáñez, que havia menat una campanya contrària des de «La bandera federal».

- 1-V: Mítin socialista al Teatre Pizarro de València, per a commemorar la diada. Es demana la jornada de vuit hores. Són poques les indústries que aturen el treball.
- 13-V: Apareix a València «La Tronà», setmanari festiu i literari, que després prendrà caràcter republicà. Viurà, amb entrebancs, fins el 1908. Execució d'anarquistes al castell de Montjuïc, a Barcelona.
- 3-VII: El fill de pretendent carlí, Jaume de Borbó, visita València.
Actua de mantenidor als Jocs Florals de «Lo Rat-Penat» Amali Gimeno, que llegeix el discurs en llengua autòctona, la qual cosa constitueix un repte als elements castellanitzants de València. Flor Natural: Ramon Andrés Cabrelles, amic i deixeble de Llombart.
- 20-VII: Visita d'una esquadra anglesa de vint vaixells al port de València. Jocs Florals a Castelló de la Plana, organitzats pels periodistes liberals. Mantenidor: José Canalejas, que fa un discurs «sobre la importància de la literatura regional». Flor Natural: Cecili Marqués. La *serpeta* apareix als horts de Silla.
- 16-IX: Les eleccions de diputats provincials produeixen l'afrontament de canovins i silvelistes a Alzira i Carcaixent. Aldarulls i un assassinat.
- X: S'inaugura la conducció d'aigües a Gandia.
- 12-XI: Aparició d'«El Pueblo», diari republicà, anticlerical i demagògic, fundat i dirigit per Vicent Blasco Ibáñez, que publica en fulletó, des del primer número, *Arroz y tartana*. Tindrà llarga influència sobre els republicans valencians.
- 29-XI: Mor el pintor Josep Brel (nat a València el 1832).
- 17-XII: S'inaugura el cercle republicà de Castelló de la Plana, amb un discurs de Nicolàs Salmerón, que va el 18 a València i el 19 a Alzira, prosseguint la campanya propagandista.
El catedràtic de l'Institut de València Manuel Polo Peyrolón, de filiació carlina, publica l'opuscle *El anarquismo*, on denuncia la influència dels òrgans àcrates valencians «El corsario» i «Juventud».

1895

- I: Fortes gelades als horts de taronja de Carcaixent, Alzira i altres pobles de la Ribera baixa fins a Catarroja.
- 3-I: Mor Manuel Lluch Soler (nat a Russafa el 1859). Havia estat secretari de «Lo Rat-Penat», fundador i director de «La Traca», amic i seguidor de Llombart.
- 14-II: Instal·lació a València de les Germanes de l'Esperança, dedicades a l'atenció dels malalts.

- 18-II: Mor el poeta Jacint Labaila (nat a València el 1833), que havia estat president de «Lo Rat-Penat» i polemitzà amb Tubino per la significació apolítica de la Renaixença valenciana.
- 24-II: José Martí inicia la tercera insurrecció cubana.
Esforsos per a revifar les festes de Carnestoltes a València, on l'Ajuntament i el Cercle de Belles Arts ofereixen premis a les màscares.
- 11-III: Primera remesa de tropes cap a Cuba des del port de València. Fort neguit de la població.
- 18-III: «Lo Rat-Penat» ofereix, per primera vegada, premis a les falles. L'Ajuntament de València secunda la idea. És un intent per revisar la festa, força decaiguda.
- 19-III: Cau el govern liberal de Sagasta per les pressions dels militars.
- 24-III: Govern conservador de Cánovas. El ministre d'Hisenda és el valencià Joan Navarro i Reverter.
Prat de la Riba i Pere Muntanyola publiquen el *Compendi de la doctrina nacionalista*, que té considerable difusió a la Catalunya estricta (100.000 exemplars), però repercussió ben escassa al País Valencià.
- 19-IV: Mor Vicent Salvador i Montserrat, marquès de Cruïlles (nat a València el 1825), erudit autor de treballs a propòsit dels gremis de València, institucions forals i topografia local.
- 25-IV: S'inaugura el tramvia València-Torrent.
- V: Sarasate dóna alguns concerts al teatre Principal de València.
- VII: Ramon Nocedal actua de mantenidor als Jocs Florals de «Lo Rat-Penat». Flor Natural: Joan Baptista Pastor i Aicart.
- 3-VIII: Incendi nocturn de la fàbrica de tabacs de València, instalhada a l'edifici de la Duana. Les llauradores que hi treballaven, menaçades de desocupació, aconsegueixen la represa del treball a la fi del mes.
- 26-VIII: Acaba la vaga dels teixidors d'Alcoi, començada el mes de juny, després de greus incidents, amb intervenció de les tropes.
- 30-VIII: Mor Eduard Escalante (nat al Poble Nou de la Mar, 1834). El més conegut i estimat dels escriptors teatrals autòctons, gaudi d'una gran popularitat, que ha arribat fins els nostres dies.
- 6-X: Mor Miquel Galiano i Talens, marquès de Montortal (nat a Alacant el 1837). Cap del partit conservador valencià i director de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles a València.
- 1-XI: Mor el Cardenal Benet Sanz i Forés, arquebisbe de Sevilla (nat a Gandia, 1828).

- 1-XII: Aplec dels carlins valencians a Torrent. Els republicans tracten d'impedir-lo. Intervé la Guàrdia Civil.
- 7-XII: Primeres conferències telefòniques València-Madrid, que permeten als diaris de millorar llurs serveis informatius. Poc després la xarxa interurbana s'eixampla, tot permetent les comunicacions amb Barcelona, Castelló, Saragossa, etc.
- 12-XII: Vetllada al Teatre Espanyol de Madrid en honor d'Eduard Escalante, amb l'assistència de la reina regent Maria Cristina.
- L'arquitecte Josep Guardiola i Picó propugna, sense èxit, les reformes urbanes d'Alacant.

1896

- Els republicans promouen arreu del País manifestacions públiques contra els Estats Units, per la situació cubana.
- 8-III: L'autoritat suspèn un míting republicà que havia de celebrar-se a València en protesta per la guerra de Cuba. Sorollosos avalots: la plaça de bous és assaltada, els amotinats utilitzen armes de foc, un guàrdia civil és greument ferit. Es declara l'estat de setge i bona part dels dirigents republicans són detinguts. Vicent Blasco Ibáñez, però, aconsegueix de fugir a Itàlia, des d'on envia cròniques a «El Pueblo»; més tard les convertirà en el llibre *En el país del arte*.
- 5-IV: Torna a aparèixer «El Marchaler de Castelló» que se subtitulava «periòdic criticaor, agre-dolç i deslligat, "acordeon" oficial de la gent de lligona i espardenyia».
- V: La Unió General de Treballadors, d'inspiració socialista, celebra a València el V.º Congrés.
- VII: L'esquadra de guerra espanyola visita el port de València.
- VIII: Blasco Ibáñez publica *Flor de mayo* i els *Cuentos valencianos*.
- IX: Llei de repressió de l'anarquisme, que comporta l'empresonament a Montjuïc, Barcelona, de bon nombre de militants. També hi ha detencions d'anarquistes valencians.
- La sublevació de les Filipines causa inquietud entre els benestants del País.
- 10-IX: Primera representació pública del cinematògraf a València, oferta per Charles Kall al teatre d'Apolo.
- 13-IX: Vicent Blasco Ibáñez torna a València. És detingut i jutjat pels esdeveniments de març. Condemnat a dos anys de presó a Sant Gregori, hom li commutarà després la pena per l'exili a Madrid.
- Continuen les instal·lacions de nous centres religiosos.
- XII: El procés contra els anarquistes presos a Montjuïc solleva una forta campanya, dins i fora d'Espanya, contra el govern.

1897

- I: L'escissió del partit conservador repercuteix al País Valencià. Silvela visita València i troba en Teodor Llorente un fidel col·laborador. Per tot l'any es constitueixen nuclis silvelistes locals.
- II: Concessió de l'autonomia a Cuba.
- 11-III: Comença a publicar-se a Alacant «El Cullerot», dominical independent, dirigit per Rafael Ferrandis i Antoni Galdó. Viu tan sols fins a desembre, però l'any següent recomença, titulant-se «El Cullerot Alacantí».
- 4-V: Els anarquistes condemnats al procés de Montjuïc són afusellats. Commoció en el medis obrers valencians.
- 2-VI: Annexió a la ciutat de València d'algunes viles del voltant: Campanar, Vilanova del Grau, Poble Nou de la Mar. Així culmina el procés urbanitzador iniciat el 1865 amb l'enderrocament de les muralles. L'Ajuntament de València viu una etapa d'especulació amb els terrenys i amb les concessions de les obres públiques.
- VIII: Cánovas del Castillo és assassinat pel terrorista Angiolillo. Després d'un ministeri pont presidit per Azcàrraga, s'instaurarà Sagasta al poder.
- 1-XI: Greus inundacions a València per desbordament del Túria. Forts estralls a tota la Ribera.
- XII: Submissió dels capitosts filipins.
- Preocupació dels conservadors valencians per llurs baralles internes i la dificultat de reorganitzar llur partit al País.
- Francesc Badenes i Dalmau publica *Flors del Xúquer*.
- Teodor Llorente publica les *Cartes de soldat*, que són acollides amb sentimental popularitat, acrescuda pels esdeveniments d'ultramar.

1898

- 27-III: Eleccions dirigides pel govern liberal. Sorpren la victòria de Vicent Blasco Ibáñez, que surt diputat pels republicans de València. Teodor Llorente és nomenat senador. Culminació de la seva carrera política.
- 4-IV: El regiment de Mallorca embarca cap a Canàries al port de València. Sorolloses manifestacions. Als teatres i cafès, els xovinistes fan sonar la *Marxa de Cadis*, aplaudida per la concurrència. Republicans i carlins organitzen contramanifestacions. El furor s'apodera de tots els bàndols polítics. L'actuació de la policia per sufocar els aldarulls provoca un moviment general contra el cap d'Ordre públic, que és suspès del seu càrrec per les autoritats. Li cal deixar sobtadament València per por de les represàlies.

- 24-IV: Arriba a València la notícia de la declaració de guerra dels Estats Units.
- 25-IV: Gran manifestació a València, amb participació de tots els partits i organitzacions: hom calcula prop de 30.000 persones i 450 banderes. L'exemple és seguit en altres poblacions del País, on són organitzades manifestacions anti-ianquis.
- 2-V: Desfeta de l'esquadra espanyola de Manila. En assabentar-se'n, els republicans valencians es manifesten sorollosament. Pronunciament d'una partida republicana a Catadau. El capità general de València declara l'estat de guerra. Blasco Ibáñez és novament empresonat a Sant Gregori.
- Manifestacions pro-governamentals, que estimulen la subscripció per a la campanya colonial i l'organització del regiment de València, que marxarà a les Filipines. Les senyores dels estaments conservadors ofereixen una bandera, que és solemnement beneïda a la Catedral valenciana.
- 24-XI: Nou arquebisbe de València: Sebastián Herrero y Espinosa de los Monteros.
- 30-X: Arriba al port de València el primer vaixell que transporta tropes repatriades.
- 10-XII: Tractat de París, que posa fi a la guerra amb els Estats Units. Malcontentament entre els benestants valencians. Fortes crítiques contra el govern de Sagasta.
- Blasco Ibáñez publica *La barraca*.
- Apareix a Alacant «El cacahuero», setmanari satíric bilingüe que, amb més o menys entrebancs, continuarà publicant-se fins el 1913.
- A la darrerria de l'any s'inicia una greu crisi social, econòmica i política al País Valencià.

1899

- 4-III: Cau el ministeri Sagasta, considerat responsable del desastre colonial. Els conservadors tornen al poder, amb la coalició Silvela-Polavieja.
- 5-III: Primer número de l'alacantí «El Amic del Poble», setmanari que es declara independent.
- IV: Noves eleccions de diputats a Corts. Blasco Ibáñez torna a conquerir acta i promou el triomf del francmaçó Miguel Morayta. Teodor Lorente guanya l'elecció a Llíria.
- Esglai dels elements religiosos del País, que tracten d'unir-se per fer front a la intensificada propaganda anticlerical.
- Blasco Ibáñez publica els *Cuentos grises*, que després reeditarà amb el nou títol de *La condenada*.

- VI: Oposició de la petita burgesia valenciana a les reformes tributàries del ministre Villaverde. Tancament de botigues. El neguit perdurà fins a la darrereria de juliol, essent causa de continuats avalots que obliguen a intervenir l'autoritat militar. Els aldarulls reneixen després de l'estiu i continuaran fins l'any següent.
- 15-VII: Inauguració a Porta Coeli del sanatori per a tuberculosos.
- 22-VII: Homenatge a Escalante. Hom posa el seu bust a la Glorieta valenciana (avui, al carrer natalici de l'escriptor, al Cabanyal).
- 29-X: Mítin a la Universitat Literària de València, promogut i convocat per l'Ajuntament de València, demanant al govern mesures que facin efectiu l'ensenyament popular.
- XI: Els treballadors de divuit adoberies es declaren en vaga, com a protesta contra l'oposició dels fabricants a la constitució de societats obreres.
- El Comité Nacional de la U.G.T. es trasllada de Barcelona a Madrid.
- Moren els gravadors Domènec Martínez (nat a València el 1822) i Josep Me Galvan (nat a València el 1837).
- Josep Maria Puig i Torralva publica *Lliris i Carts*.

1900

- I: Promulgació de la Llei sobre accidents del treball.
- 11-II: L'antiga plaça de Sant Francesc, eixamplada amb les reformes urbanes empreses i convertida en centre de València, és batejada amb el nom de plaça d'Emili Castelar, conservat fins el 1939, que serà denominada plaça «del Caudillo» (avui, «del País Valencià»).
- 13-III: Llei per a la protecció dels infants i de les dones que treballen. Aquells no podran ésser admesos al treball mentre no tinguin 10 anys.
- 26-III: Es constitueix a Alacant la societat anònima La Eléctrica Alicantina, amb capital de 450.000 pessetes.
- V: Tancament de botigues a València. Els aldarulls es transformen en motins i barricades als carrers. Intervé la Guàrdia Civil per sufocarlos i és objecte de forta resistència. Hom declara l'estat de guerra.
- 28-V: Atreu molt l'atenció l'eclipsi de sol, complet a Elx i a altres poblacions immediates. Gran nombre d'astrònoms espanyols i estrangers acudeixen a contemplar-lo.
- 13-VI: Josep Bodria publica *Fulles seques*.
- 29-VI: Homenatge de l'Ajuntament de València a Joaquim Sorolla i Marià Benlliure; retolació dels carrers amb llurs noms i declaració de «fills meritíssims i predilectes».
- VII: El gran poeta mallorquí Joan Alcover actua de mantenidor als Jocs Florals de València. Flor Natural: Joan Espiau.

- 26-IX: S'incendia la fàbrica de tabacs d'Alacant. Les treballadores pateixen l'atur del treball.
- X: Els anarquistes, reunits en congrés a Madrid, reorganitzen la Federació de Treballadors de la Regió Espanyola, segons l'esperit de l'Organització Anarquista, creada el 1888.
- Suspensió de garanties constitucionals a conseqüència dels avalots carlins.
- XI: Lleugera participació valenciana al moviment carlí intentat a Catalunya.
- Apareixen partides carlines a Alcoi. Són aviat dissoltes. El capità general de València declara l'estat de guerra, que és al cap de poc temps estès a tota Espanya.
- 14-XI: S'estrena al Teatre de la Princesa de València *Nit d'albaes*, drama líric de Josep Guzman i Guallar, música de Salvador Giner.
- 30-XI: Acaba el segle amb noves instauracions religioses. Benedicció de l'església de Sant Joan de Ribera al Grau de València.

1901

- 1-I: Gran repicada de campanes a tot arreu del País Valencià a les 0 hores, per solemnitzar l'entrada del segle. Multitud d'actes religiosos.
- Comença a regir a Espanya el meridià de Greenwich.
- 8-I: Al Teatre Principal de València hom ret un homenatge a Blasco Ibáñez per l'èxit d'*Entre naranjos*.
- 22-I: «Lo Rat-Penat» es trasllada a un nou estatge social, al carrer del poeta Querol. El president, Honorat Berga, llegeix un discurs sobre «el regionalisme diferenciat del separatisme».
- 31-I: Apareix el «Diario de Valencia», periòdic del vespre, de caràcter independent, que acabarà polaritzant l'opinió de la dreta carlina i llauradora.
- 9-II: Aldarulls populars a València, de signe republicà i anticlerical, que tantost tenen per objectiu impedir l'eixida del Rosari de l'Aurora o els actes de consagració d'infants al Cor de Jesús que volia celebrar l'Arquebisbe, com la confrontació amb la Guàrdia Civil i l'Exèrcit.
- 10-II: El governador és apedregat per la multitud, a València.
- 11-II: Els estudiants de València s'esvaloten.
- 12-II: Continuen les manifestacions públiques a València. L'autoritat suspen el diari republicà «El Pueblo».

- 13-II: A l'enterrament del metge republicà Ruff Ferrando, l'agitació creix fins a produir xocs amb les forces armades: alguns ferits i un mort.
- 14-II: Són detingudes a València 16 persones, entre elles els redactors d'«El Pueblo» Jordi Vinaixa i Rodrigo Soriano, a conseqüència dels esdeveniments del dia anterior. Hi ha també aldarulls d'ídèntic signe a Gandia.
- 15/21-II: Tantost dominada per les autoritats valencianes l'agitació republicana, esclata la vaga dels treballadors del port de València, promoguda per la Federació anarquista. Iniciada contra la casa Mac-Andrews, s'escampa aviat a totes les operacions portuàries. Xocs entre els obrers sindicats i els esquiroles, que, protegits per la Guàrdia Civil, tracten de trencar la vaga. Mr. Mac-Andrews ha d'embarcar-se i abandonar València. Per haver disparat contra els vaguistes, el seu soci, August Sirera, és detingut per la Guàrdia Civil. Els esquiroles aconsegueixen de restablir els treballs portuaris. Els obrers de la Federació perden la vaga.
- 6-III: Reapareix «El Pueblo», que durant la suspensió canvià la capçalera en «El Pueblo Valenciano».
- 10-III: Sagasta torna al poder. Són restablertes les garanties constitucionals el mateix dia que hom celebra eleccions a diputats provincials, que guanyen els liberals.
- 6-IV: Els llauradors de l'Horta de València protesten contra l'augment d'impostos municipals. L'avalot degenera en motí. Els amotinats ocupen el Mercat i reclamen del governador la derogació de l'acord de l'Ajuntament; aquest suspèn el dret de portes.
- 9-IV: Circular de l'arquebisbe recomanant als catòlics que no llegeixin «El Pueblo».
- 18-IV: Apareix «La Voz Valenciana», diari del vespre defensor de la religió, inspirat pels carlins i els integristes.
- 25-IV: Fundació a Barcelona de la Lliga Regionalista.
- 26-IV: Convocades eleccions de diputats a Corts. Nombrosos mítings a tot arreu del País. Els republicans apareixen dividits en dos partits: el de Fusió i el de Concentració. La dreta presenta una extensa fragmentació. Els socialistes presenten la candidatura de Pablo Iglesias per València.
- 27-IV: Primer número del setmanari «El Obrero Socialista», de Castelló de la Plana.
- 28-IV: Creix el malcontentament dels llauradors de l'Horta de València, que es declaren en vaga. Fins el 6 de maig mantindran llur actitud. Els vaguistes impedeixen l'entrada d'aigua i queviures a la ciutat i també la dels fematers. Avalots al Mercat. 16 llauradores són detingudes. Agitada sessió de l'Ajuntament: els regidors de la Fusió Republicana prenen la defensa dels vaguistes. La solució definitiva del conflicte no es produirà fins el juliol.

- 19-V: Triomf de la Fusió Republicana a les eleccions de la ciutat de València: són elegits Blasco Ibáñez i Soriano. El tercer diputat elegit és el Dr. Moliner, independent. Pablo Iglesias obté 128 vots. A la resta del País, gairebé en totes les circumscripcions, guanyen els candidats del govern. Havent perdut, la Concentració Republicana acorda de dissoldre's. L'lur cap, el Dr. Escuder, inicia la formació d'un partit republicà nacionalista.
- A Barcelona, triomfa la candidatura catalanista i la dels republicans Lerroix i Pi i Margall.
- 3-VI: El Col·legi d'Advocats de València elegeix com a president Vicent Dualde, conegut per la seva filiació republicana.
- 4-VI: Teodor Llorente dimiteix la presidència de la Junta provincial del Partit Conservador. És elegit per al càrrec el marquès de Montorta. Llorente hi serà president honorari.
- Els germans Taronger, molt influents entre els republicans, se separen de la Fusió Republicana. L'escissió és molt comentada.
- 23-VI: Greus aldarulls a Alcoi, motivats per les manifestacions contra el jubileu del segle xx.
- 24-VI: L'agitació s'estén a València, on els republicans, avalotats, amenacen de cremar l'església de Sant Martí quan és plena de fidels. Intervenció de la Guàrdia Civil. No hi ha detencions. Els dies següents, continuen els atacs dels republicans als temples; menaça de cremada de les esglésies de la Companyia i de Sant Joan del Mercat.
- 29-VI: Blasco Ibáñez conferència amb el governador civil i arriben a un acord per posar fi a l'agitació.
- 30-VI: Teodor Llorente actua de mantenidor als Jocs Florals de Castelló de la Plana. En comptes de pronunciar un discurs, llegeix una poesia: en castellà.
- 9-VII: A València hom constitueix el Cercle Fruiter, que agrupa comerciants, exportadors, consignataris i cavallers de fruits del port.
- 25-VII: Neguit dels vinaters de la vall d'Albaida, menaçats de crisi.
- 18-IX: Enderrocament de la torre de la Ciutadella de València, darrer vestigi de l'edifici.
- 23-IX: Vaga dels obrers de vila de València, que demanen la jornada de vuit hores, guanyada pels treballadors. L'Ajuntament concedirà al començament d'octubre la mateixa jornada als seus funcionaris.
- 7-X: Gran míting de vinaters del País Valencià a Ontinyent, on acudeixen representants de tots els partits polítics, sense excepció. La principal reivindicació és la supressió de l'impost de consums.
- 9-X: Els ebenistes, demanant la jornada de nou hores, declaren la vaga, que guanyen, malgrat la resistència patronal. Poc després seran els fusters els qui aniran a la vaga, demanant jornada de vuit hores. Llurs patrons, però, es resistiran més fermament.

- 2-XI: Vaga dels carreters i dels constructors de carros.
- 30-XI: Manifestacions republicanes de dol per la mort de Pi i Margall, arreu del País.
- XII: El Cercle Fruiter de València gestiona a Madrid la supressió de l'impost que grava l'exportació. Sense èxit.
- Traducció al francès de *La Barraca* (*Terres maudites*, per Herell) i publicació a la «Revue de Paris» com a fulletó. Comença el renom internacional de Blasco Ibáñez. Poc després, «El Liberal» de Madrid també la publica en fulletó i els lectors espanyols coneixen el novel·lista.
- Roc Chabàs publica una edició crítica de *La brama dels llauradors* de Jaume Gassull.

1902

- 13-II: La vaga revolucionària de Barcelona és seguida atentament al País. A València i altres poblacions són declarades vagues parcials i hom se solidaritza amb els obrers barcelonins. Manifestació solidària amb ells dels obrers de València.
- 17-V: Fi de la Regència. Jurant la Constitució, comença el seu regnat Alfons XIII. Confirma Sagasta com a cap del govern, però més avant aquest serà substituït per Silvela.
- Teodor Llorente publica el *Nou Llibret de Versos* i acaba el segon volum de *Valencia*.
- Francesc Barberà i Martí publica *De regionalisme i valentinicultura*.
- 1-XI: Primer número de «La Veu de la Regió», quinzenari liberal regionalista de Castelló de la Plana, redactat per Joan Beltran, Royo i V. Aparici.
- Blasco Ibáñez publica *Cañas y barro*.

RICARD BLASCO

Madrid